ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΜΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:

Ιστοριογραφία και Ιατρική : Κοινές θεματικές και αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στον Ηρόδοτο, τον Ιπποκράτη και τον Κτησία τον Κνίδιο

Σοφία Σταυρουλάκη

Α.Μ. 0876

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ταμιωλάκη Ελένη-Μελίνα

Ρέθυμνο, 2023

Στην Κατερίνα

Εικόνα εξωφύλλου Μαρμάρινο άγαλμα της θεάς Υγείας. 3ος αι. μ.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Κω. © Αρχαιολογικό Μουσείο Κω, ΚΒ' ΕΠΚΑ (φωτογράφος Γιώργος Κασιώτης) Ανακτήθηκε στις 15/01/2023.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες ……..5

Εισαγωγή

Ηρόδοτος, Ιπποκράτης, Κτησίας και η ιατρική της εποχής τους ……6

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κοινές θεματικές ανάμεσα στον Ηρόδοτο, τον Ιπποκράτη και τον Κτησία

Ι. Ο ρόλος της ιατρικής και του ιατρού

1. Ηρόδοτος- Ιπποκράτης

1.1Ιατρική εξειδίκευση……10

2. Ηρόδοτος- Κτησίας

2.1. Ταρίχευση ……...12

2.2. Τραύματα ……....14

2.3.Πολιτικός ρόλος ιατρού ……...19

3. Ηρόδοτος- Κτησίας- Ιπποκράτης

3.1. Ιατρική ηθική ……..29

ΙΙ. Ο ρόλος της ασθένειας

1. Διαχείριση ασθένειας από την κοινότητα

1.1.Ηρόδοτος – Ιπποκράτης……36

1.2. Ηρόδοτος – Κτησίας ……...38

2. Θεραπεία

2.1. Ηρόδοτος – Ιπποκράτης……...40

2.2. Κτησίας – Ιπποκράτης……45

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Πιθανές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στον Ηρόδοτο, τον Ιπποκράτη και τον Κτησία

1. Επίδραση κλίματος στην υγεία …….…….....…..48

2. Ιδιότητες νερού …….…....54

3. Μανία …….…...57

Επίλογος …….....69

Βιβλιογραφία …….....71

Index locorum ……77

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κυρία Ελένη–Μελίνα Ταμιωλάκη, Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, για την καθοδήγηση και την υποστήριξη σε όλα τα χρόνια των σπουδών μου καθώς, και για τις πολύτιμες συμβουλές της κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Ιωάννη Κωνσταντάκο, Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, όπως και την κυρία Αθηνά Μπάζου, Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ίδιου Πανεπιστημίου, για την ευγένεια και την προθυμία τους να αξιολογήσουν την εργασία αυτή. Ακόμη, ευχαριστώ την οικογένειά μου για τη στήριξη, την υπομονή και την κατανόηση που επιδεικνύουν στις επιλογές μου.

Ο λόγος για τον οποίο επέλεξα να ερευνήσω το θέμα αυτό συνδέεται με την εμφάνιση της πανδημίας του κορονοϊού και τον αντίκτυπο αυτής στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Η επίδραση μιας νόσου και οι συνέπειές της στον άνθρωπο από κοινωνικής και ψυχολογικής πλευράς, σε συνδυασμό με το ενδιαφέρον μου για την αρχαία ιστοριογραφία ειδικότερα, με οδήγησαν να ασχοληθώ με την ιατρική και την ιστοριογραφία στον Ηρόδοτο, τον Ιπποκράτη και τον Κτησία.

Η εκδοση στην οποία βασίστηκα για το κείμενο του Ηροδότου, είναι η σχετικά πρόσφατη έκδοση του N.G. Wilson (2015), για τον Ιπποκράτη η έκδοση του E. Littré (1961, 1962, 1973) και της La Collection des Universités de France και για τον Κτησία, η έκδοση της D. Lenfant (2004).

Εισαγωγή

Ηρόδοτος, Ιπποκράτης, Κτησίας και η ιατρική της εποχής τους

Τόσο χρονολογικά όσο και γεωγραφικά οι υπό εξέταση συγγραφείς δεν απείχαν ιδιαίτερα, γεγονός που δημιουργεί ερωτήματα για την πιθανότητα αλληλεπιδράσεων. Οι τρεις συγγραφείς αυτοί έγραψαν τα έργα τους στην ιωνική διάλεκτο. Ο Ηρόδοτος, ο πατέρας της ιστοριογραφίας, γεννήθηκε στην Αλικαρνασσό (περ. 484 – 425/ terminus ante quem 414 π.Χ),[1] η οποία βρισκόταν στη νοτιοδυτική ακτή της Μικράς Ασίας. Συνέγραψε στις *Ιστορίες* του την ιστορία της περσικής αυτοκρατορίας και συνάμα πραγματεύτηκε τους πολέμους μεταξύ Περσών και Ελλήνων. Παράλληλα, στο έργο του διαπλέκονται πολλά στοιχεία, όπως η εθνογραφία, η γενεαλογία και η θρησκεία, δημιουργώντας ένα μοναδικό λογοτεχνικό αμάλγαμα. Φαίνεται να ταξίδεψε στην περσική αυτοκρατορία, στην Αφρική και την Ασία, την περιοχή του Εύξεινου Πόντου, τη Θράκη, τη Μακεδονία και την Αίγυπτο. Επομένως, πολλές πληροφορίες του έργου του που θα συζητηθούν, δεν αποκλείεται να αποτέλεσαν προσωπική εμπειρία, είτε άμεση, είτε έμμεση.[2]

Ανάμεσα στο νησιωτικό σύμπλεγμα των νοτίων Σποράδων, βρίσκεται η Κως, απέναντι από την πατρίδα του Ηροδότου. Από το νησί αυτό έλκει την καταγωγή του ο πολύ σημαντικός ιατρός της αρχαιότητας, ο οποίος έθεσε τη βάση της δυτικής ιατρικής, ο Ιπποκράτης. Γεννήθηκε το 460 π.Χ. και οι μελετητές υποστηρίζουν ότι πέθανε στο διάστημα μεταξύ 375-351 π.Χ.[3] Δεν μπορούμε να ταυτίσουμε με απόλυτη βεβαιότητα ποια έργα έγραψε ο ίδιος ο Ιπποκράτης και ποια έγραψαν μαθητές του, γι'αυτό, όταν αναφερόμαστε στο έργο του Ιπποκράτη, εννοούμε το πλήθος πραγματειών που σώθηκαν με το όνομά του.[4] Οι περισσότεροι μελετητές του έργου του θεωρούν ως γνήσια συγγράμματα τα εξής: *Ἐπιδημιῶν Ι-ΙΙΙ, Προγνωστικόν, Περί τῆς ἱερῆς νούσου, Περί Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων* και τα χειρουργικά έργα.[5] Επομένως, είναι προτιμότερο να μιλάμε για ιπποκρατικό corpus ή ιπποκρατική συλλογή.

Τέλος, στην άκρη της κνιδιακής χερσονήσου βρισκόταν στην αρχαιότητα η εμπορική πόλη της Κνίδου με το πολύ σημαντικό λιμάνι της.[6] Ο Κτησίας (β΄μισό 5ου αι. – 4ος αι. π.Χ.) καταγόταν από την Κνίδο και ήταν γιατρός και ιστορικός.[7] Τοποθετείται στην επόμενη γενιά μετά τον Ηρόδοτο, αλλά στην ίδια με τον Ιπποκράτη. Έζησε αρκετά χρόνια στην αυλή του Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη Β΄ ως προσωπικός γιατρός της οικογένειας αλλά υπήρξε και διαμεσολαβητής μεταξύ

[1] Για τη ζωή και το έργο του βλ. ενδεικτικά Romm 2004, Bichler 2006, Asheri- Lloyd 2010.
[2] Πρβ. Almayor 1978a, 1978b.
[3] Jouanna 1998 για τις πληροφορίες που ακολουθούν σχετικά με τη ζωή και το έργο του. Ενδεικτικά βλ. Χριστοπούλου-Αλετρά 2002, P.van der Eijk 2005.
[4] Jouanna 1998, 71-73, σώζονται περίπου 60 πραγματείες με το όνομά του.
[5] Jouanna 1998, 149, με περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Jouanna 2020, xxxvi-xxxviii.
[6] Pollak 2005, 152.
[7] Για τη ζωή και το έργο του βλ. ενδεικτικά Brown 1978, Lenfant 2004, Jones- Robson 2010, Stronk 2010, Nichols 2011.

Ελλήνων και Περσών. Εκμεταλλεύτηκε, λοιπόν, την παραμονή του στην περσική αυλή για τη συγγραφή γεωγραφικών, εθνογραφικών και ιστορικών μελετών.[8]

Ο Κτησίας συνέγραψε τα *Περσικά,* την ιστορία των διαδοχικών βασιλέων των Ασσυρίων, των Μήδων και των Περσών σε 23 βιβλία, τα *Ινδικά* σε ένα βιβλίο (σύμφωνα με τον Φώτιο), ένα έργο γεωγραφικού περιεχομένου σε τρία βιβλία, με τίτλο *Περίοδος* ή *Περίπλους* ή *Περιήγησις,* από το οποίο σώζονται λίγα αποσπάσματα και ένα έργο με τίτλο *Περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν φόρων,* το οποίο μάλιστα θεωρείται ότι αποτέλεσε μέρος των *Περσικών*.[9] Προβληματισμός επίσης σχετικά με την πατρότητα έχει εκφραστεί για τις δύο πραγματείες, *Περὶ Ποταμῶν* και *Περὶ ὀρῶν.*[10]Από τα τελευταία τρία έργα που αναφέρθηκαν έχουν σωθεί ελάχιστα αποσπάσματα. Στο σημείο αυτό είναι ουσιώδες να τονιστεί ότι όλα τα αποσπάσματα που έχουμε από το έργο του Κτησία παραδίδονται από άλλους συγγραφείς, κυρίως από τον Διόδωρο, τον Νικόλαο Δαμασκηνό, τον Πατριάρχη Φώτιο, τον Πλούταρχο και τον Αθήναιο.[11] Το γεγονός ότι από το έργο του Ξενοφώντα μέχρι του Φωτίου συναντώνται παραθέματα από τον Κτησία, σημαίνει ότι διαβάζονταν για δεκατρείς αιώνες, επομένως, γίνεται φανερή η επιτυχία του έργου του, ακόμα κι αν ένα μεγάλο μέρος του δεν έχει σωθεί.[12] Στα αποσπάσματα αυτά ο αναγνώστης, έκτος από την ιστορία της περσικής αυλής, θα βρει αφηγήσεις για υπερφυσικά πλάσματα της Ινδίας, για δηλητήρια και φάρμακα, για ιαματικές πηγές κ.α., ιδωμένα μέσα από μία εθνογραφική ματιά αλλά και ιατρική.

Σημαντικός κοινός άξονας ανάμεσα στους τρεις συγγραφείς είναι η εθνογραφία.[13] Ο Ηρόδοτος, μέσω της εθνογραφίας, παρουσιάζει τους διάφορους λαούς και τον τρόπο με τον οποίο εκείνοι διαχειρίζονται τους ασθενείς τους, ενώ ο Κτησίας, εκθέτει, εκτός από τους παράξενους λαούς των Ινδικών, φάρμακα και δηλητήρια. Το εμπόδιο όμως που αντιμετωπίζει η έρευνα με την περίπτωση του Κτησία είναι η απουσία του υλικού. Από αυτά που διαθέτουμε, όμως, θα έλεγα ότι ο Κτησίας ασχολείται με μία πιο «επιστημονική» εθνογραφία, ενώ ο Ηρόδοτος περισσότερο «ανθρωπολογική». Με άλλα λόγια, ο Κτησίας φαίνεται να ερευνά εκτός από τους λαούς, φάρμακα και δηλητήρια που υπάρχουν στην Ανατολή, ακόμα και αξιοπερίεργα πλάσματα (π.χ. μαρτιχόρας). Από την άλλη πλευρά, ο Ηρόδοτος εστιάζει, κατά κύριο λόγο, στους ανθρώπους, τις συμπεριφορά και τα κίνητρα, τα οποία τους οδήγησαν στην μία ή την άλλη ενέργεια.

---

[8] Pollak 2005, 160. Στο έργο του Ηροδότου συναντάμε ιατρούς που άσκησαν την τέχνη τους και βοήθησαν σημαντικά πρόσωπα από την περσική αυλή. Μία διευκρίνιση είναι απαραίτητη: στην παρούσα εργασία δεν θα συζητηθούν οι ομοιότητες της αφήγησης σχετικά με τους Πέρσες βασιλείς και τα κοινά σημεία μεταξύ Κτησία και Ηροδότου (Lenfant 1996, 348-380), αλλά οι κοινές θεματικές τους ως προς την ιατρική και τον τρόπο που τις εντάσσουν στην ιστοριογραφική αφήγηση.

[9] Stronk 2010, 12.

[10] Jacoby 1922, *RE* 2036, Lenfant 2004, clxi.

[11] Lenfant 2004, clxxxiii- cxc.

[12] Lenfant 2004, clxi.

[13] Για την εθνογραφία βλ. ενδεικτικά Lovejoy-Boas 1997, Van Paassen 1957, Robert 1980, Hartog 1988, Jacob 2000, Skinner 2012.

Για τους ιπποκρατιστές ιατρούς η εθνογραφία, ιδωμένη υπό το πρίσμα του κλίματος, της γεωμορφολογίας και του προσανατολισμού των πόλεων, είναι εκείνη που επηρεάζει την υγεία των ανθρώπων. Ο Ιπποκράτης, όπως έχει διατυπώσει ο Jouanna (1998, 285) «ερμηνεύει την εθνογραφία μέσα από το πρίσμα της ιατρικής» · αυτό, συμβαίνει ξεκάθαρα στην πραγματεία *Περί Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων,* όταν περιγράφοντας μία πόλη, πώς είναι χτισμένη και από ποια σημεία έρχονται οι άνεμοι, ο συγγραφέας προσπαθεί να ερμηνεύσει τις ασθένειες, στις οποίες είναι πιθανό να είναι επιρρεπείς οι κάτοικοι.[14] Το έργο αυτό είναι ένα εγχειρίδιο που προορίζεται για να βοηθήσει τον γιατρό, ο οποίος έχει εγκατασταθεί σε μία άγνωστη πόλη.

Ο ιατρός ήδη από την εποχή του Ομήρου παρουσιάζεται ως άνθρωπος πολύ σημαντικός για την κοινότητα,[15] ανεξάρτητα από τον χαρακτήρα της ιατρικής μεθόδου που ασκούσε.[16] Επίσης, ο θεραπευτής είχε πολλές φορά την ιδιότητα του μάντη, καθώς συνέβαινε συχνά να ζητούν οι άνθρωποι ίαση από τα μαντεία, ή από τα ασκληπιεία μέσο της εγκοιμήσεως (λατ. incubatio). Είναι σημαντικό να προστεθεί ότι τον 6^{ο} αι. π.Χ. οι πόλεις διέθεταν έναν τουλάχιστον δημόσιο ιατρό.[17] Φημισμένοι γιατροί συγκέντρωσαν γύρω τους πλήθος μαθητών, δημιουργώντας έτσι τις ιατρικές σχολές της Κω, της Κνίδου, της Ρόδου, της Κυρήνης και του Κρότωνα. Λέγεται ότι η σχολή της Κω και η σχολή της Κνίδου είχαν μεταξύ τους κάποιου είδους αντιπαλότητα σχετικά με τις ιατρικές αρχές που υπηρετούσαν,[18] ωστόσο, σύμφωνα με τον Jouanna (1998, 63), δεν έχουν σωθεί ικανές μαρτυρίες για να επιβεβαιώσουν αυτήν την αντιπαλότητα.

Στην εργασία αυτή βασικά κείμενα μελέτης είναι οι *Ιστορίες* του Ηροδότου, τα σωζόμενα αποσπάσματα από το έργο του Κτησία [19] και τα ιπποκρατικά έργα *Περί Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων, Περὶ τῆς ἱερῆς νούσου, Περί Ἀρχαίης Ἰητρικής, Περὶ Ἰητροῦ,* στα οποία υπάρχει μεγαλύτερη σύνδεση με το έργο του Ηροδότου και του Κτησία. Επίσης, όπου κρίνεται απαραίτητο θα αξιοποιούνται σημεία και από το υπόλοιπο ιπποκρατικό corpus (π.χ. *Ἐπιδημιῶν, Ἀφορισμοί, Προγνωστικόν* κ.α.).

Στο πρώτο μέρος της εργασίας συζητούνται οι κοινές θεματικές ανάμεσα στους υπό εξέταση συγγραφείς, με έμφαση στον ρόλο του ιατρού και τον ρόλο της ασθένειας. Στην πρώτη υποενότητα, οι συγγραφείς τοποθετούνται είτε σε ζεύγη, είτε όλοι μαζί προκειμένου να παρουσιαστούν οι κοινές θεματικές που εμφανίζονται στα έργα τους, σε σχέση με τον ρόλο του ιατρού. Στη δεύτερη υποενότητα, ασχολούμαστε με τον τρόπο που διαχειρίζεται η κοινότητα τις

---

[14] Πρβ. Ιπ. *Ἀέρ.* 4.
[15] Πρβ. Ομ. *Ιλ.* 9.514. «*ἰητρὸς γὰρ ἀνὴρ πολλῶν ἀντάξιος ἄλλων*»
[16] Για την αρχαία ιατρική βλ. ενδεικτικά Edelstein, 1987, Longrigg 1998, Samama 2003, Pollak 2005, Jouanna 2012, Nutton 2012.
[17] Jouanna 1998, 96-98.
[18] Smith 1973, 569-585, Lonie 1978, 77-92, Αποστολίδης 2005, 28-29.
[19] Για τα αποσπάσματα του Κτησία ακολουθώ την έκδοση της Lenfant (2004) με την αντίστοιχη αρίθμηση, πρβ. index locorum σελ. 79. Οι μεταφράσεις στα ελληνικά είναι δικές μου (όπως και οι μεταφράσεις σελ.63-64).

διάφορες ασθένειες, αλλά και η θεραπεία που προτείνεται, τοποθετώντας τους συγγραφείς κατά ζεύγη.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας παρουσιάζονται έννοιες όπως το κλίμα, το νερό και η μανία, οι οποίες παρέχουν στοιχεία για πιθανές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα έργα των συγγραφέων. Συγκεκριμένα, μελετώνται η επίδραση του κλίματος στη υγεία, οι ιδιότητες του νερού και η μανία ως συμπεριφορική αποτύπωση και ως νόσος, όπως αυτά εμφανίζονται στα έργα των συγγραφέων. Δεν θα δοθεί έμφαση στους κοινούς ιατρικούς τεχνικούς όρους που συναντώνται (π.χ. «*φῦμα*»), καθώς η προσέγγιση θα είναι περισσότερο ιστοριογραφική. Οι κοινές θεματικές και οι πιθανές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των συγγραφέων θα διερευνηθούν με εστίαση στην ακριβή λεξιλογική διατύπωση και το κοινό πλαίσιο, στο οποίο εμφανίζονται.

Σχετικά με τη διακειμενικότητα, βασίστηκα σε σύγχρονες προσεγγίσεις μελετητών της ιστοριογραφίας. Για παράδειγμα, ο Marincola (2010, 262-263) εστιάζει στη μελέτη της διακειμενικότητας στα ιστογριογραφικά κείμενα. Παραθέτοντας την αντίρρηση του Hinds (1998) σχετικά με την άποψη ότι μόνο οι ακριβώς όμοιοι όροι μπορούν να υποδηλώνουν διακειμενικότητα, ο Marincola τονίζει ότι δεν είναι απαραίτητο να υπάρουν όμοιοι όροι · ακόμα και η ίδια κατάσταση ή το ίδιο υπόβαθρο μπορούν να αποτελούν ενδείξεις διακειμενικού διαλόγου. Επίσης, είναι διαφωτιστική για τη μελέτη μας η διάκριση του Pelling (2013, 18) σχετικά με τους τύπους διακειμενικού διαλόγου μεταξύ των συγγραφέων. Σύμφωνα με τον πρώτο τύπο, παρατηρείται διάλογος ενός συγγραφέα με έναν προγενέστερο, όταν επιστρατεύεται μία παλιά ιστορία για να διαφωτιστεί κάποια νεότερη, ενώ κατά τον δεύτερο, υπάρχει διάλογος ανάμεσα σε δύο συγγραφείς για ένα κοινό στοιχείο, το οποίο, είτε ο δεύτερος συγγραφέας το συνεχίζει, είτε το μεταβάλλει. Στην παρούσα εργασία θα γίνει φανερή η διακειμενική σύνδεση μεταξύ των συγγραφέων, μέσω κοινών λεξιλογικών όρων και γλωσσικών δομών, αλλα και μέσω της μελέτης περιπτώσεων κοινών ως προς το υπόβαθρο.

Στο βιβλίο του Jouanna (1998) παρουσιάζονται μεταξύ άλλων, τα κοινά σημεία του ηροδότειου και του ιπποκρατικού έργου, όπως και στην πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της Thomas (2000). Ο Tuplin (2004), τοποθετώντας ως βάση τον Κτησία παρουσιάζει τις ιατρικές αναφορές που ανιχνεύονται στο έργο του και τις συγκρίνει συνοπτικά με αντίστοιχες αναφορές από το έργο του Ηροδότου και του Ιπποκράτη. Στην εργασία αυτή θα παρουσιαστούν με πιο συστηματικό τρόπο οι κοινές θεματικές σχετικές με την ιατρική ανάμεσα στους τρεις συγγραφείς και θα αναδειχθούν περαιτέρω έννοιες που ίσως μαρτυρούν αλληλεπιδράσεις στα έργα τους.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κοινές θεματικές ανάμεσα στον Ηρόδοτο, τον Ιπποκράτη και τον Κτησία

I. Ο ρόλος της ιατρικής και του ιατρού

1. Ηρόδοτος – Ιπποκράτης

1.1.Ιατρική εξειδίκευση

Στην ενότητα αυτή θα συζητηθεί το ιατρικό επάγγελμα, όπως παρουσιάζεται στο δεύτερο και το τρίτο βιβλίο των *Ιστοριών* του Ηροδότου και η σχέση αυτού με το ιπποκρατικό corpus. Στο δεύτερο βιβλίο παρουσιάζεται η βασιλεία του Καμβύση, ο οποίος υποτάσσει την Αίγυπτο. Με αυτήν την αφορμή ο Ηρόδοτος προχωρά σε μία εκτενή παρέκβαση,[20] περιγράφοντας τη γεωγραφία της Αιγύπτου (2.5-34), τα ήθη και τα έθιμα των Αιγυπτίων (2.35-98), καθώς και την ιστορία της χώρας από τη βασιλεία του Μίνα έως του Άμαση (2.99-182). Με την υποταγή της Αιγύπτου ανοίγει ένα παράθυρο σε έναν καινούριο κόσμο, διαφορετικό από εκείνον του Ηροδότου.

Τα σημεία από το τρίτο βιβλίο που θα μας απασχολήσουν αφορούν έναν ανώνυμο οφθαλμίατρο καθώς και τα έθιμα των Ινδών. Σχετικά με την ιπποκρατική συλλογή, παρατηρούμε ομοιότητες με το ηροδότειο έργο ως προς τους τίτλους της συλλογής γενικότερα, αλλά και τις αναφορές σε λεπτομέρειες ιατρικής φύσεως, ειδικότερα. Επίσης, ομοιότητα συναντάται στην πραγματεία *Περί Ἀρχαίης Ἰητρικής*.

Αρχικά, το κεφάλαιο 84 του δεύτερου βιβλίου πραγματεύεται το ιατρικό επάγγελμα στην Αίγυπτο.[21] Φαίνεται ότι υπάρχει κάποια ειδίκευση και όχι γενική ιατρική, δηλαδή, κάθε γιατρός ασχολείται με ένα είδος ασθένειας: [22]

> **Ηρδ. 2.84.** *«ἡ δὲ ἰητρικὴ κατὰ τάδε σφι δέδασται· μιῆς νούσου ἕκαστος ἰητρός ἐστι καὶ οὐ πλεόνων. πάντα δ' ἰητρῶν ἐστι πλέα· οἱ μὲν γὰρ ὀφθαλμῶν ἰητροὶ κατεστέασι, οἱ δὲ κεφαλῆς, οἱ δὲ ὀδόντων, οἱ δὲ τῶν κατὰ νηδύν, οἱ δὲ τῶν ἀφανέων νούσων.»*
>
> Η ιατρική πάλι είναι μοιρασμένη ανάμεσά τους με τον εξής τρόπο: ο κάθε γιατρός είναι για μια αρρώστια, όχι για περισσότερες. Ο τόπος είναι γεμάτος γιατρούς· άλλοι είναι γιατροί για τα μάτια, άλλοι για το κεφάλι, άλλοι για τα δόντια, άλλοι για τα σχετικά με την κοιλιά, άλλοι για τις κρυφές αρρώστιες. Μτφρ. Ζενάκος[23]

[20] Έχει διατυπωθεί η άποψη από τον Lloyd (2007, 387-388) ότι ο αιγυπτιακός λόγος ήταν αρχικά μία ανεξάρτητη εθνογραφική έρευνα που ενσωματώθηκε αργότερα.
[21] Για την αιγυπτιακή ιατρική βλ. ενδεικτικά Ghalioungui 1983, Reeves 1992, Nunn 2002.
[22] Για τον Lloyd (2018, 357) θεωρείται υπερβολική η αναφορά του Ηροδότου.
[23] Οι μεταφράσεις των *Ιστοριών* του Ηροδότου αντλούνται από τα έργα του Μαρωνίτη (*Κλειώ*), του Ζενάκου (*Ευτέρπη-Θάλεια*), και του Σπυρόπουλου (*Μελπομένη-Τερψιχόρη, Ερατώ-Πολύμνια, Ουρανία-Καλλιόπη*), με κάποιες δικές μου τροποποιήσεις. Βλ. αναλυτική Βιβλιογραφία.

Η πρακτική αυτή επιβεβαιώνεται στην πρώτη παράγραφο του τρίτου βιβλίου, όταν ο Κύρος ζητά από τους Αιγυπτίους να του στείλουν έναν οφθαλμίατρο, τον καλύτερο της χώρας τους: «*ὅτε Κῦρος πέμψας παρὰ Ἄμασιν αἴτεε ἰητρὸν ὀφθαλμῶν, ὃς εἴη ἄριστος τῶν ἐν Αἰγύπτῳ.*» [24] Στην Ανατολή ήταν συχνές οι οφθαλμολογικές ασθένειες και αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει το υψηλό επίπεδο της αιγυπτιακής οφθαλμολογίας.[25]

Στην ιπποκρατική συλλογή υπήρχαν πραγματείες για διαφορετικά μέρη του σώματος, όπως τα έργα *Περὶ Καρδίης, Περὶ τῶν Ἐντός Παθῶν, Προρρητικόν Β΄,*[26] *Περί Ὀδοντοφυΐης*, που ενδεχομένως να απευθύνονταν σε διαφορετικές ειδικότητες ιατρών, ωστόσο αυτό δεν μπορούμε να το πούμε με βεβαιότητα. Ακόμα κι αν δεν ήταν διαφορετικές οι ειδικότητες των ιατρών, οι λεπτομέρειες στα έργα γενικής ή ειδικής χειρουργικής, στα οποία περιγράφονται τόσο τα τραύματα [27] όσο και οι χειρουργικές επεμβάσεις,[28] μαρτυρούν ότι οι συγγραφείς τους κατείχαν ειδικές ιατρικές γνώσεις. Επομένως, υπό αυτήν την έννοια, συνδέεται η εξειδίκευση που περιγράφει ο Ηρόδοτος με τις αντίστοιχες εξειδικευμένες γνώσεις της ιπποκρατικής συλλογής.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν λαοί, στους οποίους όχι μόνο δεν υπάρχει εξειδίκευση, άλλα απουσιάζει παντελώς η ιατρική. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι οι Ινδοί, τα έθιμα των οποίων περιγράφει ο Ηρόδοτος στο τρίτο βιβλίο. Όταν κάποιος αρρώσταινε, απλώς τον σκότωναν και τον έτρωγαν!

> **Ηρδ. 3.99.1-2.** «*ὃς ἂν κάμῃ της ὧν ἀστῶν, ἤν τε γυνὴ ἤν τε ἀνήρ, της ὸν μὲν ἄνδρα ἄνδρες οἱ μάλιστά οἱ ὁμιλέοντες κτείνουσι, φάμενοι αὐτὸν τηκόμενον της ῇ νούσῳ τησὰ κρέα σφίσι διαφθείρειν· ὁ δὲ ἄπαρνός ἐστι μὴ μὲν νοσέειν· οἱ δὲ οὐ συγγινωσκόμενοι* ***ἀποκτείναντες κατευωχέονται.*** *(2) ἢ δὲ ἂν γυνὴ κάμῃ, ὡσαύτως αἱ ἐπιχρεώμεναι μάλιστα γυναῖκες ταὐτὰ τοῖσι ἀνδράσι ποιεῦσι.* ***της ὸν δὲ δὴ ἐς γῆρας ἀπικόμενον θύσαντες κατευωχέονται.*** *ἐς δὲ τούτου λόγον οὐ πολλοί τινες αὐτῶν ἀπικνέονται· πρὸ γὰρ τοῦ τὸν ἐς νοῦσον πίπτοντα πάντα κτείνουσι.*
>
> Άλλοι τώρα Ινδοί, που κατοικούν στα ανατολικά των προηγουμένων, είναι νομάδες, τρώνε ωμά κρέατα και ονομάζονται Παδαίοι. Και λέγεται ότι έχουν τα εξής έθιμα: όταν αρρωστήσει κανένας συμπολίτης της, άνδρας ή γυναίκα, αν είναι άνδρας, τότε οι άνδρες που είναι οι πιο στενοί του φίλοι τον σκοτώνουν, επειδή, λένε, τον λιώνει η αρρώστια κι αυτοί χάνουν το κρέας· της της αρνιέται ότι είναι άρρωστος, εκείνοι δεν τον πιστεύουν, **μόνο τον σκοτώνουν και τον κάνουν τσιμπούσι.** [3.99.2] Αν πάλι αρρωστήσει γυναίκα, παρόμοια οι γυναίκες που είναι οι καλύτερές της φιλενάδες κάνουν τα ίδια της κι οι άνδρες. **Όσες φτάνουν στα γηρατειά, τις θυσιάζουν και τις κάνουν**

---

[24] Ηρδ. 3.1.1.
[25] Asheri 2018, 432.
[26] Στις παραγράφους 18-21 περιγράφονται οι παθήσεις των οφθαλμών.
[27] Ιππ. *Νούσ.*1.3. «Τα άτομα που από ταυματισμούς παθαίνουν βλάβη στους χοντρούς τένοντες και στην κεφαλή των μυών, ιδίως των μηρών, υποχρεωτικά μένουν χωλά. Αν κανείς τραυματισθεί στον εγκέφαλο, στον νωτιαίο μυελό, στην κοιλιά, στο συκώτι, στο διάφραγμα, στην κύστη, σε αιμοφόρο αγγείο ή στην καρδιά, υποχρεωτικά πεθαίνει· δεν πεθαίνει όποιος δεν τραυματισθει σε μέρη όπου δεν υπάρχουν τα όργανα αυτά ή βρίσκονται πολύ μακριά από αυτά.»
[28] Ιππ. *Νούσ.*2.61. «Κάποιοι πιστεύουν ότι η αρρώστια αυτή έχει την αρχή της στην κάτω κοιλιά, αφού βλέπουν διογκωμένη την κοιλιά και πρησμένα τα πόδια, στην πραγματικότητα όμως αυτά πρήζονται αν αφήσεις την κατάλληλη για τομή στιγμή να περάσει. Τον άρρωστο αυτόν, αν το πρήξιμο είναι προς τα έξω, θα τον θεραπεύσεις κάνοντάς του τομή ανάμεσα στα πλευρά · αν όμως δεν έχει πρήξιμο, βαλ'τον πρώτα να λουστεί με άφθονο ζεστό νερό και ύστερα να καθίσει όπως οι άρρωστοι που πάσχουν από εσωτερική διαπύηση, και όπου ακούγεται ήχος, εκεί να του κάνεις τομή»

τσιμπούσι. Μόνο που δεν φτάνουν πολλοί σ᾽ αυτό το σημείο, επειδή προηγουμένως, όσους αρρωστήσουν, τους σκοτώνουν όλους. Λ. Ζενάκος

Η απουσία ιατρικής τέχνης σε κάποιους λαούς επιβεβαιώνεται από το ιπποκρατικό έργο *Περί Ἀρχαίης Ἰητρικής*, στο οποίο ο συγγραφέας τονίζει ότι ακόμη και στην εποχή του υπήρχαν λαοί που δεν έχουν αναπτύξει την ιατρική, κυρίως βάρβαροι, αλλά και κάποιοι Έλληνες: «*ἔτι γοῦν καὶ νῦν ὅσοι ἰητρικῇ μὴ χρέονται, οἵ τε βάρβαροι καὶ της ὧν Ἑλλήνων ἔνιοι*».[29] Επομένως παρατηρούμε ομοιότητα στα δύο έργα τόσο ως προς την πιθανότητα εξειδίκευσης των ιατρών, όσο και ως προς την αναφορά στην απουσία της ιατρικής τέχνης σε κάποιους λαούς.

2. Ηρόδοτος – Κτησίας

2.1. Ταρίχευση

Αμέσως μετά την αναφορά στις ειδικότητες της αιγυπτιακής ιατρικής (2.84), ο Ηρόδοτος αναλύει με λεπτομέρεια τα είδη της ταρίχευσης, τα οποία εξαρτώνταν από την οικονομική κατάσταση της οικογένειας του νεκρού (2.86-88). Η περιγραφή του Ηροδότου αποτελεί την εκτενέστερη αρχαία μαρτυρία σχετικά με τη διαδικασία της ταρίχευσης και φαίνεται ότι μπορεί να συγκριθεί με αυτήν του Διοδώρου.[30] Τα αρχαιολογικά ευρήματα και συγκεκριμένα, τα ταριχευμένα σώματα που έχουν βρεθεί, παρουσιάζουν τις ίδιες τομές που περιγράφονται στην αφήγηση Ηροδότου.[31]

Η ταρίχευση συνδεόταν με την αιγυπτιακή ιδέα της ύπαρξης της ψυχής μετά θάνατον. Οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι με τη διατήρηση του σώματος μετά τον θάνατο θα επιτυγχανόταν και η διατήρηση της ψυχής του νεκρού. Επομένως, μέσω της διαδικασίας της ταρίχευσης του σώματος, κατάφερναν να το διατηρήσουν αναλλοίωτο και έτσι να εξασφαλίσουν τη διατήρηση της ψυχής του.[32] Η διαδικασία της ταρίχευσης περιελάμβανε δύο στάδια, πρώτα την απομάκρυνση των φθαρτών οργάνων, όπως για παράδειγμα του εγκεφάλου, του στομάχου, του ήπατος, των εντοσθίων κ.α. και στη συνέχεια την αποξήρανση του σώματος με νίτρο. Τέλος, η διαδικασία ολοκληρωνόταν με την επίδεση του σώματος.[33]

Στο τρίτο βιβλίο γίνεται μία ακόμη αναφορά στην πρακτική της ταρίχευσης. Κατά την περιγραφή των τριών εκστρατειών που οργάνωσε ο Καμβύσης πέρα από τα σύνορα της Αιγύπτου (εναντίον Καρχηδονίων, Αμμωνίων και Αιθιόπων), αναφέρεται ότι έστειλε προς τον βασιλιά των Αιθιόπων δίγλωσσους Ιχθυοφάγους, ως κατασκόπους. Μέσω της επίσκεψης των απεσταλμένων

[29] Ιππ. *Ἀρχ. ἰητρ.*5
[30] Wells 1975, 209, πρβ. Διόδ. 1.91.
[31] Wells 1975, 208.
[32]Για την ταρίχευση βλ. ενδεικτικά Sauneron 1952, Taylor 2010.
[33] Lloyd 2018, 358.

αυτών στην Αιθιοπία, παρουσιάζονται τα ήθη και τα έθιμα του συγκεκριμένου λαού. Το τελευταίο μέρος που επισκέφθηκαν ήταν οι τάφοι, οι οποίοι ήταν κατασκευασμένοι από κρύσταλλο, υλικό που βρίσκεται σε αφθονία στην χώρα τους. Τονίζεται ότι το σώμα του νεκρού το ξεραίνουν είτε με τον τρόπο των Αιγυπτίων, παραπέμποντας στην τεχνική της ταρίχευσης, είτε με άλλη τεχνική:

Ηρδ. 3.24.1-4. «*μετὰ δὲ ταύτην τελευταίας ἐθεήσαντο τὰς θήκας αὐτῶν, αἳ λέγονται σκευάζεσθαι ἐξ ὑάλου τρόπῳ τοιῷδε· (2) ἐπεὰν τὸν νεκρὸν ἰσχνήνωσι,* ***εἴτε δὴ κατά περ Αἰγύπτιοι*** *εἴτε ἄλλως κως γυψώσαντες ἅπαντα αὐτὸν γραφῇ κοσμέουσι, ἐξομοιεῦντες τὸ εἶδος ἐς τὸ δυνατόν, ἔπειτα δέ οἱ περιιστᾶσι στήλην ἐξ ὑάλου πεποιημένην κοίλην (****ἡ δέ σφι πολλὴ καὶ εὐεργὸς ὀρύσσεται****)· (3) ἐν μέσῃ δὲ τῇ στήλῃ ἐνεὼν διαφαίνεται ὁ νέκυς, οὔτε ὀδμὴν οὐδεμίαν ἄχαριν παρεχόμενος οὔτε ἄλλο ἀεικὲς οὐδέν· καὶ ἔχει πάντα φανερὰ ὁμοίως αὐτῷ τῷ νέκυϊ. (4) ἐνιαυτὸν μὲν δὴ ἔχουσι τὴν στήλην ἐν τοῖσι οἰκίοισι οἱ μάλιστα προσήκοντες πάντων τε ἀπαρχόμενοι καὶ θυσίας οἱ προσάγοντες· μετὰ δὲ ταῦτα ἐκκομίσαντες ἱστᾶσι περὶ τὴν πόλιν.*»

[3.24.1] Ύστερα απ᾽ αυτό, τελευταίους είδαν οι κατάσκοποι και τους τάφους των Αιθιόπων, που λέγεται ότι είναι καμωμένοι από γυαλί με τον ακόλουθο τρόπο: [3.24.2] αφού συρρικνώσουν τον νεκρό, **είτε όπως οι Αιγύπτιοι** είτε κάπως αλλιώς, τον αλείφουν ύστερα με γύψο και τον ζωγραφίζουν ολόκληρο ξομπλιάζοντας όσο γίνεται τη μορφή του, και τέλος τον βάζουν μέσα σε μια κούφια κολόνα από γυαλί **(που το βγάζουν μπόλικο από το έδαφος και που δουλεύεται εύκολα)**· [3.24.3] μέσα στην κολόνα λοιπόν, όπως είναι ο νεκρός, φαίνεται, χωρίς να αναδίνει άσχημη μυρωδιά καμιά και χωρίς τίποτε άλλο δυσάρεστο· και φαίνονται όλα του ολόιδια σαν να ήταν ο ίδιος ο νεκρός. [3.24.4] Οι στενοί συγγενείς κρατούν στα σπίτια τους τις κολόνες έναν χρόνο και προσφέρουν στον νεκρό απ᾽ όλους τους πρώιμους καρπούς και θυσίες· ύστερα από τον χρόνο, τις βγάζουν τις θήκες από τα σπίτια και τις στήνουν ένα γύρο στην πόλη. Λ. Ζενάκος

Το παρακάτω απόσπασμα από το έργο του Κτησία παραδίδεται από τον Διόδωρο. Στο πλαίσιο της κατάκτησης της Αιθιοπίας από την Σεμίραμι, αναφέρονται τα παράδοξα που παρουσίαζε η χώρα,[34] καθώς και τα ταφικά έθιμα των Αιθιόπων:

F1b (15,1-4) «*ταφὰς δὲ τῶν τελευτησάντων ἰδίως οἱ κατὰ τὴν Αἰθιοπίαν ποιοῦνται* **· *ταριχεύσαντες*** *γὰρ τὰ σώματα καὶ περιχέαντες αὐτοῖς πολλὴν ὕελον ἱστᾶσιν ἐπὶ στήλης, ὥστε τοῖς παριοῦσι φαίνεσθαι διὰ τῆς ὑέλου τὸ τοῦ τετελευτηκότος σῶμα,* ***καθάπερ Ἡρόδοτος εἴρηκεν.*** *(2)* ***<u>Κτησίας δ᾽ ὁ Κνίδιος ἀποφαινόμενος τοῦτον σχεδιάζειν,</u>*** *<u>αὐτός φησι τὸ μὲν σῶμα ταριχεύεσθαι, τὴν μέντοι γε ὕελον μὴ περιχεῖσθαι γυμνοῖς τοῖς σώμασι</u>* **·** *κατακαυθήσεσθαι γὰρ ταῦτα, καὶ λυμανθέντα τελείως τὴν ὁμοιότητα μὴ δυνήσεσθαι διατηρεῖν. (3) Διὸ καὶ χρυσῆν εἰκόνα κατασκευάζεσθαι κοίλην, εἰς ἣν ἐντεθέντος τοῦ νεκροῦ περὶ τὴν εἰκόνα χεῖσθαι τὴν ὕελον · τοῦ δὲ κατασκευάσματος τεθέντος ἐπὶ τὸν τάφον διὰ τῆς ὑέλου φανῆναι τὸν χρυσὸν ἀφωμοιωμένον τῷ τετελευτηκότι. (4) Τοὺς μὲν οὖν πλουσίους αὐτῶν οὕτω θάπτεσθαί φησι, τοὺς δ᾽ ἐλάττονας καταλιπόντας οὐσίας ἀργυρᾶς τυγχάνειν εἰκόνος, τοὺς δὲ πένητας κεραμίνης* **· *τὴν δὲ ὕελον πᾶσιν ἐξαρκεῖν διὰ τὸ πλείστην γεννᾶσθαι κατὰ τὴν Αἰθιοπίαν καὶ τελείως παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις ἐπιπολάζειν***

Οι κάτοικοι της Αιθιοπίας θάβουν τους νεκρούς με ιδιαίτερο τρόπο · αφού ταριχεύσουν δηλαδή τα σώματα και τα περιχύσουν με πολύ γυαλί, τα στήνουν σε στήλη, ώστε να φαίνεται στους περαστικούς μέσα από το γυαλί το σώμα του νεκρού, **<u>όπως έχει πει ο Ηρόδοτος. (2) Ο Κτησίας όμως ο Κνίδιος δηλώνοντας πως εκείνος (ο Ηρόδοτος) αυτοσχεδιάζει</u>**, <u>ο ίδιος λέει ότι το σώμα ταριχεύεται, οπωσδήποτε το γυαλί δεν περιχύνεται επάνω στα γυμνά σώματα</u> · γιατί εκείνα θα κατακαίγονταν και θα καταστρέφονταν εντελώς, χωρίς να ήταν δυνατό να διατηρήσουν την

[34] Πρβ. λίμνες που προκαλούν μανία, σελ. 58-60 της παρούσης.

ομοιότητα (με το ζωντανό σώμα). (3) Για αυτό και κατασκευάζεται χρυσό κοίλο εκμαγείο, στο οποίο αφού βάλουν τον νεκρό, περιχύνουν το εκμαγείο με το γυαλί · αφού τοποθετηθεί το κατασκεύασμα στον τάφο φαίνεται μέσα από το γυαλί το χρυσό ομοίωμα του νεκρού. (4) Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν, λέει, θάπτονται οι πλούσιοι από αυτούς, σε αυτούς που αφήνουν μικρότερη περιουσία αντιστοιχεί αργυρό εκμαγείο, ενώ στους φτωχούς κεραμικό. **Σχετικά με το γυαλί, υπάρχει αρκετό για όλους γιατί εξορύσσεται σε μεγάλες ποσότητες στην Αιθιοπία και βρίσκεται σε αφθονία από τους ντόπιους.**

Ο Ηρόδοτος περιγράφει μία τεχνική την οποία χρησιμοποιούν οι Αιθίοπες · αφού συρρικνώσουν το νεκρό σώμα (παραπέμποντας στην ταρίχευση), το καλύπτουν με γύψο, σχεδιάζουν πάνω στο γύψο τη μορφή του νεκρού και στη συνέχεια το τοποθετούν σε μία γυάλινη κολόνα ώστε να φαίνεται ο νεκρός. Αντίθετα, ο Διόδωρος (F1b) αποδίδει στον Ηρόδοτο μία διαφορετική εκδοχή, κατά την οποία το υγρό γυαλί περιχύνεται στο σώμα του νεκρού, ώστε και πάλι να είναι ορατό. Ο Κτησίας όμως αμφισβητεί τον Ηρόδοτο και τον κατηγορεί ότι πλάθει παραμύθια, ότι αυτοσχεδιάζει (*σχεδιάζειν*), γιατί αν χυνόταν υγρό γυαλί στο σώμα του νεκρού, αυτό θα καιγόταν.[35] Επομένως, φαίνεται ότι ο Κτησίας κατηγορεί τον Ηρόδοτο για κάτι το οποίο δεν βλέπουμε εδώ να έγραψε.

Η ασυμφωνία θα μπορούσε να αποδίδεται σε διάφορες αιτίες: αρχικά, ενδεχομένως ο Κτησίας να αναφέρεται ακριβώς σε αυτό το σημείο από τις *Ιστορίες* (3.24) και να θεώρησε ότι ακόμα κι αν το σώμα έχει περιβληθεί με γύψο, πάλι θα καιγόταν. Βέβαια, δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα σφάλματος από τον Διόδωρο. Τέλος, οι δύο συγγραφείς φαίνεται να συμφωνούν σχετικά με την αφθονία του γυαλιού στη χώρα των Αιθιόπων.

2.2. Τραύματα

Στην υποενότητα αυτή θα συζητηθούν ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στον Κτησία και τον Ηρόδοτο σχετικά με τον τρόπο που περιγράφονται τα τραύματα, καθώς και ο ρόλος αυτών των περιγραφών στην ιστοριογραφική αφήγηση. Το απόσπασμα από το έργο του Κτησία που θα μελετηθεί περιλαμβάνεται στα *Περσικά*, ενώ τα χωρία από τις *Ιστορίες* αντλούνται από το έβδομο και το ένατο βιβλίο.

Η περίπτωση του Κτησία είναι ιδιαίτερη, καθώς ο ίδιος παρουσιάζεται ως persona της αφήγησης, δεν περιγράφει τα γεγονότα ως εξωτερικός παρατηρητής, αλλά τα ζει. Συγκεκριμένα, είναι ο γιατρός που συνοδεύει τον βασιλιά στη μάχη.[36] Με αυτήν την ιδιότητα ακολούθησε και

[35] Σύμφωνα με την Lenfant (2004, 243, σημ.216) αυτή η πρακτική δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από αρχαιολογικά ευρήματα.

[36] Στο ιπποκρατικό έργο *Περί Ἰητροῦ* ο συγγραφέας προτρέπει εκείνον που θέλει να ασχοληθεί με την ιατρική να λαμβάνει μέρος σε πολεμικές επιχειρήσεις, να στρατεύεται για να εκπαιδευθεί στην χειρουργική: Ιππ. *Ἰητρ.*14. *«τὸν μὲν οὖν μέλλοντα χειρουργεῖν στρατεύεσθαι δεῖ καὶ παρηκολουθηκέναι στρατεύμασι ξενικοῖς· οὕτω γὰρ ἂν εἴη γεγυμνασμένος πρὸς ταύτην τὴν χρείαν»*

φρόντισε τον Αρταξέρξη στη μάχη στα Κούναξα το 401 π.Χ.[37] Κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν ότι ο Κτησίας ήταν στην υπηρεσία αρχικά του Κύρου και μετά τη μάχη συνελήφθη από τον Αρταξέρξη.[38] Αντίθετα ο Nichols (2008, 23, σημ. 18) θεωρεί ότι το παραπάνω δεν θα μπορούσε να είχε συμβεί, καθώς, είναι πιθανό να είχε υπηρετήσει την Παρυσάτιδα κατά την εποχή του Δαρείου, άρα δεν αποκλείεται κατά την άνοδο του Αρταξέρξη στην εξουσία, να έγινε προσωπικός του γιατρός.

Αρχικά, στο απόσπασμα F20 από τον Πλούταρχο παρουσιάζεται η αναμέτρηση του Κύρου με τον αδερφό του, Αρταξέρξη, για την εξουσία στην περσική αυτοκρατορία. Ο αναγνώστης μεταφέρεται στο πεδίο της μάχης στα Κούναξα. Ο Αρταξέρξης επιτίθεται στον Κύρο, όμως, δεν πετυχαίνει τον στόχο του και αντ' αυτού τραυματίζεται θανάσιμα ο Σατιφέρνης. Στη συνέχεια ο Κύρος αντεπιτίθεται και τραυματίζει τον Αρταξέρξη στο στήθος. Ο Κτησίας βρίσκεται ανάμεσα σε εκείνους που τον βοήθησαν να αποσυρθεί για λίγο από το πεδίο της μάχης.[39]

> **F20 (11,2-11).** *«βασιλεὺς δ' ἀφεὶς τὸ δόρυ, Κύρου μὲν οὐκ ἔτυχε, Σατιφέρνην δὲ πιστὸν ἄνδρα Κύρῳ καὶ γενναῖον, ἔβαλε καὶ κατέκτεινε. Κῦρος δ' ἐπ' αὐτὸν ἐξακοντίσας διὰ τοῦ θώρακος ἔτρωσε τὸ στῆθος ὅσον ἐνδῦναι δύο δακτύλους τὸ ἀκόντιον, πεσεῖν δ' αὐτὸν ὑπὸ τῆς πληγῆς ἀπὸ τοῦ ἵππου.*[40] *3. Φυγῆς δὲ καὶ ταραχῆς τῶν περὶ αὐτὸν γενομένης, ὁ μὲν ἀναστὰς μετ' ὀλίγων,* ***ἐν οἷς καὶ Κτησίας ἦν****, λόφον τινὰ πλησίον καταλαβὼν ἡσύχαζε. […] 4. Τοῦτο δὲ περσιστὶ πολλάκις αὐτοῦ βοῶντος, οἱ μὲν ἐξίσταντο προσκυνοῦντες, ἀποπίπτει δὲ τῆς κεφαλῆς ἡ τιάρα τοῦ Κύρου.5. Καὶ παρατρέχων νεανίας Πέρσης ὄνομα Μιθριδάτης* ***ἀκοντίῳ βάλλει τὸν κρόταφον αὐτοῦ παρὰ τὸν ὀφθαλμόν,*** *ἀγνοῶν ὅστις εἴη·* ***πολὺ δ' αἷμα τοῦ τραύματος ἐκβαλόντος, ἰλιγγιάσας καὶ καρωθεὶς ὁ Κῦρος ἔπεσε.****[…] 9. ἐν δὲ τούτῳ Καύνιοί τινες ἄνθρωποι, κακόβιοι καὶ ἄποροι καὶ ταπεινῶν ὑπουργημάτων ἕνεκα τῇ τοῦ βασιλέως στρατιᾷ παρακολουθοῦντες, ἔτυχον συναναμιχθέντες ὡς φίλοις τοῖς περὶ τὸν Κῦρον. Ὡς δὲ μόλις συνεῖδον τὰ ἐπιθωρακίδια φοινικᾶ, λευκοῖς χρωμένων τῶν βασιλικῶν ἁπάντων, ἔγνωσαν πολεμίους ὄντας. 10. Εἷς οὖν ἐκείνων ἐτόλμησεν ἀγνοῶν* ***ἐξόπισθεν βαλεῖν τὸν Κῦρον ἀκοντίῳ. Τῆς δὲ περὶ τὴν ἰγνύαν φλεβὸς ἀναρραγείσης, πεσὼν ὁ Κῦρος ἅμα παίει προς τινι λίθῳ τὸν τετρωμένον κρόταφον, καὶ ἀποθνῄσκει.*** *11. Τοιοῦτος μὲν* ***ὁ Κτησίου λόγος****, ᾧ καθάπερ ἀμβλεῖ ξιφιδίῳ μόλις ἀναιρῶν τὸν ἄνθρωπον ἀνῄρηκεν»*
>
> Ο βασιλιάς, αφού πέταξε το δόρυ, τον Κύρο δεν τον πέτυχε, τον Σατιφέρνη όμως πιστό άνδρα στον Κύρο και γενναίο, τον χτύπησε και τον σκότωσε. Τότε ο Κύρος έριξε το ακόντιό του και τον τραυμάτισε μέσα από τον θώρακα στο στήθος, τόσο που να εισδύσει το ακόντιο δύο δάκτυλα, κι αυτός να πέσει εξαιτίας της πληγής από το άλογο. Αφού έφυγαν και ταράχτηκαν όσοι ήταν γύρω του, αυτός σηκώθηκε με τη βοήθεια λίγων ανδρών, **ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο Κτησίας**, πήγε σε κάποιον κοντικό λόφο και ησύχαζε. […] 4. Ενώ το φώναζε (ο Κύρος) αυτό πολλές φορές στα περσικά, άλλοι (στρατιώτες) σηκώθηκαν για να τον προσκυνήσουν, πέφτει όμως από το κεφάλι του η τιάρα του Κύρου. 5. Και ένας νεαρός Πέρσης που έτρεχε κοντά του, ονόματι Μιθριδάτης, **τον χτυπά με το ακόντιο στον κρόταφο κοντά στο μάτι**, αγνοώντας ποιος ήταν. **Επειδή έτρεχε πολύ αίμα από το τραύμα, ο Κύρος, ζαλισμένος και ναρκωμένος, έπεσε.** […] 9. Εν τω μεταξύ, κάποιοι

[37] Lenfant 2004, x, Nickols 2008, 13.
[38] Baehr 1824. 13-15, König 1972, 1 σημ.17, Jacoby 1922, 2033-2035.
[39] Πρβ. F21. «*26. (…) παίει κατὰ τὸ στέρνον καὶ τιτρώσκει διὰ τοῦ θώρακος, ὥς φησι Κτησίας ὁ ἰατρός καὶ ἰᾶσθαι αὐτὸς τὸ τραῦμά φησι. 27. (…) Ὁπόσοι μὲν τῶν ἀμφὶ βασιλέα ἀπέθανον Κτησίας λέγει· παρ' ἐκείνῳ γὰρ ἦν.*»
[40] Πρβ. F19 (9,3).«*ὁ δὲ θώραξ στερεῶς ἀντέσχε, καὶ οὐκ ἐτρώθη μὲν ὁ Κῦρος, ἐκραδάνθη δὲ τῆς πληγῆς ἰσχυρᾶς προσπεσούσης. Ἀποστρέψαντος δὲ τὸν ἵππον τοῦ Ἀρταγέρσου, βαλὼν ὁ Κῦρος ἔτυχε καὶ διήλασε παρὰ τὴν κλεῖδα διὰ τοῦ τραχήλου τὴν αἰχμήν*».

Καύνιοι, άνθρωποι κακορίζικοι και φτωχοί που ακολουθούσαν το στράτευμα του βασιλιά προσφέροντας ταπεινές υπηρεσίες, έτυχε να αναμειχθούν ως φίλοι με εκείνους που ήταν κοντά στον Κύρο. Αμέσως μόλις είδαν τους χιτώνες κόκκινους, ενώ όλοι ανεξαιρέτως οι οπαδοί του βασιλιά φορούν λευκούς, κατάλαβαν ότι ήταν εχθροί. 10. Ένας λοιπόν από αυτούς τόλμησε **να χτυπήσει πισώπλατα τον Κύρο με το ακόντιο** αγνοώντας ποιος ήταν. **Καθώς έσπασε η φλέβα στην περιοχή πίσω από το γόνατο, πέφτοντας ο Κύρος χτυπά σε κάποια πέτρα τον ήδη τραυματισμένο κρόταφο και πεθαίνει**. 11. Τέτοιος, λοιπόν, είναι ο λόγος του Κτησία, σύμφωνα με τον οποίο σαν με αμβλύ ξίφος που μόλις κόβει, πέθανε ο άνθρωπος.

Έχει ενδιαφέρον να προσέξει κανείς την αφήγηση · συναντάμε γρήγορες εναλλαγές προσώπων, μικροπερίοδο λόγο και λεπτομέρειες, τις οποίες είναι δύσκολο να γνωρίζει κάποιος αν δεν είναι αυτόπτης μάρτυρας. Το τραύμα, για παράδειγμα, παρουσιάζεται με συγκεκριμένους όρους, έχουμε πληγή βάθους δύο δακτύλων. Αυτή είναι μία λεπτομέρεια που θα μπορούσε εύλογα να γνωρίζει ο Κτησίας, αφού είναι εκείνος που περιποιήθηκε το τραύμα του. Παρόμοια αναφορά σχετικά με την πληγή συναντάμε και σε άλλο απόσπασμα, όπου ο Μεγάβυζος μάχεται με τον Ούσιρη.[41]

Στη συνέχεια της αφήγησης από τον Κτησία, ο Κύρος επιστρέφει, αλλά τραυματίζεται ξανά από έναν νεαρό Πέρση, ονόματι Μιθριδάτης. Τον χτυπά στον κρόταφο κοντά στο μάτι, με αποτέλεσμα ο Κύρος να χάσει πολύ αίμα και να πέσει στο έδαφος. Τότε τρέχουν να τον βοηθήσουν κάποιοι ευνούχοι, σηκώνοντάς τον και προσπαθώντας να τον μεταφέρουν. Το επόμενο όμως χτύπημα που δέχεται είναι ολέθριο · κάποιοι Καύνιοι, άνθρωποι «*κακόβιοι καὶ ἄποροι*», βλέποντας τους ευνούχους με πορφυρούς χιτώνες, ενώ οι οπαδοί του βασιλιά φορούσαν λευκούς, θεώρησαν ότι ήταν εχθροί. Ένας από εκείνους επιτίθεται πισώπλατα στον Κύρο. Ο Κτησίας περιγράφει λεπτομερώς το σημείο του τραύματος, σχίστηκε η φλέβα στην περιοχή της «*ἰγνύας*»,[42] δηλαδή, πίσω από το γόνατο κι εκείνος, πέφτοντας, χτύπησε στον κρόταφο στο σημείο που είχε πληγωθεί πρωτύτερα και πέθανε. Αυτό ήταν το τέλος του Κύρου, όπως περιγράφεται από τον Κτησία.

Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι τα τραύματα αυτά προήλθαν από ήσσονες χαρακτήρες, δεν βλέπουμε εδώ μία αναμέτρηση σώμα με σώμα των δύο αντιπάλων, του Κύρου και του Αρταξέρξη. Ο Κύρος χάνει τη ζωή του και την αυτοκρατορία από ανθρώπους χωρίς εξουσία, από έναν νεαρό Πέρση και από «*κακοβίους*» και φτωχούς Καυνίους που παρείχαν ταπεινές υπηρεσίες στον βασιλιά. Η εικόνα του τραυματισμένου και υποβασταζόμενου Κύρου, σε συνδυασμό με την περιγραφή των τραυμάτων με τεχνικούς ιατρικούς όρους, δημιουργεί στον αναγνώστη συναισθήματα οίκτου και λύπης προς το πρόσωπό του. Μάλιστα ίσως να υποβαθμίζεται και η δύναμη του αντιπάλου, του Αρταξέρξη. Δεν νίκησε ο ίδιος επειδή ήταν καλύτερος, αλλά επειδή ο Κύρος ήταν άτυχος.

---

[41] F14 (40) «*καὶ βάλλουσιν ἀλλήλους Μεγάβυζος καὶ Οὔσιρις, ὁ μὲν ἀκοντίῳ, καὶ τυγχάνει Μεγαβύζου εἰς τὸν μηρὸν, καὶ τιτρώσκει ἄχρι δακτύλων δύο, ὁ δὲ ὡσαύτως ἀκοντίῳ τὸν τοῦ Οὐσίριος μηρόν, εἶτα βάλλει εἰς τὸν ὦμον.* »

[42] Πρβ. F26 (14).

Στο έβδομο βιβλίο των *Ιστοριών*, Ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τους λαούς, οι οποίοι συνασπίστηκαν με τον Ξέρξη στην εκστρατεία του εναντίον της Ελλάδας. Αναφερόμενος στους αρχηγούς του ιππικού (γιοι του Δάτη), εξηγεί με μία παρέκβαση τον τρόπο με τον οποίο ο Φαρνούχης έχασε την αρχηγία. Φεύγοντας από τις Σάρδεις, είχε ένα ατύχημα με το άλογό του και γι'αυτό έμεινε στην πόλη άρρωστος, χωρίς να μπορεί να συμμετάσχει στην εκστρατεία. Το παρακάτω σημείο αφορά σε ατύχημα που στάθηκε αιτία να αποκλειστεί ο Φαρνούχης από τη μάχη, είναι ένα τραύμα πριν από τη μάχη κι όχι κατά τη διάρκεια της μάχης.

Ηρδ. 7.88.1. «*ἵππαρχοι δὲ ἦσαν Ἁρμαμίθρης τε καὶ Τίθαιος Δάτιος παῖδες. ὁ δὲ τρίτος σφι συνίππαρχος Φαρνούχης κατελέλειπτο ἐν Σάρδισι νοσέων. ὡς γὰρ ὁρμῶντο ἐκ Σαρδίων, ἐς συμφορὴν ἐνέπεσε ἀνεθέλητον. ἐλαύνοντι γάρ οἱ ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ ἵππου ὑπέδραμε κύων, καὶ ὁ ἵππος οὐ προϊδὼν ἐφοβήθη τε καὶ στὰς ὀρθὸς ἀπεσείσατο τὸν Φαρνούχεα, πεσὼν δὲ αἷμά τε ἤμεε καὶ ἐς φθίσιν περιῆλθε ἡ νοῦσος.*»

[7.88.1] Αρχηγοί του ιππικού ήταν ο Αρμαμίθρης και ο Τίθαιος, γιοι του Δάτη, ενώ ο τρίτος συναρχηγός του ιππικού, ο Φαρνούχης, έμεινε πίσω στις Σάρδεις, άρρωστος. Γιατί, την ώρα που κινούσαν από τις Σάρδεις, τον βρήκε ολέθρια κακοτυχία· δηλαδή, ενώ έτρεχε καβάλα, ένας σκύλος ρίχτηκε ανάμεσα στα πόδια του αλόγου του· και τ' άλογο, καθώς αιφνιδιάστηκε, ταράχτηκε και ορθώθηκε στα πισινά του πετώντας από τη ράχη του τον Φαρνούχη στη γη· κι όπως έπεσε κάτω, ξερνούσε αίμα κι η αρρώστια γύρισε σε φυματίωση. Μτφρ. Σπυρόπουλος

Το άλογο του Φαρνούχη τρόμαξε από έναν σκύλο και τον πέταξε από τη ράχη του. Εκείνος όταν έπεσε έφτυσε αίμα και η ασθένειά του εξελίχθηκε σε *φθίσιν.*[43] Ο Ηρόδοτος εδώ δεν περιγράφει το τραύμα με λεπτομέρεια · ο Φαρνούχης έπεσε, έφτυσε αίμα, και η αρρώστια του έγινε φυματίωση. Οι λόγοι για τους οποίους παρουσιάζεται με τέτοια συντομία θα μπορούσαν να είναι οι εξής: πρώτον, το σημείο στο οποίο εντάσσεται η συγκεκριμένη αφήγηση δεν επιτρέπει μεγάλες παρεκβάσεις γιατί ο συγγραφέας επιθυμεί να παρουσιάσει την αιτία της απουσίας του Φαρνούχη από την εκστρατεία. Επίσης, ίσως να μην γνώριζε άλλες λεπτομέρειες για το ατύχημα και τέλος ο Ηρόδοτος δεν ήταν γιατρός για να μπορέσει να εξηγήσει με ιατρικούς όρους το περιστατικό.

Παρόμοια αναφορά σε τέτοιου είδους τραύμα, δηλαδή, στο πλαίσιο ατυχήματος και όχι σε μάχη, συναντάμε στο τρίτο βιβλίο των *Ιστοριών.* Κατά τη διάρκεια της μεταφοράς των λαφύρων του Οροίτη στα Σούσα, ο Δαρείος είχε κάποιο ατύχημα καθώς κυνηγούσε: ενώ κατέβαινε από το άλογο του στραμπούλιξε τον αστράγαλό του πολύ άσχημα και έπαθε κάποιου είδους εξάρθρωση.[44]

---

[43] Πιθανόν πρόκειται για μία ασθένεια παρόμοια με τη φυματίωση, Πρβ. Dawson -Harvey 1986, 93, σημ.23.

[44] Πάνω σε αυτό το ζήτημα ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σημείο από τον ο Γαληνό σχετικά με την κριτική που άσκησε πρώτος ο Κτησίας στον Ιπποκράτη για την ανάταξη της άρθρωσης του ισχίου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σε όλο το corpus, το μόνο σημείο στο οποίο εμφανίζεται το όνομα του Κτησία κοντά στο όνομα του Ιπποκράτη, είναι εδώ: F67. «*Κατεγνώκασιν Ἱπποκράτους ἐπεμβαλεῖν τὸ κατ' ἰσχίον ἄρθρον, ὡς ἂν ἐκπίπτον αὐτίκα· πρῶτος μὲν Κτησίας ὁ Κνίδιος συγγενὴς αὐτοῦ (καὶ γὰρ αὐτὸς ἦν Ἀσκληπιάδης τὸ γένος), ἐφεξῆς δὲ Κτησίου καὶ ἄλλοι τινές.*» Μτφρ: «Κατηγόρησαν τον Ιπποκράτη για την ανάταξη της άρθρωσης του ισχίου, επειδή αμέσως θα μπορούσε να εξαρθρωθεί. Πρώτος λοιπόν ο Κτησίας ο Κνίδιος, συγγενής του (γιατί κι αυτός ήταν Ασκληπιάδης στο γένος), μετά όμως από τον Κτησία, και κάποιοι άλλοι.»

Ηρδ. 3.129.1-2. «*Ἀπικομένων δὲ καὶ ἀνακομισθέντων τῶν Ὀροίτεω χρημάτων ἐς τὰ Σοῦσα συνήνεικε χρόνῳ οὐ πολλῷ ὕστερον βασιλέα Δαρεῖον ἐν ἄγρῃ θηρῶν ἀποθρῴσκοντα ἀπ᾽ ἵππου στραφῆναι τὸν πόδα·* (2) *καί κως ἰσχυροτέρως ἐστράφη· ὁ γάρ οἱ ἀστράγαλος ἐξεχώρησε ἐκ τῶν ἄρθρων. νομίζων δὲ καὶ πρότερον περὶ ἑωυτὸν ἔχειν Αἰγυπτίων τοὺς δοκέοντας εἶναι πρώτους τὴν ἰητρικήν, τούτοισι ἐχρᾶτο. οἱ δὲ στρεβλοῦντες καὶ βιώμενοι τὸν πόδα κακὸν μέζον ἐργάζοντο.*»

Τους θησαυρούς του Οροίτη τούς μετέφεραν και τους πήγαν στα Σούσα, και δεν πέρασε πολύς καιρός όταν ο βασιλιάς Δαρείος, στο κυνήγι, πηδώντας από το άλογο, στραμπούλιξε το πόδι του: [3.129.2] το στραμπούληγμα ήταν κάπως σοβαρό, γιατί ο αστράγαλος βγήκε από την κλείδωση. Και μια που είχε κι από πριν γύρω του γιατρούς που ανάμεσα στους Αιγυπτίους τούς θεωρούσαν τους πρώτους στην ιατρική, ο Δαρείος χρησιμοποίησε αυτούς. Αυτοί όμως, στρεβλώνοντας και ζορίζοντας το πόδι, έκαναν μεγαλύτερο κακό. Μτφρ. Ζενάκος

Γίνεται φανερό, επομένως, ότι ο Ηρόδοτος ενδιαφέρεται να παρουσιάσει με επιστημονικότητα τα τραύματα αυτά. Ενδεχομένως στοχεύει να αναδείξει μέσω της περιγραφής των ατυχημάτων, τη σοβαρότητα των ενεργειών που ακολούθησαν. Από τη μία πλευρά παρουσιάζεται πόσο σοβαρό ήταν το ατύχημα του Φαρνούχη που δεν του επέτρεψε να συμμετάσχει στη μάχη των Θερμοπυλών ως αρχηγός του ιππικού, και από την άλλη, η λεπτομερής περιγραφή του ατυχήματος του Δαρείου αναδεικνύει την αποτελεσματικότητα του Δημοκήδη, ως ιατρού, ο οποίος τον θεράπευσε.

Παρόλο που υπάρχουν πολλές αναφορές σε μάχες, η μόνη στην οποία θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανιχνεύεται παρόμοιο ύφος με τον Κτησία, είναι στο ένατο βιβλίο των *Ιστοριών*, στην περιγραφή της ανατομίας των νεκρών μετά τη μάχη των Πλαταιών:

Ηρδ. 9.83.1-2. «*Ὑστέρῳ μέντοι χρόνῳ μετὰ ταῦτα καὶ τῶν Πλαταιέων εὗρον συχνοὶ θήκας χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ τῶν ἄλλων χρημάτων. Ἐφάνη δὲ καὶ τάδε ὕστερον ἔτι τούτων· τῶν νεκρῶν περιψιλωθέντων τὰς σάρκας (συνεφόρεον γὰρ τὰ ὀστέα οἱ Πλαταιέες ἐς ἕνα χῶρον) εὑρέθη κεφαλὴ οὐκ ἔχουσα ῥαφὴν οὐδεμίαν ἀλλ᾽ ἐξ ἑνὸς ἐοῦσα ὀστέου· ἐφάνη δὲ καὶ γνάθος [καὶ τὸ ἄνω τῆς γνάθου] ἔχουσα ὀδόντας μουνοφυέας, ἐξ ἑνὸς ὀστέου πάντας τούς τε <προσθίους> ὀδόντας καὶ <τοὺς> γομφίους· καὶ πενταπήχεος ἀνδρὸς ὀστέα ἐφάνη.*»

[9.83.1] Πέρασε ωστόσο καιρός ύστερ᾽ απ᾽ αυτά τα γεγονότα και πολλοί Πλαταιείς βρήκαν κασέλες με χρυσάφι κι ασήμι κι άλλα πολύτιμα πράματα. Και πέρασε ακόμα πιο πολύς καιρός, όταν παρουσιάστηκε το εξής φαινόμενο: [9.83.2] καθώς τα κόκαλα των νεκρών γυμνώθηκαν απ᾽ τις σάρκες (κι οι Πλαταιείς μάζεψαν και σώρευσαν τα κόκαλα αυτά σ᾽ έναν τόπο), βρέθηκε κρανίο που δεν είχε καμιά ραφή, αλλά ήταν μονοκόμματο, μ᾽ ένα κόκαλο όλο κι όλο· κι άλλο φαινόμενο, σαγόνι, που στο πάνω μέρος του όλα τα δόντια έβγαιναν από μια κοινή ρίζα, ένα κόκαλο όλα τους, και τα άλλα δόντια και οι τραπεζίτες· αποκαλύφτηκε επίσης σκελετός ανθρώπου με μάκρος πέντε πήχες. Μτφρ. Σπυρόπουλος

Ο Ηρόδοτος, παρότι δεν είναι ιατρός, φαίνεται να ενδιαφέρεται για την ανθρώπινη ανατομία, αναφέρεται στη ραφή του οστού της κεφαλής αλλά και στις ονομασίες των δοντιών. Περιγράφει με τεχνικούς όρους την ανατομία των νεκρών σωμάτων μετά τη μάχη, σε μία προσπάθεια απόδοσης αληθοφάνειας και εγκυρότητας στην αφήγησή του. Επίσης, η επανάληψη του ρήματος «*ἐφάνη*»

αποδίδει την αγωνία του συγγραφέα και την έκπληξή του απέναντι στη θέα του αποσυντεθειμένου σώματος (είτε τα είδε ο ίδιος είτε όχι[45]), παραπέμποντας στη φρικαλεότητα του πολέμου.

Σχετικά με τα τραύματα, λοιπόν, που περιγράφονται, παρατηρούμε γοργό ρυθμό στην παρουσίαση και λεπτομέρειες που εξαρτώνται από την ιδιότητα του κάθε συγγραφέα. Ο Κτησίας, λόγω της ιατρικής του ιδιότητας, μπορούσε να γνωρίζει περισσότερα πράγματα, αλλά και ο Ηρόδοτος, παρότι δεν ήταν γιατρός, προσπάθησε να προσδώσει ιατρική ματιά στο έργο του. Ο Κτησίας περιγράφει διεξοδικά τα τραύματα του Κύρου, γιατί βρίσκεται κοντά του και τον φροντίζει. Έτσι, διανθίζει το έργο του με λεπτομέρειες, προσδίδοντας ενάργεια, ζωντάνια, παραστατικότητα και συνάμα αληθοφάνεια.[46] Επίσης, έμμεσα τονίζεται η αξία του ιατρού ο οποίος συμπαραστάθηκε στον ασθενή του. Ο Ηρόδοτος παρουσιάζει με όση λεπτομέρεια είναι δυνατό, τα νεκρά σώματα, χρησιμοποιώντας ιατρικό λεξιλόγιο, προσπαθώντας κι εκείνος να προσδώσει αληθοφάνεια και αμεσότητα στο έργο του.

2.3. Πολιτικός ρόλος ιατρού

Σε διάφορα σημεία του έργου του Ηροδότου και του Κτησία συναντάμε περιπτώσεις ιατρών που διαδραματίζουν έναν επιπλέον ρόλο, πέραν του προσωπικού ιατρού · οι ιατροί αυτοί στο έργο του Ηροδότου είναι ένας οφθαλμίατρος στο τρίτο βιβλίο των *Ιστοριών* και ο ιατρός Δημοκήδης. Στο έργο του Κτησία, παρατηρούμε τον ίδιο τον Κτησία να έχει πολιτικό ρόλο πέραν της ιατρικής του ιδιότητας, όπως και τον ιατρό Πολύκριτο.

Στην αρχή του τρίτου βιβλίου των *Ιστοριών*, ο Ηρόδοτος τονίζει ότι στην αφήγηση που θα ακολουθήσει, παρουσιάζεται η αιτία της εκστρατείας του Καμβύση εναντίον του βασιλιά των Αιγυπτίων, Άμαση. Κάποτε ο Καμβύσης, ο γιος του Κύρου είχε ζητήσει από τον Άμαση να του στείλει τον καλύτερο οφθαλμίατρο της Αιγύπτου και τότε ο βασιλιάς έστειλε έναν στους Πέρσες, ο οποίος δεν κατονομάζεται από τον Ηρόδοτο.

> **Ηρδ. 3.1.1-2.** «***Ἐπὶ τοῦτον δὴ τὸν Ἄμασιν Καμβύσης ὁ Κύρου ἐστρατεύετο, ἄγων ἄλλους τε τῶν ἦρχε καὶ Ἑλλήνων Ἴωνάς τε καὶ Αἰολέας, δι' αἰτίην τοιήνδε·*** *πέμψας Καμβύσης ἐς Αἴγυπτον κήρυκα αἴτεε Ἄμασιν θυγατέρα, αἴτεε δὲ ἐκ συμβουλῆς ἀνδρὸς Αἰγυπτίου, ὃς* ***μεμφόμενος*** *Ἀμάσι ἔπρηξε ταῦτα ὅτι μιν ἐξ ἁπάντων τῶν ἐν Αἰγύπτῳ ἰητρῶν ἀποσπάσας ἀπὸ γυναικός τε καὶ τέκνων ἔκδοτον ἐποίησε ἐς Πέρσας, ὅτε Κῦρος πέμψας παρὰ Ἄμασιν* ***αἴτεε ἰητρὸν ὀφθαλμῶν,*** *ὃς εἴη ἄριστος τῶν ἐν Αἰγύπτῳ.* (2) *ταῦτα δὴ* ***ἐπιμεμφόμενος*** *ὁ Αἰγύπτιος* ***ἐνῆγε τῇ συμβουλῇ*** *κελεύων αἰτέειν τὸν Καμβύσεα Ἄμασιν θυγατέρα, ἵνα ἢ δοὺς ἀνιῷτο ἢ μὴ δοὺς Καμβύσῃ ἀπέχθοιτο. ὁ δὲ Ἄμασις τῇ δυνάμι τῶν Περσέων ἀχθόμενος καὶ ἀρρωδέων οὐκ εἶχε οὔτε δοῦναι οὔτε ἀρνήσασθαι· εὖ γὰρ ἠπίστατο ὅτι οὐκ ὡς γυναῖκά μιν ἔμελλε Καμβύσης ἕξειν ἀλλ' ὡς παλλακήν.*»

---

[45] Πρβ. Tamiolaki 2013, σχετικά με τις εκδηλώσεις της ιστορικής γνώσης στον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη και τον Ξενοφώντα.

[46] Το ίδιο συμβαίνει και με τις σχετικές αναφορές στα θύματα της μάχης: F22. «*(13)…ἐξεληλάκει δ', ὡς ὁ Κτησίας φησίν, ἐπὶ τὴν μάχην τεσσαράκοντα μυριάσιν. Οἱ δὲ περὶ Δείνωνα καὶ Ξενοφῶντα πολὺ πλείονας γενέσθαι λέγουσι τὰς μεμαχημένας. 4. ἀριθμὸν δὲ νεκρῶν ὁ Κτησίας ἑνακισχιλίους ἀνενεχθῆναί φησι πρὸς τὸν Ἀρτοξέρξην, αὐτῷ δὲ δισμυρίων οὐκ ἐλάττους φανῆναι τοὺς κειμένους.*»

[3.1.1] **Ενάντια λοιπόν σ᾽ αυτόν τον Άμαση έκανε εκστρατεία ο Καμβύσης, ο γιος του Κύρου, επικεφαλής όσων εξουσίαζε, και μαζί των Ελλήνων, δηλαδή Ιώνων και Αιολέων: όσο για την αιτία, ήταν η εξής:** ο Καμβύσης έστειλε κήρυκα στην Αίγυπτο και ζήτησε την κόρη του Άμαση, και τη ζήτησε ακούγοντας τη συμβουλή κάποιου Αιγυπτίου που έκανε ό,τι έκανε **επειδή είχε παράπονα** με τον Άμαση, ότι απ᾽ όλους τους γιατρούς της Αιγύπτου ο Άμασις αυτόν βρήκε να χωρίσει από τη γυναίκα του και τα παιδιά του και να τον παραδώσει στους Πέρσες, όταν ο Καμβύσης είχε στείλει άνθρωπο στον Άμαση και του **ζητούσε οφθαλμίατρο**, τον καλύτερο που υπήρχε στην Αίγυπτο. [3.1.2] **Έχοντας** λοιπόν **αυτό το παράπονο** ο Αιγύπτιος **έδωσε τη συμβουλή** στον Καμβύση και τον παρακίνησε να ζητήσει από τον Άμαση την κόρη του, ώστε ο Άμασις είτε να τη δώσει και να λυπηθεί είτε να μην τη δώσει και να κάνει εχθρό τον Καμβύση. Ο Άμασις ωστόσο ανησυχούσε και φοβόταν τη δύναμη των Περσών, και τρόπο δεν είχε ούτε να δώσει την κόρη του ούτε να αρνηθεί· γιατί το ήξερε πολύ καλά ότι ο Καμβύσης την κόρη του δεν την ήθελε για σύζυγο αλλά για παλλακίδα. Μτφρ. Ζενάκος

Ο γιατρός που στάλθηκε, χωρίστηκε από την οικογένειά του και γι᾽ αυτό θέλησε να εκδικηθεί τον Αιγύπτιο βασιλιά, παρακινώντας τον Καμβύση να ζητήσει για γυναίκα του την κόρη του Άμαση. Ο Άμασις δεν θέλησε να αποχωριστεί την κόρη του, αλλά, από την άλλη πλευρά, ένιωθε φόβο προς τη δύναμη του Καμβύση, οπότε αποφάσισε να τον εξαπατήσει, στέλνοντας την κόρη του προηγούμενου βασιλιά, ως κόρη του Άμαση. Η κοπέλα αυτή, η Νίτητις, αποκάλυψε τον δόλο και ο Καμβύσης, όπως είναι φυσικό, οργίστηκε πολύ και εκστράτευσε εναντίον του Άμαση.

Στο κείμενο του Ηροδότου παρατηρούμε ότι κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζουν τα συναισθήματα, εκπεφρασμένα μέσω μετοχών, πράγμα που υποδεικνύει το ενδιαφέρον του Ηροδότου στα ανθρώπινα συναισθήματα και στη σημασία τους στην εξέλιξη της ιστορίας. Ο γιατρός «*μεμφόμενος/ ἐπιμεμφόμενος ἐνῆγε τῇ συμβουλίῃ*», και στη συνέχεια ο Άμασης στενοχωρημένος και φοβισμένος, («*ἀχθόμενος καὶ ἀρρωδέων*»), δεν ήθελε ούτε να δώσει την κόρη αλλά δεν μπορούσε και να αρνηθεί. Τέλος, ο Καμβύσης οργίστηκε πολύ και γι᾽ αυτόν τον λόγο αποφάσισε να εκστρατεύσει εναντίον της Αιγύπτου, «*τοῦτο δὴ τὸ ἔπος καὶ αὕτη ἡ αἰτίη ἐγγενομένη ἤγαγε Καμβύσην τὸν Κύρου μεγάλως θυμωθέντα ἐπ᾽ Αἴγυπτον*».

Έχουμε λοιπόν έναν ανώνυμο ιατρό ο οποίος υποκινεί μία εκστρατεία, εξαιτίας της στενοχώριας του και αυτό γίνεται φανερό από την πλευρά του Ηροδότου, μέσω των αναφορών στα συναισθήματα αλλά και μέσω της έλλειψης πληροφοριών για την πάθηση του Κύρου και της θεραπείας που πιθανόν να του δόθηκε. Η αιτία του πολέμου είναι ο δόλος του οφθαλμίατρου, γεγονός που υποδεικνύει ξεκάθαρα τον πολιτικό ρόλο του ιατρού.[47]

[47] Αντίθετα ο Αθήναιος παραδίδει ότι σύμφωνα με τον Κτησια η εκστρατεία εναντίον της Αιγύπτου έγινε εξαιτίας μίας γυναίκας και δεν κάνει καμία αναφορά σε γιατρό: F13a. «*Ἥσθεὶς οὖν ὁ Καμβύσης τῇ Νειτήτιδι καὶ σφόδρα ἐρεθισθεὶς ἐκμανθάνει παρ᾽ αὐτῆς τὰ πάντα καὶ δεηθείσης ἐκδικῆσαι τοῦ Ἀπρίου τὸν φόνον πείθεται πολεμῆσαι Αἰγυπτίοις.*» Ο Tuplin (2004, 321) θεωρεί ότι εδώ πρόκειται για ξεκάθαρη διόρθωση του Ηροδότου, καθώς, όπως αναφέρει, δεν υπάρχει σε κανένα σημείο στα *Περσικά* παρεμβολή Αιγυπτίων ιατρών στα ζητήματα της περσικής αυλής. Βέβαια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μόνο και μόνο επειδή δεν υπάρχει άλλη αναφορά, δεν σημαίνει ότι ήταν εξ ολοκλήρου επινόηση του Ηροδότου. Θα μπορούσε να είναι δημιούργημα της φαντασίας του Ηροδότου, αλλά η σκέψη αυτή δεν μπορεί να προκύψει μονάχα από την απουσία παρόμοιων αναφορών.

Στη συνέχεια (3.2) ο Ηρόδοτος τονίζει ότι αυτή η ιστορία λέγεται από την πλευρά των Περσών, ενώ οι Αιγύπτιοι υποστηρίζουν ότι ο Κύρος και όχι ο Καμβύσης ζήτησε την κόρη του Άμαση σε γάμο, εκδοχή την οποία ο συγγραφέας διαψεύδει. Σε κάθε περίπτωση, όμως, γίνεται φανερός ο πολιτικός ρόλος του ιατρού. Είναι σημαντικό για την έρευνά μας να τονιστεί ότι ο γιατρός δεν προέβη σε κανένα μέσο ιατρικής φύσης για να εκδικηθεί τον βασιλιά αλλά το έκανε αυτό μέσω της «*συμβουλίης*», χωρίς να αντιβαίνει στους ηθικούς κανόνες της ιατρικής. Στο άρθρο του R. Lattimore με τίτλο «The Wise Adviser in Herodotus» (1939), ο συγγραφέας παρουσιάζει περιπτώσεις ανθρώπων (στρατηγών, μάγων κ.α.) οι οποίοι με τη συμβουλή τους προειδοποιούν, συνήθως, τον βασιλιά και τον συμβουλεύουν σε σχέση με κάποια επικείμενη εκστρατεία προς όφελός του. Αντίθετα, εδώ έχουμε έναν ιατρό, ο οποίος με τη συμβουλή του, όχι μόνο δεν προφυλάσσει τον βασιλιά, αλλά υποκινεί πόλεμο εναντίον του. Επομένως, ο άνθρωπος αυτός που συμβουλεύει δεν μπορεί να είναι μόνο όπως τον Σόλωνα,[48] για παράδειγμα, αλλά μπορεί να είναι ένας άνθρωπος από την αυλή του, άτομο εμπιστοσύνης για τον βασιλιά, ο οποίος, όμως, τον επιβουλεύεται ή υποκινεί καταστάσεις προς όφελος του, ακόμη κι αν χρειάζεται να προκαλέσει ολόκληρη εκστρατεία. Με άλλα λόγια, στο σημείο αυτό παρατηρούμε το αντιπαράδειγμα του σοφού συμβούλου, καθώς η συμβουλή έχει στόχο να βλάψει και όχι να βοηθήσει τον βασιλιά.

Ο επόμενος ιατρός, ο οποίος θα μας απασχολήσει είναι ο γνωστός ιατρός Δημοκήδης ο Κροτωνιάτης. Στον Κρότωνα έδρευε μία ιατρική σχολή με αρκετούς οπαδούς και ο πατέρας του Δημοκήδη, ο Καλλιφών, υπηρετούσε αυτήν την σχολή και μάλιστα είχε διατελέσει ιερέας του Ασκληπιού στην Κνίδο.[49] Ο Ηρόδοτος τονίζει σε αυτό το επεισόδιο ότι οι γιατροί από τον Κρότωνα θεωρούνταν οι πρώτοι της Ελλάδας.[50]

Ο Πολυκράτης, ο τύραννος της Σάμου, έχοντας εξαπατηθεί από τον Οροίτη, Πέρση διοικητή των Σάρδεων, απέπλευσε από τη Σάμο προς τον Οροίτη, συνοδευόμενος μεταξύ άλλων και από τον ιατρό Δημοκήδη.

> **Ηρδ. 3.125.1.** «*Πολυκράτης δὲ πάσης συμβουλίης ἀλογήσας ἔπλεε παρὰ τὸν Ὀροίτεα,ἅμα ἀγόμενος ἄλλους τε πολλοὺς τῶν ἑταίρων, ἐν δὲ δὴ καὶ* ***Δημοκήδεα τὸν Καλλιφῶντος Κροτωνιήτην ἄνδρα, ἰητρόν τε ἐόντα*** *καὶ τὴν* ***τέχνην*** *ἀσκέοντα ἄριστα τῶν κατ' ἑωυτόν*».
> Αψηφώντας λοιπόν όλες τις συμβουλές ο Πολυκράτης σαλπάρισε για να συναντήσει τον Οροίτη παίρνοντας μαζί του πολλούς από τους συντρόφους του, και ανάμεσά **τους τον Δημοκήδη του Καλλιφώντα, από τον Κρότωνα, που ήταν γιατρός** και ασκούσε αυτό **το επάγγελμα** καλύτερα από όλους τους συγκαιρινούς του. Μτφρ. Ζενάκος

Στη συνέχεια, ο Ηρόδοτος αναφέρεται στην επιτυχία του Δημοκήδη να θεραπεύσει την εξάρθρωση του ποδιού του Δαρείου μετά το ατύχημά του, πράγμα το οποίο οι αιγύπτιοι ιατροί, δεν

[48] Ηρδ. 1.29 -33.
[49] Asheri 2018, 511.
[50] Ηρδ. 3.131.1. «*ἐγένετο γὰρ ὧν τοῦτο ὅτε πρῶτοι μὲν Κροτωνιῆται ἰητροὶ ἐλέγοντο ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι, δεύτεροι δὲ Κυρηναῖοι*».

το κατάφεραν, παρόλο που θεωρούνταν πολύ ικανοί στην ιατρική.[51] Ο Δαρείος δέχθηκε τις θεραπείες των αιγύπτιων ιατρών που ήταν μαζί του, όμως εκείνοι έκαναν χειρότερο κακό «*στρεβλοῦντες καὶ βιώμενοι τὸν πόδα*».

Έπειτα, ο Δημοκήδης καλείται από τον Δαρείο και μετά από εκφοβισμό,[52] παραδέχεται ότι έχει γνώσεις ιατρικής κι έτσι βρίσκεται αιχμάλωτος στην υπηρεσία του βασιλιά. Ο Δημοκήδης εφαρμόζει μία ηπιότερη μέθοδο σε σχέση με τους Αιγυπτίους ιατρούς και θεραπεύει τον Δαρείο. Αυτό είναι το σημείο όπου ο Ηρόδοτος εξαίρει την ελληνική ιατρική μέθοδο έναντι της αιγυπτιακής βίαιης πρακτικής. Όπως σημειώνει ο Jouanna (1998, 171-172), η ελληνική ιατρική χαρακτηρίζεται από πραότητα, τονίζοντας ότι η πραότητα είναι πολλές φορές και η μετριοπαθής βία.

> **Ηρδ. 3.130.3** «*μετὰ δὲ ὥς οἱ ἐπέτρεψε, Ἑλληνικοῖσι ἰήμασι χρεώμενος καὶ ἤπια μετὰ τὰ ἰσχυρὰ προσάγων ὕπνου τέ μιν λαγχάνειν ἐποίεε καὶ ἐν χρόνῳ ὀλίγῳ ὑγιέα μιν ἐόντα ἀπέδεξε, οὐδαμὰ ἔτι ἐλπίζοντα ἀρτίπουν ἔσεσθαι*.»
>
> Ο Δαρείος ωστόσο τον εμπιστεύθηκε, και ο Δημοκήδης, χρησιμοποιώντας ελληνικά φάρμακα και εφαρμόζοντας ήπια μέσα μετά τα ισχυρά, έκανε τον Δαρείο να μπορεί να κοιμάται, και σε λίγον καιρό τον γιάτρεψε εντελώς, ενώ εκείνος είχε πάψει πια να ελπίζει ότι το πόδι του θα γινόταν ποτέ καλά. Μτφρ. Ζενάκος

Ένα δεύτερο περιστατικό προστίθεται στα ιατρικά κατορθώματα του Δημοκήδη. Η γυναίκα του Δαρείου, η βασίλισσα Άτοσσα εμφάνισε ένα απόστημα στο στήθος.[53] Η βασίλισσα όμως εξαιτίας της ντροπής που ένιωθε, το έκρυβε. Ωστόσο, η Άτοσσα, όταν αισθάνθηκε ότι κινδύνευε, κάλεσε τον Δημοκήδη. Εκείνος υποσχέθηκε ότι θα την θεραπεύσει, αλλά ζήτησε ως αντάλλαγμα να παρακινήσει τον Δαρείο, ώστε να εκστρατεύσει εναντίον της Ελλάδας.

> **Ηρδ. 3.134.1-4.** «*(1)* ***ὡς δὲ ἄρα μιν μετὰ ταῦτα ἰώμενος ὑγιέα ἀπέδεξε, ἐνθαῦτα δὴ διδαχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Δημοκήδεος ἡ Ἄτοσσα*** *προσέφερε ἐν τῇ κοίτῃ Δαρείῳ λόγον τοιόνδε· Ὦ βασιλεῦ, ἔχων δύναμιν τοσαύτην κάτησαι, οὔτε τι ἔθνος προσκτώμενος οὔτε δύναμιν Πέρσῃσι. (2) οἰκὸς δέ ἐστι ἄνδρα καὶ νέον καὶ χρημάτων μεγάλων δεσπότην φαίνεσθαί τι ἀποδεικνύμενον, ἵνα καὶ Πέρσαι ἐκμάθωσι ὅτι ὑπ' ἀνδρὸς ἄρχονται. ἐπ' ἀμφότερα δέ τοι συμφέρει ταῦτα ποιέειν, καὶ ἵνα σφέων Πέρσαι ἐπίστωνται ἄνδρα εἶναι τὸν προεστεῶτα καὶ ἵνα τρίβωνται πολέμῳ μηδὲ σχολὴν ἄγοντες ἐπιβουλεύωσί τοι. (3) νῦν γὰρ ἄν τι καὶ ἀποδέξαιο ἔργον, ἕως νέος εἶς ἡλικίην· αὐξομένῳ γὰρ τῷ σώματι συναύξονται καὶ αἱ φρένες, γηράσκοντι δὲ συγγηράσκουσι καὶ ἐς τὰ πρήγματα πάντα ἀπαμβλύνονται. (4)* ***ἡ μὲν δὴ ταῦτα ἐκ διδαχῆς ἔλεγε,*** *ὁ δ' ἀμείβετο τοισίδε.*»
>
> [3.134.1] **Της έκανε λοιπόν θεραπεία και τη γιάτρεψε ο Δημοκήδης την Άτοσσα και τότε εκείνη, δασκαλεμένη απ' αυτόν,** είπε στον Δαρείο τούτα τα λόγια, στο κρεβάτι: «Βασιλιά μου, ενώ έχεις τόση δύναμη, κάθεσαι αργός και δεν αβγαταίνεις ούτε τα έθνη των Περσών ούτε τη δύναμή τους. [3.134.2] Είναι ωστόσο φυσικό, ο άνδρας που είναι νέος και διαφεντεύει τέτοια πλούτη, να δείξει ότι κάνει κάποιο σπουδαίο έργο ώστε και οι Πέρσες να το χωνέψουν ότι τους κυβερνάει

[51] Ηρδ. 3.129.2.
[52] Ηρδ. 3.130.1. Επαναλαμβάνεται η μετοχή «*ἀρρωδέων*» όπως και στο επεισόδιο με τον οφθαλμίατρο.
[53] Ηρδ. 3.133.1. Ο Ηρόδοτος το ονομάζει *φῦμα,* κατά τον Asheri (2018, 511) πρόκειται για έναν καλοήθη όγκο, και κατά τον Sandison (1959, 317-322) για μία μορφή μαστίτιδας. Πρβ. *LSJ* «*φῦμα*».

> άνδρας. Σε συμφέρει μάλιστα να το κάνεις αυτό για δύο λόγους: και για να μάθουν οι Πέρσες ότι ο αφέντης τους είναι άνδρας, και για να έχουν ν᾽ ασχολούνται με τον πόλεμο κι όχι να κάθονται αργοί και να συνωμοτούν εναντίον σου. [3.134.3] Τώρα θα κάνεις ό,τι κάνεις, όσο είσαι νέος, στην ηλικία· γιατί όσο μεγαλώνει το σώμα, μεγαλώνουν και τα μυαλά, ενώ όταν γερνάει, γερνούν κι αυτά μαζί του και στομώνουν σε όλα τα ζητήματα». [3.134.4] **Αυτά λοιπόν είπε εκείνη, δασκαλεμένη,** κι εκείνος της απάντησε τα εξής. Μτφρ. Ζενάκος

Με αυτόν τον τρόπο, ο ίδιος ο Δημοκήδης, ο οποίος ήταν τώρα αιχμάλωτος του Δαρείου, θα κατάφερνε να αποπλεύσει με τα καράβια, ως γνώστης των ελληνικών πραγμάτων και οδηγός της αποστολής. Βέβαια, δεν πρόκειται για κάποιο μισητό σχέδιο του Δημοκήδη εναντίον της Ελλάδας, αλλά ένα κόλπο, μία απάτη, ώστε να μπορέσει να ξεφύγει από την περσική αυλή χωρίς να κινδυνεύει η ζωή του. Επίσης, σε αυτό το σημείο γίνεται φανερό το μοτίβο της αγάπης για την πατρίδα, καθώς ο Δημοκήδης θέλει να επιστρέψει στην πατρίδα του, παρόλο που έχει κερδίσει την εμπιστοσύνη του βασιλιά, είναι ομοτράπεζός του και απολαμβάνει τιμές και πλούτη.[54]

Η βασίλισσα Άτοσσα κατόρθωσε να πείσει τον Δαρείο να στείλει κατασκόπους στην Ελλάδα, συνοδευόμενους από τον Δημοκήδη, ώστε να αντλήσουν πληροφορίες για τα πράγματα εκεί. Ο Δημοκήδης, όμως, με πονηριά έφτασε στον Κρότωνα και οι συμπατριώτες του τον ελευθέρωσαν. Οι Πέρσες γύρισαν στην Ασία χωρίς να έχουν συλλέξει πολλές πληροφορίες, παρά μόνο όσα κατάφεραν να σημειώσουν με την βοήθεια του Δημοκήδη.[55]

Στο τέλος της παραγράφου 138 του τρίτου βιβλίου, ο Ηρόδοτος[56] τονίζει ότι αυτό το γεγονός, η προσέλευση δηλαδή των κατασκόπων, αποτέλεσε την πρώτη επίσκεψη των Περσών στην Ελλάδα.[57] Αυτή η καταληκτική πρόταση είναι μία υπενθύμιση του κεντρικού θέματος ολόκληρου του έργου, δηλαδή της αιτίας της μεγάλης σύγκρουσης των Ελλήνων και των Περσών.[58] Επίσης έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Ηρόδοτος πραγματικά αντιλαμβάνεται ότι η ιστορία του Δημοκήδη μπορεί να θεωρηθεί παρέκβαση και για αυτό τονίζει τη σχέση της με το έργο.[59]

Τέλος, οι δύο αφηγήσεις που συζητήθηκαν στην ενότητα αυτή, η ιστορία του ανώνυμου οφθαλμίατρου και του Δημοκήδη, συνδέονται, με την έννοια ότι αποτελούν αιτίες επεκτατικών πολέμων των Περσών.[60] Ο ιατρός και στις δύο περιπτώσεις υποκινεί μία εκστρατεία για

---

[54] Πρβ. Ηρδ. 3.130.1., «*ὁ δὲ οὐκ ὑπεδέκετο, ἀρρωδέων μὴ ἑωυτὸν ἐκφήνας τὸ παράπαν τῆς Ἑλλάδος ᾗ ἀπεστερημένος*».
[55] Ηρδ. 3.134-138.
[56] Ως προς την πηγή των πληροφοριών του Ηροδότου για τον συγκεκριμένο γιατρό έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Αρχικά κάποιοι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι απόγονοι του Δημοκήδη και άλλοι Κροτωνιάτες θα μπορούσαν να αποτελούν τους προσωπικούς πληροφοριοδότες του Ηροδότου, τους οποίους ενδεχομένως να είχε συναντήσει στους Θουρίους (Asheri 2018, 510). Ωστόσο, πιθανό είναι ο συγγραφέας να συνδύασε μία ιστορία από τον Κρότωνα που ακούστηκε στην Αλικαρνασσό, με περσικές ιστορίες σχετικά με την επιρροή της Άτοσσας (How-Wells 1975, 297).
[57] Ηρδ. 3.138.4 «*ταῦτα μέν νυν οὕτω ἐπρήχθη, οὗτοι δὲ πρῶτοι ἐκ τῆς Ἀσίης ἐς τὴν Ἑλλάδα ἀπίκοντο Πέρσαι, καὶ οὗτοι διὰ τοιόνδε πρῆγμα κατάσκοποι ἐγένοντο* ».
[58] Asheri 2018, 510.
[59] Wells 1975, 298. Για τις παρεκβάσεις γενικότερα στο έργο του Ηροδότου βλ. Konstantakos 2024.
[60] Thomas 2000, 29-30.

προσωπικούς του λόγους. Ο οφθαλμίατρος ήθελε να εκδικηθεί τον Κύρο, ενώ ο Δημοκήδης προσπαθούσε να επιστρέψει στην πατρίδα του με ασφάλεια.

Αναφορικά με το έργο του Κτησία, οι γιατροί που αναφέρονται και διαδραματίζουν πολιτικό ρόλο είναι ο ίδιος ο Κτησίας και ο Πολύκριτος. Σε αντίθεση με τα παραπάνω, οι ιατροί αυτοί λειτουργούν ως διαμεσολαβητές σε έναν πόλεμο που έχει ήδη ξεσπάσει. Αρχικά, ο Κτησίας διαμεσολάβησε δύο φορές μεταξύ Ελλήνων και Περσών, [61] το 401 π.Χ., στη μάχη στα Κούναξα και το 398 π.Χ., κατά τη διάρκεια διαπραγματεύσεων ανάμεσα στον βασιλιά Τισσαφέρνη, τον Ευαγόρα της Κύπρου και τον Κόνωνα. Ο Πολύκριτος από τη Μένδη, αποτέλεσε πιθανό παραλήπτη μίας επιστολής από τον Σπαρτιάτη Κόνωνα προς τον βασιλιά Τισσαφέρνη.

Το απόσπασμα που ακολουθεί παραδίδεται από τον Πλούταρχο [62] και αναφέρεται στην αποστολή του Κτησία και του Φαλλύνου προς τους Έλληνες μισθοφόρους του Κύρου, με σκοπό οι τελευταίοι να παραδώσουν τα όπλα κατά τη διάρκεια της μάχης στα Κούναξα μετά τον θάνατο του Κύρου:

> **F23.** «*Ταῦτα μὲν οὖν ἔχει διαμφισβήτησιν · 5. ἐκεῖνο δὲ τοῦ Κτησίου λαμπρὸν ἤδη ψεῦσμα, τὸ πεμφθῆναι φάναι πρὸς τοὺς Ἕλληνας αὐτὸν μετὰ Φαλλύνου τοῦ Ζακυνθίου καί τινων ἄλλων. 6. Ὁ γὰρ Ξενοφῶν ἠπίστατο συνδιατρίβοντα βασιλεῖ Κτησίαν · μέμνηται γὰρ αὐτοῦ καὶ τοῖς βιβλίοις τούτοις ἐντετυχηκὼς δῆλός ἐστιν · οὐκ ἂν οὖν ἐλθόντα καὶ λόγων τοσούτων* ***ἑρμηνέα*** *γενόμενον παρῆκεν ἀνώνυμον, Φαλλῦνον δὲ τὸν Ζακύνθιον ὠνόμαζεν. 7. Ἀλλὰ δαιμονίως ὁ Κτησίας, ὡς ἔοικε, φιλότιμος ὤν καὶ οὐχ ἧττον φιλολάκων καὶ φιλοκλέαρχος, ἀεί τινας ἐν τῇ διηγήσει χώρας ἑαυτῷ δίδωσιν ἐν αἷς γενόμενος πολλὰ καὶ καλὰ μεμνήσεται Κλεάρχου καὶ τῆς Λακεδαίμονος.*»
>
> Σε αυτό το σημείο λοιπόν υπάρχει αμφισβήτηση · 5. Είναι μεγάλο όμως, ψέμα εκείνο του Κτησία, που λέει ότι στάλθηκε στους Έλληνες ο ίδιος μαζί με τον Φαλλύνο τον Ζακύνθιο και με κάποιους άλλους. 6. Γιατί, ο Ξενοφών γνώριζε ότι ο Κτησίας ζούσε κοντά στο βασιλιά · διότι τον μνημονεύει και είναι φανερό πως είχε διαβάσει τα βιβλία του · αν λοιπόν είχε έρθει και είχε αποτελέσει **διερμηνέας** τόσο σημαντικών λόγων, δεν θα τον είχε αφήσει ανώνυμο, ονομάζει όμως τον Φαλλύνο τον Ζακύνθιο. 7. Αλλά παραδόξως, ο Κτησίας, όπως φαίνεται, επειδή ήταν φιλόδοξος και συμπαθούσε αρκετά τους Λακεδαιμονίους και τον Κλέαρχο, πάντα αφιερώνει στη διήγησή του μερικές αράδες για τον εαυτό του, στις οποίες μνημονεύει ότι έχει κάνει πολλά και καλά για τον Κλέαρχο και τη Λακεδαίμονα.

Ο Πλούταρχος αμφισβητεί τη συμμετοχή του Κτησία στην αποστολή, παραθέτοντας ως τεκμήριο το έργο του Ξενοφώντα, στο οποίο δεν αναφέρεται ο Κτησίας μαζί με τον Φαλλύνο.[63] Επομένως σύμφωνα με τον Πλούταρχο, η αναφορά του Κτησία στη διπλωματική αποστολή είναι μία πλαστή προσθήκη του ίδιου του Κτησία. Όμως, κατά την Lenfant (2004, xii), δεν μπορούμε να ενστερνιστούμε τη γνώμη του Πλουτάρχου και άρα να δεχτούμε ότι ο Κτησίας δεν πήρε μέρος, καθώς ο Πλούταρχος πολλές φορές αποσιώπησε γεγονότα γνωστά στους συγχρόνους του. Ακόμη

[61] Lenfant 2004, xii.
[62] Πλούτ. *Ἀρτ.*13. 4-7.
[63] *DGRBM*, «*Phalinus*».

κι αν δεν συμμετείχε ως διερμηνέας, μπορεί να διαδραμάτισε έναν λιγότερο σημαντικό ρόλο. Σε κάθε περίπτωση, ο Κτησίας φρόντισε να σημειωθεί στο έργο του η συμμετοχή του σε μία πρεσβεία μεγάλης σημασίας. Με άλλα λόγια, γίνεται αντιληπτή η προσπάθειά του να παρουσιαστεί ως έμπιστος του βασιλιά, άξιος να φέρει εις πέρας μία διπλωματική αποστολή και υπό αυτήν την έννοια διαδραματίζει πολιτικό ρόλο.

Ένας ακόμη Έλληνας που πήρε μέρος στη διαμάχη Κύρου και Αρταξέρξη για τον περσικό θρόνο, ήταν ο Κλέαρχος ο Λακεδαιμόνιος. Ο Κύρος είχε στείλει χρήματα στον Κλέαρχο, ώστε να δημιουργήσει μισθοφορικό στρατό και να πολεμήσει στο πλευρό του, εναντίον του Αρταξέρξη. Παρά τις επιτυχίες της στρατιωτικής μοίρας του Κλεάρχου, ο Κύρος ηττήθηκε. Μετά τον θάνατο του Κύρου, ο Τισσαφέρνης παραβίασε τους όρκους και τις συμφωνίες που είχαν συναφθεί και συνέλαβε τον Κλέαρχο μαζί με άλλους, με σκοπό τη θανάτωσή τους. Έως τη θανάτωσή τους ο Κλέαρχος και οι στρατιώτες βρίσκονταν φυλακισμένοι:

F28. «*1. Ἐπεὶ δὲ Κλέαρχον καὶ τοὺς ἄλλους στρατηγοὺς Τισσαφέρνης ἐξηπάτησε καὶ παρεσπόνδησεν ὅρκων γενομένων, καὶ συλλαβὼν ἀνέπεμψεν ἐν πέδαις δεδεμένους, δεηθῆναί φησιν αὐτοῦ τὸν Κλέαρχον ὁ Κτησίας, ὅπως κτενὸς εὐπορήσειε. 2. Τυχόντα δὲ καὶ τημελήσαντα τὴν κεφαλήν, ἡσθῆναί τε τῇ χρείᾳ καὶ τὸν δακτύλιον αὐτῷ δοῦναι σύμβολον φιλίας πρὸς τοὺς ἐν Λακεδαίμονι συγγενεῖς καὶ οἰκείους · εἶναι δὲ γλυφὴν ἐν τῇ σφραγῖδι Καρυάτιδας ὀρχουμένας. 3. Τὰ δὲ πεμπόμενα σιτία τῷ Κλεάρχῳ τοὺς συνδεδεμένους στρατιώτας ἀφαιρεῖσθαι καὶ καταναλίσκειν, ὀλίγα τῷ Κλεάρχῳ διδόντας ἀπ' αὐτῶν. **Ἰάσασθαι δὲ καὶ τοῦτό φησιν ὁ Κτησίας,** πλείονα τῷ Κλεάρχῳ πέμπεσθαι διαπραξάμενος, ἰδίᾳ δ' ἕτερα τοῖς στρατιώταις δίδοσθαι · **καὶ ταῦτα μὲν ὑπουργῆσαι καὶ παρασχεῖν χάριτι καὶ γνώμῃ τῆς Παρυσάτιδος.** 4. Πεμπομένου δὲ καθ' ἡμέραν τῷ Κλεάρχῳ κωλῆνος ἐπὶ τοῖς σιτίοις, παρακαλεῖν αὐτὸν καὶ διδάσκειν, ὡς χρὴ μικρὸν εἰς τὸ κρέας ἐμβαλόντα μαχαίριον ἀποκρύψαντα πέμψαι καὶ μὴ περιιδεῖν ἐν τῇ βασιλέως ὠμότητι τὸ τέλος αὐτοῦ γενόμενον · αὐτὸν δὲ φοβούμενον μὴ ἐθελῆσαι. 5. Βασιλέα δὲ τῇ μὲν μητρὶ παραιτουμένῃ μὴ κτεῖναι τὸν Κλέαρχον ὁμολογῆσαι καὶ ὀμόσαι · πεισθέντα δ' αὖθις ὑπὸ τῆς Στατείρας, ἀποκτεῖναι πάντας πλὴν Μένωνος.*»

Όταν όμως ο Τισσαφέρνης εξαπάτησε τον Κλέαρχο και τους άλλους στρατηγούς και παραβίασε τους όρκους που είχαν κάνει, και αφού τους συνέλαβε και τους έστειλε δεμένους με χειροπέδες, ο Κτησίας λέει ότι τον παρακάλεσε ο Κλέαρχος να του δώσει μια κτένα. 2.Αφού την έλαβε και περιποιήθηκε τα μαλλιά του ευχαριστήθηκε για τη χάρη και του έδωσε (στον Κτησία) το δακτυλίδι του ως σύμβολο φιλίας προς τους συγγενείς και φίλους του στη Λακεδαίμονα · πάνω στη σφραγίδα υπάρχει ανάγλυφο με τις Καρυάτιδες να χορεύουν. 3. Τα φαγητά που στέλνονταν στον Κλέαρχο, τα έπαιρναν και τα κατανάλωναν οι στρατιώτες που ήταν φυλακισμένοι μαζί του, δίνοντας στον Κλέαρχο λίγα απ' αυτά. **Ο Κτησίας λέει ότι το φρόντισε και αυτό**, πετυχαίνοντας να στέλνονται περισσότερα στον Κλέαρχο και να δίνονται τα ίδια με τα προηγούμενα στους στρατιώτες **και αυτά βέβαια (λέει) ότι τα πρόσφερε για βοήθεια και τα παραχώρησε με τη χάρη και τη (σύμφωνη) γνώμη της Παρυσάτιδας.** 4. Επειδή στέλνονταν κάθε μέρα στον Κλέαρχο χοιρομέρι με τα φαγητά, τον παρακάλεσε και τον δασκάλεψε πώς πρέπει, αφού βάλει μέσα στο κρέας ένα μικρό μαχαίρι και το κρύψει, να το στείλει, για να μη δει τον θάνατό του από την ωμότητα του βασιλιά · αυτός όμως (ο Κτησίας) επειδή φοβήθηκε δεν θέλησε (να το κάνει). 5. Ο βασιλιάς ομολόγησε και ορκίστηκε στην μητέρα του, που τον παρακαλούσε, ότι δεν θα σκοτώσει τον Κλέαρχο. Αφού πείσθηκε όμως αμέσως από τη την Στατείρα, τους σκότωσε όλους, εκτός από τον Μένωνα.

Ο Κτησίας αναφέρει ότι, όσο ο Κλέαρχος ήταν στη φυλακή, τον είχε βοηθήσει με διάφορους τρόπους, για παράδειγμα, παρέχοντάς του αντικείμενα προσωπικής φροντίδας (χτένα) και διευθετώντας το ζήτημα της σίτισής του. Έχει ενδιαφέρον να προσέξει κανείς τους ρηματικούς τύπους που χρησιμοποιούνται για να αποδοθεί η προσφορά του Κτησία: «*ἰάσασθαι*», «*ὑπουργῆσαι*» και «*παρασχεῖν*». Το πρώτο απαρέμφατο, από το ρήμα *ἰάομαι* σημαίνει γιατρεύω/θεραπεύω, επομένως βλέπουμε έναν όρο καθαρά ιατρικό να χρησιμοποιείται με διαφορετική έννοια. Ο Κτησίας παρέχει βοήθεια στον Κλέαρχο, αλλά όχι ιατρικής φύσεως, δεν φροντίζει κάποια ασθένειά του ή κάποιο τραύμα, αλλά φροντίζει τις συνθήκες στις οποίες ζει στην φυλακή · το ίδιο συμβαίνει και με τα ρήματα *ὑπουργέω* και *παρέχω*, βοηθώ και προσφέρω (είτε βοήθεια, είτε αγαθά) αντίστοιχα.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι αυτές τις εξυπηρετήσεις, στις οποίες προέβη ο Κτησίας, τις πραγματοποίησε με τη σύμφωνη γνώμη της βασίλισσας Παρυσάτιδος (*καὶ ταῦτα μὲν ὑπουργῆσαι καὶ παρασχεῖν χάριτι καὶ γνώμῃ τῆς Παρυσάτιδος)*, πράγμα το οποίο δηλώνει τη συνεργασία του μαζί της. Ως προσωπικός ιατρός του βασιλιά και της μητέρας του μπορεί, έχοντας την εμπιστοσύνη τους, να κινείται ανάμεσα στους πολιτικούς κρατούμενους και να τους παρέχει βοήθεια, όχι απαραίτητα ιατρική, στο βαθμό βέβαια που δεν κινδυνεύει ο ίδιος.[64] Κατ' αυτόν τον τρόπο, τοποθετείται πολιτικά, βοηθώντας τον ηττημένο, αλλά έχοντας επίγνωση της ισχύος του βασιλιά, αρνείται να προβεί σε ενέργειες, οι οποίες πιθανόν να βλάψουν τον ίδιο. Επομένως, γίνεται φανερός ο πολιτικός του ρόλος, εφόσον συνεργάζεται με τη μητέρα του βασιλιά προς όφελος ενός πολιτικού κρατούμενου.

Είναι εμφανέστερος ο πολιτικός ρόλος του Κτησία και στα επόμενα δύο αποσπάσματα: ο ίδιος λειτουργεί ως κομιστής επιστολών μεταξύ πολιτικών προσώπων, με σκοπό τη συνεργασία τους για εκστρατεία εναντίον των Σπαρτιατών. Μετά την ήττα των Αθηναίων ο στρατηγός Κόνων κατέφυγε στον Ευαγόρα, βασιλιά της Σαλαμίνας της Κύπρου, που τελούσε υπό περσική κυριαρχία. Παράλληλα, ο Ευαγόρας, όσο ήταν απασχολημένος ο Κύρος με την εκστρατεία εναντίον του αδερφού του, σχεδίαζε να επιτεθεί στον Αναξαγόρα, Κύπριο βασιλιά άλλης περιοχής. Όμως, μετά την αποτυχία του Κύρου οι διαπραγματεύσεις μεταξύ τους ήταν απαραίτητες. Σύμφωνα με τη Lenfant (2004, xiv), η συνεργασία μεταξύ των τριών, δηλαδή του Κόνωνα, του Ευαγόρα και του Μεγάλου βασιλιά, ήταν εξαιρετικά συμφέρουσα για όλους. Εάν συνασπίζονταν εναντίον των Σπαρτιατών, σε περίπτωση νίκης, αρχικά ο Κόνων θα αποκτούσε θριαμβευτική επιστροφή στην Αθήνα, ο Ευαγόρας την ελευθερία δράσης στην Κύπρο και ο Αρταξέρξης τον έλεγχο της Μικράς Ασίας.

Στο απόσπασμα F32 παρουσιάζεται η θέση και η κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο Κόνων και συγκεκριμένα, η αποστολή μίας επιστολής προς τον βασιλιά Αρταξέρξη. Ο Κόνων δίνει εντολή

[64] Ο Κτησίας δεν έδωσε το μαχαίρι στον Κλέαρχο, επειδή φοβήθηκε τον βασιλιά.

στον κομιστή της επιστολής να την παραδώσει μέσω του Ζήνωνα ή του Πολυκρίτου · αν δεν παρουσιαζόταν κανένας από τους δύο, να την δώσει στον Κτησία:

> **F32.** «*1.Ἐξέβαλε δὲ καὶ τῆς θαλάττης Λακεδαιμονίους, Κόνωνι τῷ Ἀθηναίῳ μετὰ Φαρναβάζου στρατηγῷ χρησάμενος. Ὁ γὰρ Κόνων διέτριβε μὲν ἐν Κύπρῳ μετὰ τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς ναυμαχίαν, οὐ τὴν ἀσφάλειαν ἀγαπῶν, ἀλλὰ τὴν τῶν πραγμάτων μεταβολὴν ὥσπερ ἐν πελάγει τροπὴν περιμένων. 2. Ὁρῶν δὲ καὶ τοὺς ἑαυτοῦ λογισμοὺς δυνάμεως καὶ τὴν βασιλέως δύναμιν ἀνδρὸς ἔμφρονος δεομένην,* ***ἔπεμψεν ἐπιστολὴν βασιλεῖ περὶ ὧν διενοεῖτο. 3. Καὶ ταύτην ἐκέλευσε τὸν κομίζοντα μάλιστα μὲν ἀποδοῦναι διὰ Ζήνωνος τοῦ Κρητὸς ἢ Πολυκρίτου τοῦ Μενδαίου*** *(τούτων δ' ἦν ὁ μὲν Ζήνων ὀρχηστής,* ***ὁ δὲ Πολύκριτος ἰατρός) · ἂν δ' οὗτοι μὴ παρῶσι, διὰ Κτησίου τοῦ ἰατροῦ. 4. Λέγεται δ' ὁ Κτησίας τὴν ἐπιστολὴν λαβὼν παρεγγράψαι τοῖς ὑπὸ τοῦ Κόνωνος ἐπεσταλμένοις, ὅπως καὶ Κτησίαν ἀποστείλῃ πρὸς αὐτόν, ὡς ὠφέλιμον ὄντα ταῖς ἐπὶ θαλάσσῃ πράξεσιν. Ὁ δὲ Κτησίας αὐτὸν ὑφ' ἑαυτοῦ βασιλέα φησὶ προσθεῖναι τὴν λειτουργίαν αὐτῷ ταύτην***.»
>
> Έδιωξε και από τη θάλασσα (ο βασιλιάς) τους Λακεδαιμονίους, έχοντας στρατηγούς τον Κόνωνα τον Αθηναίο, μαζί με τον Φαρνάβαζο. Γιατί ο Κόνων βρισκόταν στην Κύπρο μετά τη ναυμαχία στους Αιγός ποταμούς, όχι επειδή αγαπούσε την ασφάλεια, αλλά επειδή περίμενε τη μεταβολή της κατάστασης, όπως την αλλαγή των ανέμων στη θάλασσα. 2. Βλέποντας λοιπόν ότι και οι δικές του σκέψεις χρειάζονται δύναμη (στρατιωτική), αλλά και ότι η δύναμη του βασιλιά χρειάζεται έναν άνδρα φρόνιμο, **έστειλε επιστολή στο βασιλιά σχετικά με αυτά που σκέφτονταν. 3. Κι έδωσε εντολή στον κομιστή να την παραδώσει μέσω του Ζήνωνα από την Κρήτη, ή του Πολυκρίτου από τη Μένδη** (από αυτούς ο Ζήνων ήταν χορευτής, **ενώ ο Πολύκριτος ιατρός) · αν αυτοί δεν παρουσιάζονταν, (να την παραδώσει) μέσω του Κτησία του ιατρού. 4. Λέγεται ότι ο Κτησίας, όταν έλαβε την επιστολή, έγραψε δίπλα σε αυτά που είχε στείλει ο Κόνων, να του αποστείλει και τον Κτησία, καθώς είναι χρήσιμος στις ναυτικές επιχειρήσεις. Ο Κτησίας όμως, λέει ότι από μόνος του ο βασιλιάς ανέθεσε σε αυτόν την αποστολή αυτή.**

Στο παραπάνω, γίνεται αναφορά στον Πολύκριτο, έναν ακόμη ιατρό που διαδραματίζει πολιτικό ρόλο και βρίσκεται μαζί με τον Κτησία στην αυλή του Πέρση βασιλιά. Για τον Πολύκριτο από τη Μένδη [65] δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες, μονάχα ότι ήταν γιατρός στη αυλή του Αρταξέξη Β΄ Μνήμονος [66] και ότι είχε επιλεγεί ως μεσάζων από τον Κόνωνα,[67] γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται από το απόσπασμα. Δεν αναφέρεται η ιατρική του συμβολή, ίσως γιατί η εστίαση αφορά μόνο στον πολιτικό του ρόλο.

Σε περίπτωση που ο κομιστής της επιστολής δεν συναντούσε ούτε τον Πολύκριτο, η εντολή ήταν να την παραδώσει στον Κτησία κι εκείνος με τη σειρά του στον Αρταξέρξη. Είναι αξιοπρόσεκτη η εμπιστοσύνη που έδειχνε ο Αρταξέρξης στον Κτησία, καθώς, ακόμα και ο Κόνων που βρισκόταν μακριά στην Κύπρο, γνώριζε για την εχεμύθειά του και τη θέση του κοντά στον βασιλιά.

Σύμφωνα με το απόσπασμα F32, λέγεται ότι ο Κτησίας, μόλις έλαβε την επιστολή, πρόσθεσε δίπλα στα λεγόμενα του Κόνωνα, να συμπεριληφθεί στην αποστολή ο ίδιος ο Κτησίας,

---

[65] Ο Ηρόδοτος αναφέρει τον Πολύκριτο του Κριού, δεν είναι το ίδιο πρόσωπο, Ηρδ. 6.50, 6.73, 8.92, 8.93.
[66] *DGRBM, «Polycritus»*.
[67] Antelami 1987, 292.

ως γνώστης ναυτικών επιχειρήσεων. Βέβαια, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι, αν ο Κτησίας είχε βρεθεί κοντά στον Αρταξέρξη ως αιχμάλωτος πολέμου, όπως υποστηρίζουν κάποιοι μελετητές,[68] θα μπορούσε να δικαιολογηθεί η παρέμβασή του στην εν λόγω επιστολή, αποσκοπώντας στην απομάκρυνσή του από την περσική αυλή. Επίσης, μπορεί να σημειωθεί το ενδεχόμενο να αντικατοπτρίζεται σε αυτήν την παρέμβαση το μοτίβο της αγάπης για την πατρίδα, όπως και στην περίπτωση του Δημοκήδη. Ωστόσο, ο Κτησίας υποστηρίζει ότι ο βασιλιάς του ανέθεσε αυτήν την αρμοδιότητα χωρίς να έχει παρέμβει στην επιστολή (*ὁ δὲ Κτησίας αὐτὸν ἀφ' ἑαυτοῦ βασιλέα φησὶ προσθεῖναι τὴν λειτουργίαν αὐτῷ ταύτην*), υποδηλώνοντας έτσι, για μία ακόμη φορά, την εμπιστοσύνη του βασιλιά προς το πρόσωπο του Κνίδιου ιατρού.

Στο τελευταίο απόσπασμα παρουσιάζονται επιγραμματικά οι διπλωματικές ενέργειες των τριών προσώπων, με σκοπό την συνεννόησή τους για την επιχείρηση κατά των Σπαρτιατών. Ο πολιτικός ρόλος του Κτησία δηλώνεται μέσω των αρμοδιοτήτων του ως κομιστή επιστολών και ίσως ως μεταφραστή.[69] Αφού μετέφερε δύο επιστολές, μία προς τον Κόνωνα και μία προς τους Σπαρτιάτες, έφτασε στην πατρίδα του την Κνίδο.

> **F30.** «*Αἰτίαι δι' ἃς Εὐαγόρᾳ βασιλεῖ Σαλαμῖνος βασιλεὺς Ἀρτοξέρξης διηνέχθη · καὶ ἄγγελοι Εὐαγόρα πρὸς Κτησίαν ὑπὲρ τοῦ λαβεῖν παρὰ Ἀβουλίτου τὰς ἐπιστολάς, καὶ Κτησίου πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴ περὶ τοῦ διαλλαγῆναι αὐτὸν Ἀναξαγόρᾳ τῷ Κυπρίων βασιλεῖ. Τῶν παρὰ Εὐαγόρα ἀγγέλων εἰς Κύπρον ἄφιξις, καὶ τῶν παρὰ Κτησίου γραμμάτων ἀπόδοσις Εὐαγόρᾳ, (73) καὶ Κόνωνος πρὸς Εὐαγόραν λόγος ὑπὲρ τοῦ πρὸς βασιλέα ἀναβῆναι · καὶ Εὐαγόρα ἐπιστολὴ περὶ ὧν ἠξιώθη ὑπ' αὐτοῦ · καὶ Κόνωνος πρὸς Κτησίαν ἐπιστολή καὶ βασιλεῖ παρὰ Εὐαγόρα φόρος, καὶ τῶν ἐπιστολῶν Κτησίᾳ ἀπόδοσις. Κτησίου λόγος πρὸς βασιλέα περὶ Κόνωνος, καὶ ἐπιστολὴ πρὸς αὐτόν. Τῶν παρὰ Εὐαγόρου δώρων ἀπόδοσις Σατιβαρζάνῃ, καὶ τῶν ἀγγέλων τῶν εἰς Κύπρον ἄφιξις. Καὶ Κόνωνος ἐπιστολὴ πρὸς βασιλέα καὶ Κτησίαν. (74) Ὡς ἐτηρήθησαν οἱ παρὰ Λακεδαιμονίων ἄγγελοι πεμφθέντες πρὸς βασιλέα.* ***Βασιλέως ἐπιστολὴ πρὸς Κόνωνα καὶ πρὸς Λακεδαιμονίους ἃς Κτησίας αὐτὸς ἐκόμισεν.*** *Ὡς ὑπὸ Φαρναβάζου ναύαρχος Κόνων ἐγένετο. (75) Κτησίου εἰς Κνίδον τὴν πατρίδα ἄφιξις καὶ εἰς Λακεδαίμονα καὶ κρίσις πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίων ἀγγέλους ἐν Ῥόδῳ, καὶ ἄφεσις.*»
>
> Οι αιτίες για τις οποίες ήρθε σε ρήξη ο βασιλιάς Αρτοξέρξης με τον Ευαγόρα, βασιλιά της Σαλαμίνας · και αγγελιαφόροι του Ευαγόρα προς τον Κτησία για να λάβουν τις επιστολές του Αβουλίτη, και επιστολή του Κτησία προς αυτόν για συνδιαλλαγή με τον Αναξαγόρα, τον βασιλιά των Κυπρίων. Άφιξη στην Κύπρο των αγγελιαφόρων του Ευαγόρα, και παράδοση των γραμμάτων του Κτησία στον Ευαγόρα, (73) και λόγος του Κόνωνα προς τον Ευαγόρα υπέρ της μετάβασης προς τον βασιλιά. Και επιστολή του Ευαγόρα σχετικά με αυτά που του ζητήθηκαν · και επιστολή του Κόνωνα προς τον Κτησία και επιβολή φόρου στον βασιλιά από τον Ευαγόρα, και παράδοση των επιστολών στον Κτησία. Λόγος του Κτησία στον βασιλιά σχετικά με τον Κόνωνα, και επιστολή προς αυτόν. Παράδοση δώρων του Ευαγόρα στον Σατιβαρζάνη, και άφιξη των αγγελιαφόρων στην Κύπρο. Και επιστολή του Κόνωνα προς τον βασιλιά και τον Κτησία. (74) Πώς τέθηκαν υπό επιτήρηση οι αγγελιαφόροι που στάλθηκαν από τους Λακεδαιμονίους στον βασιλιά. **Επιστολές του βασιλιά προς τον Κόνωνα και τους Λακεδαιμονίους, τις οποίες ο ίδιος ο Κτησίας μετέφερε.** Πώς έγινε ναύαρχος ο Κόνωνας από τον Φαρνάβαζο. (75) Άφιξη του Κτησία στην πατρίδα του, την

[68] Baehr 1824. 13-15, König 1972, 1 σημ.17, Jacoby 1922, 2033-2035.
[69] Lenfant 2004, xiv.

Κνίδο και στη Λακεδαίμονα και δίκη των Λακεδαιμονίων αγγελιαφόρων στη Ρόδο και απελευθέρωση τους.

Όπως έγινε φανερό στα σχετικά αποσπάσματα από το έργο του Κτησία, ο ίδιος είχε σημαντικό πολιτικό ρόλο στα γεγονότα, καθώς έδρασε ως διερμηνέας (F23), ως συνεργάτης της Παρυσάτιδος προς όφελος ενός πολιτικού κρατούμενου (F28) αλλά και ως κομιστής διπλωματικών επιστολών –εν δυνάμει και ο Πολύκριτος– που καθόρισαν την πορεία των πολιτικών εξελίξεων (F32, F30). Ο Ηρόδοτος παραθέτει τις ιστορίες των ιατρών (οφθαλμίατρος, Δημοκήδης), με σκοπό την παρουσίαση της αιτίας της επεκτατικής πολιτικής του Πέρση βασιλιά, ενώ ο Κτησίας αναφέρεται σε ιατρούς που έχουν ενεργό πολιτικό ρόλο σε πολεμικά γεγονότα που εξελίσσονται (Κτησίας, Πολύκριτος), με σκοπό την ανάδειξη του χαρακτήρα του ιατρού, ως ατόμου εμπιστοσύνης. Επίσης, όπως στην περίπτωση του οφθαλμίατρου, στην οποία δεν κατονομάζεται ούτε ο ίδιος, αλλά ούτε και η θεραπεία που εφάρμοσε, έτσι και στο απόσπασμα σχετικά με τον Πολύκριτο, δεν γίνεται καμία αναφορά ιατρικού ενδιαφέροντος, γιατί η εστίαση και στις δύο περιπτώσεις αφορά στον πολιτικό του ρόλο του γιατρού. Ακριβώς επειδή ο ιατρός είναι ένα άτομο έμπιστο στον βασιλιά και πολύ κοντά σε εκείνον, η παρουσία του τον επηρεάζει, τόσο τον ίδιο όσο και τις καταστάσεις. Από την μία πλευρά, είναι εκείνος που με τις συμβουλές του υποκινεί έναν πόλεμο, κι από την άλλη, ως προσωπικός γιατρός, είναι εχέμυθος και άρα κατάλληλος για διπλωματικές αποστολές.

3. Ηρόδοτος – Κτησίας – Ιπποκράτης

3.1. Ιατρική ηθική

Ένα θέμα το οποίο είναι κοινό στους υπό εξέταση συγγραφείς είναι η ιατρική ηθική και αποτυπώνεται με διάφορους τρόπους στο έργο τους. Στο έργο του Ηροδότου παρουσιάζεται η συμπεριφορά του ιατρού Δημοκήδη προς τους ασθενείς του, τον βασιλιά Δαρείο και τη γυναίκα του, Άτοσσα, αλλά και προς τους συναδέλφους του. Στο έργο του Κτησία συναντάμε το αντιπαράδειγμα του Απολλωνίδη και τέλος, στα ιπποκρατικά έργα *Παραγγελίαι*, *Περί Ἰητροῦ* και *Ὅρκος* τις ηθικές αρχές και αξίες που οφείλει να υπηρετεί ένας ιατρός.

Αρχικά, ο ιατρός Δημοκήδης από τον Κρότωνα,[70] είναι εκείνος ο οποίος φρόντισε τον Δαρείο, μετά το ατύχημά του.[71] Ο Ηρόδοτος έμμεσα συγκρίνει τον Δημοκήδη με τους Αιγυπτίους ιατρούς, καθώς αποδείχθηκε αποτελεσματικότερος έναντι αυτών. Έπειτα από μία μικρή αναδρομή

[70] Για την ιστορία του Δημοκήδη και την σχέση της με την ιστορική πραγματικότητα βλ. Griffiths 1987 και Davies 2010, για όλες τις αναφορές στον Δημοκήδη από τον 5ο αι. ως τον 12ο αι. βλ. Tsiampokalos 2023.
[71] Πρβ. σελ. 21-22 της παρούσης.

στα πρώτα βήματα του Δημοκήδη στον δρόμο της ιατρικής,[72] ο Ηρόδοτος παρουσιάζει την μεγαλοψυχία του Δημοκήδη, όταν αναφέρεται στην παράκλησή του προς τον βασιλιά, να συγχωρέσει τους Αιγυπτίους και όταν σώζει έναν μάντη του Πολυκράτη · ακόμα κι εκεί έδειξε την ηπιότητα του:[73]

> **Ηρδ. 3.132.2.** «*καὶ τοῦτο μὲν τοὺς Αἰγυπτίους ἰητρούς, οἳ βασιλέα πρότερον ἰῶντο, μέλλοντας ἀνασκολοπιεῖσθαι διότι ὑπὸ Ἕλληνος ἰητροῦ ἐσσώθησαν, τούτους βασιλέα παραιτησάμενος ἐρρύσατο· τοῦτο δὲ μάντιν Ἠλεῖον Πολυκράτεϊ ἐπισπόμενον καὶ ἀπημελημένον ἐν τοῖσι ἀνδραπόδοισι ἐρρύσατο. ἦν δὲ μέγιστον πρῆγμα Δημοκήδης παρὰ βασιλέϊ.*»
>
> Και πρώτα παρακάλεσε τον βασιλιά και έσωσε τους Αιγυπτίους γιατρούς που μέχρι τότε τον φρόντιζαν και που επρόκειτο να τους ανασκολοπίσουν/σταυρώσουν επειδή είχαν αποδειχθεί κατώτεροι από Έλληνα γιατρό, και ύστερα έσωσε τον Ηλείο μάντη του Πολυκράτη που ήταν παραπεταμένος ανάμεσα στους δούλους. Είχε μεγάλη δύναμη ο Δημοκήδης στον βασιλιά.
>
> Μτφρ. Ζενάκος

Επίσης, στο παραπάνω σημείο φαίνεται ότι ο Ηρόδοτος παρεμβαίνει στην αφήγηση και σχολιάζει ο ίδιος τη σχέση του Δημοκήδη με τον βασιλιά. Τονίζει ότι ο ιατρός αυτός ήταν πολύ σπουδαίος για τον βασιλιά, δικαιολογώντας έτσι τη δύναμη που είχε να επέμβει και να σώσει τους συναδέλφους του και τον μάντη.

Η συμπεριφορά ενός ιατρού προς τους ομοτέχνους του είναι ένα ζήτημα το οποίο σχολιάζεται από τον ιπποκρατιστή συγγραφέα του έργου *Παραγγελίαι*. Στο έργο αυτό, παρουσιάζονται συμβουλές και κανόνες σχετικά με την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος, πρόκειται για ένα σύγγραμμα ιατρικής δεοντολογίας. Στην όγδοη παράγραφο αναφέρεται η περίπτωση κατά την οποία, ένας ιατρός δυσκολεύεται να αντιμετωπίσει μία κατάσταση και καλεί κάποιον άλλο ιατρό σε βοήθεια. Τονίζει ότι είναι σημαντικό, όταν οι ιατροί συσκέπτονται, να μην ερίζουν μεταξύ τους ούτε να περιγελούν ο ένας τον άλλον, καθώς ποτέ δεν πρέπει ένας γιατρός να φθονεί ομότεχνό του.

> **Ιππ. *Παραγγ.* 8.** «*Μηδέποτε φιλονεικέειν προσκυρέοντας ἀλλήλοισι καὶ κατασιλλαίνειν· ὃ γὰρ ἂν μεθ' ὅρκου ἐρέω,* ***οὐδέποτε ἰητροῦ λογισμὸς φθονήσειεν ἂν ἑτέρῳ****, ἀκιδνὸς γὰρ ἂν φανείη· ἀλλὰ μᾶλλον οἱ ἀγχιστεύοντες ἀγοραίης ἐργασίης πρήσσουσι ταῦτα εὐμαρέως.*»
>
> Οι γιατροί που συναντιούνται στο συμβούλιο ποτέ να μην τσακώνονται μεταξύ τους ούτε να περιγελούν ο ένας τον άλλον · **γιατί ποτέ** –μπορώ να το βεβαιώσω με όρκο– **το μυαλό ενός γιατρού δεν θα φθονούσε το μυαλό ενός άλλου γιατρού**, γιατί αυτό θα έδειχνε αδυναμία · αυτό θα το έκαναν εύκολα μάλλον όσοι έχουν σχέση με τα επαγγέλματα της αγοράς. Μτφρ. Λυπουρλής

Παρατηρείται ομοιότητα ανάμεσα στο παραπάνω χωρίο και το ηροδότειο έργο σχετικά με την ενδεδειγμένη συμπεριφορά του ιατρού προς τους ομοτέχνους του. Ο ιατρός Δημοκήδης

[72] Ηρδ. 3.131.
[73] Jouanna 2012, 14.

προστατεύει τους Αιγυπτίους ιατρούς από την οργή του Δαρείου και σε κανένα σημείο δεν τους κατηγορεί, παρόλο που αποδείχθηκαν ανεπαρκείς.[74] Αξίζει να αναφερθεί ότι οι Αιγύπτιοι υπόκεινται σε ποινικές κυρώσεις σε περίπτωση ιατρικών λαθών,[75] σε αντίθεση με τους Έλληνες ιατρούς, των οποίων η φήμη σπιλώνονταν.[76]

Επίσης ο ιατρός Δημοκήδης συμπεριφέρθηκε με εξαιρετική διακριτικότητα στην περίπτωση της ασθένειας της βασίλισσας Άτοσσας.[77] Η βασίλισσα ντρεπόταν να δείξει το απόστημα στο στήθος της, όμως, όταν η κατάσταση χειροτέρευε, εμπιστεύτηκε τον Δημοκήδη. Συνήθως οι γυναίκες δίσταζαν να αποκαλύψουν ή να δεχτούν συμβουλές από άντρες για τις γυναικείες ασθένειες και προτιμούσαν να συμβουλεύονται γυναίκες που είχαν αντιμετωπίσει ανάλογες ασθένειες. Μετά την επιτυχή έκβαση της ασθένειάς της, ο Δημοκήδης ζήτησε αντάλλαγμα. Στο σημείο αυτό τονίζεται ότι δεν επρόκειτο να της ζητήσει τίποτα ανήθικο, το οποίο θα μπορούσε να προσβάλει την τιμή της:[78]

> **Ηρδ. 3.133.1-2.** *«(1) Ἐν χρόνῳ δὲ ὀλίγῳ μετὰ ταῦτα τάδε ἄλλα συνήνεικε γενέσθαι· Ἀτόσσῃ τῇ Κύρου μὲν θυγατρί, Δαρείου δὲ γυναικὶ ἐπὶ τοῦ μαστοῦ ἔφυ φῦμα, μετὰ δὲ ἐκραγὲν ἐνέμετο πρόσω. ὅσον μὲν δὴ χρόνον ἦν ἔλασσον, ἡ δὲ κρύπτουσα καὶ αἰσχυνομένη ἔφραζε οὐδενί, ἐπείτε δὲ ἐν κακῷ ἦν, μετεπέμψατο τὸν Δημοκήδεα καί οἱ ἐπέδεξε. (2)* ***ὁ δὲ φὰς ὑγιέα ποιήσειν ἐξορκοῖ μιν ἢ μέν οἱ ἀντυποργήσειν ἐκείνην τοῦτο τὸ ἂν αὐτῆς δεηθῇ, δεήσεσθαι δὲ οὐδενὸς τῶν ὅσα ἐς αἰσχύνην ἐστὶ φέροντα.»***
>
> [3.133.1] Λίγον καιρό ωστόσο μετά από τούτα έτυχε να γίνουν κι άλλα, τα εξής: η Άτοσσα, κόρη του Κύρου και γυναίκα του Δαρείου, έβγαλε στον μαστό ένα απόστημα που ύστερα έσπασε και άρχισε να απλώνεται. Όσον καιρό ήταν μικρό, η Άτοσσα το έκρυβε, και από την ντροπή της δεν έλεγε τίποτε σε κανέναν, όταν όμως κακοφόρμισε, έστειλε και κάλεσε τον Δημοκήδη και του το έδειξε. [3.133.2] **Αυτός τώρα της είπε ότι θα την κάνει καλά και την ορίζει ότι για αντάλλαγμα θα του κάνει τη χάρη που θα της ζητήσει, και της λέει ότι πάντως δεν πρόκειται να της ζητήσει τίποτε από όσα φέρνουν ντροπή.** Μτφρ. Ζενάκος

Βλέπουμε λοιπόν, ότι ο ιατρός Δημοκήδης είναι εχέμυθος, διακριτικός και σέβεται την ασθενή του. Ακόμα κι όταν ζήτησε αντίτιμο για την προσφορά του, τονίζεται ότι δεν επρόκειτο να της ζητήσει τίποτα που θα της προκαλούσε «*αἰσχύνην*» (εννοώντας τις σεξουαλικές πράξεις). Στο ιπποκρατικό έργο *Περὶ Ἰητροῦ*, ο συγγραφέας σημειώνει ότι ο ιατρός θα πρέπει να έχει ήθος καλό και αγαθό,[79] να είναι σεμνός και φιλάνθρωπος και κυρίως να διαθέτει εγκράτεια απέναντι σε εκείνα με τα οποία έρχεται σε επαφή, εννοώντας τις γυναίκες ασθενείς και τα τιμαλφή.

---

[74] Ηρδ. 3.132.2.
[75] Jouanna 1998, 99.
[76] Ιππ. *Νόμ.* 1. «Ο κυριότερος λόγος για όλα αυτά τα λάθη μού φαίνεται πως είναι αυτός: η ιατρική είναι η μόνη τέχνη για την οποία δεν έχει θεσπιστεί στις πόλεις μας καμία απολύτως τιμωρία, με αποτέλεσμα να μένει ως μόνη τιμωρία το κακό όνομα».
[77] Ηρδ. 3.133.1.
[78] Αυτό που ζήτησε ο Δημοκήδης ήταν να παρακινήσει η Άτοσσα τον Δαρείο, ώστε να εκστρατεύσει εναντίον της Ελλάδας, πρβ σελ. 22-23 της παρούσης.
[79] Πρβ. Bazou 2009. Η συγγραφέας αναφέρεται στη δικαιοσύνη, την οποία οφείλει ο ιατρός να υπηρετεί τόσο για χάρη του επαγγέλματός του όσο και για την κοινότητα.

Ιππ. *Ἰητρ.* 1. «*Δίκαιον δὲ πρὸς πᾶσαν ὁμιλίην εἶναι · χρὴ γὰρ πολλὰ ἐπικουρέειν δικαιοσύνην· πρὸς δὲ ἰητρὸν οὐ μικρὰ συναλλάγματα τοῖσι νοσοῦσίν ἐστιν· καὶ γὰρ αὐτοὺς ὑποχειρίους ποιέουσι τοῖς ἰητροῖς, καὶ πᾶσαν ὥρην ἐντυγχάνουσι γυναιξὶν, παρθένοις, καὶ τοῖς ἀξίοις πλείστου κτήμασιν· ἐγκρατέως οὖν δεῖ πρὸς ἅπαντα ἔχειν ταῦτα. Τὴν μὲν οὖν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα οὕτω διακεῖσθαι.*»

Σε όλες τις κοινωνικές του σχέσεις ο γιατρός πρέπει να είναι δίκαιος (η δικαιοσύνη δεν μπορεί παρά να βοηθάει σε πολλές περιστάσεις), και φυσικά οι σχέσεις αρρώστων –γιατρού είναι σχέσεις πολύ στενές: οι άρρωστοι αποθέτουν τον εαυτό τους στα χέρια των γιατρών και αυτοί έρχονται κάθε στιγμή σε επαφή με γυναίκες, κορίτσια, με πράγματα μεγάλης αξίας · είναι επομένως ανάγκη απέναντι σε όλα αυτά ο γιατρός να δείχνει αυτοκυριαρχία. Τέτοιος πρέπει να είναι ο γιατρός, στην ψυχή και στο σώμα. Μτφρ. Λυπουρλής

Αντίθετα, ο ιατρός, ο οποίος ήταν ξεκάθαρα ανήθικος και είχε σεξουαλικές σχέσεις με την ασθενή του, ήταν ο Απολλωνίδης από την Κω. Η ιστορία του περιγράφεται από τον Κτησία στην *Επιτομή* του Φωτίου, F14 σύμφωνα με την αρίθμηση της Lenfant (2004, 128). Ο ιατρός αυτός ονομάζεται Απολλωνίδης, όπως ο Κτησίας και ο Ιπποκράτης καλούνται Ασκληπιάδες, και σχετίζεται με την ιατρική τους ιδιότητα.[80] Το όνομα Απολλωνίδης ανάγεται στον θεό Απόλλωνα, θεό της ιατρικής, οπότε φαίνεται ότι ο ιατρός αυτός έχει ως αρχηγέτη και οδηγό του τον θεό Απόλλωνα. Από την άλλη πλευρά, ο Ασκληπιάδης ανάγει την τέχνη του στον Ασκληπιό, μεγάλο ιατρό της αρχαιότητας. Οι δύο ιατρικές σχολές, της Κνίδου και της Κω, προϋπήρχαν όταν εισήχθη στις περιοχές αυτές η λατρεία του Ασκληπιού.[81]

Στο έργο που παραδίδει ο Φώτιος, δεν αναφέρεται πώς βρέθηκε στην αυλή του Ξέρξη ο Απολλωνίδης, σε αντίθεση με την ιστορία του Δημοκήδη στον Ηρόδοτο. Πρώτη φορά αναφέρεται το όνομά του κατά τον τραυματισμό του Μεγαβύζου, μετά το θάνατο του Αρταπάνου, στη μάχη μεταξύ των συνωμοτών και άλλων Περσών. Ο Απολλωνίδης φροντίζει τον Μεγάβυζο και τον σώζει.

F14 (34). *«τραυματίζεται δὲ καὶ Μεγάβυζος ἰσχυρῶς, καὶ θρηνεῖ Ἀρτοξέρξης καὶ ἡ Ἄμυτις καὶ ἡ Ῥοδογούνη καὶ ἡ μήτηρ αὐτῶν Ἀμῆστρις, καὶ μόλις πολλῇ ἐπιμελείᾳ περισῴζεται* ***Ἀπολλωνίδου ἰατροῦ τοῦ Κῴου»***

Τραυματίζεται και ο Μεγάβυζος σοβαρά, και θρηνεί ο Αρτοξέρξης και η Άμυτις και η Ροδογούνη και η μητέρα τους η Αμήστρις, και μόλις που σώζεται χάρη στη μεγάλη φροντίδα του Απολλωνίδη, του Κώου ιατρού.

Ο Tuplin (2004, 319) θεωρεί ότι με τη φράση «*πολλῇ ἐπιμελείᾳ*» θα μπορούσε να δηλώνεται λεπτομερώς στο κείμενο που διάβασε ο Φώτιος η φροντίδα ή η θεραπεία που προσφέρθηκε στον Μεγάβυζο από τον γιατρό.

Μετά το θάνατο του Μεγαβύζου, η γυναίκα του η Άμυτις είχε πολλές επαφές με άνδρες, όπως αναφέρεται στην παράγραφο 44 του ίδιου αποσπάσματος. Στη συνέχεια αρρώστησε, κι επειδή

[80] Πρβ. F67 «*κατεγνώκασιν Ἱπποκράτους ἐπεμβαλεῖν τὸ κατ' ἰσχίον ἄρθρον, ὡς ἂν ἐκπίπτον αὐτίκα· πρῶτος μὲν Κτησίας ὁ Κνίδιος συγγενὴς αὐτοῦ (καὶ γὰρ αὐτὸς ἦν Ἀσκληπιάδης τὸ γένος), εφεξῆς δε Κτησίου και άλλοι τινές*»
[81] Pollak 2005, 154.

ο Απολλωνίδης την ερωτεύτηκε, της είπε ότι για να επέλθει η ίαση χρειάζεται να συνουσιάζεται με άλλους άνδρες · έτσι, με το τέχνασμα αυτό, την εκμεταλλεύτηκε σεξουαλικά. Για τη συγκεκριμένη θεραπεία, σύμφωνα με τον Tuplin (2004, 335), δεν υπάρχουν ικανές σωζόμενες μαρτυρίες για να συσχετιστούν με κάποια ιπποκρατική πρακτική. Πάντως, είναι βέβαιο ότι η γυναικολογία και η μαιευτική ήταν ένας κλάδος της ιατρικής που απασχόλησε ιδιαίτερα τους ιπποκρατιστές ιατρούς.[82] Ο Απολλωνίδης συνάπτει σχέσεις με την ασθενή του, ατιμάζοντας τη νεαρή πριγκίπισσα. και παραβαίνει τις ηθικές αρχές που αργότερα βρίσκουμε διατυπωμένες στον *Όρκο* και που προφανώς ίσχυαν ήδη από τον 6ο αιώνα. Σύμφωνα με τον με τον ιπποκρατικό *Όρκο,* απαγορεύονται οι σεξουαλικές σχέσεις ιατρού –ασθενούς.

> **Ιππ. *Ὅρκ.*1.** «*ἐς οἰκίας δὲ ὁκόσας ἂν ἐσίω, ἐσελεύσομαι ἐπ' ὠφελείῃ καμνόντων, ἐκτὸς ἐὼν πάσης ἀδικίης ἑκουσίης καὶ φθορίης, τῆς τε ἄλλης καὶ ἀφροδισίων ἔργων ἐπί τε γυναικείων σωμάτων καὶ ἀνδρῴων, ἐλευθέρων τε καὶ δούλων*».
>
> Σε όποια σπίτια θα μπαίνω, για το καλό θα μπαίνω των αρρώστων. Θα μένω μακριά από κάθε αδικία θελληματική και από κάθε βλάβη · ιδίως θα μένω μακριά από κάθε πράξη αφροδισιακή πάνω σε σώματα γυναικεία ή ανδρικά ελεύθερων ή σκλάβων. Μτφρ. Λυπουρλής

Ο Απολλωνίδης δεν θεράπευσε την Άμυτη κι εκείνη πέθανε, πριν πεθάνει, όμως, αποκάλυψε στην μητέρα της, Αμήστρη, όσα είχαν συμβεί και της ζήτησε να τον εκδικηθεί. Η Αμήστρη βασάνισε τον Απολλωνίδη και τον έθαψε ζωντανό μετά το θάνατο της κόρης της. Στην ιστορία αυτή παρατηρούμε έναν διαφορετικό τύπο ιατρού από αυτούς που ήδη συζητήθηκαν. Παρουσιάζεται ένας ιατρός ξανά στην περσική αυλή, στο ίδιο πλαίσιο, ο οποίος όμως είναι ανήθικος και συμφεροντολόγος.

> **F14 (44).** «*τελευτήσαντος δὲ Μεγαβύζου, κάρτα ἦν Ἄμυτις ἀνδράσιν ὁμιλοῦσα, καὶ πρό γε ταύτης καὶ ἡ μήτηρ Ἀμῆστρις ὁμοίως. Ὁ δὲ Ἀπολλωνίδης ὁ ἰατρὸς ὁ Κῷος, ἐπεὶ ἀσθενῶς εἶχεν Ἄμυτις, εἰ καὶ βληχρῶς καὶ οὐκ ἰσχυρῶς,* ***ἐκεῖνος δὲ ἠράσθη αὐτῆς, ἔφη εἰς τὴν ὑγιείαν αὐτὴν ἐπανελθεῖν, ἐὰν ἀνδράσιν ὁμιλήσῃ· τῆς γὰρ ὑστέρης εἶναι τὸ νόσημα.Ἐπεὶ δὲ αὐτῷ ἐξεγένετο τὸ ἐπιτήδευμα, καὶ ὡμίλει αὐτῇ, ἡ δὲ ἄνθρωπος ἐμαραίνετο, ἀπέστη τῆς συνουσίας.****Τελευτῶσα δὴ οὖν ἐπήγγειλε τῇ μητρί, ἀμύνασθαι Ἀπολλωνίδην. ἡ δὲ ἀπήγγειλε πάντα Ἀρτοξέρξῃ τῷ βασιλεῖ, <u>ὅπως τε ὡμίλει, καὶ ὅπως ἀπέστη ὑβρίσας,</u> καὶ ὅπως ἡ θυγάτηρ ἐπήγγειλεν Ἀπολλωνίδην ἀμύνασθαι· Ἐκεῖνος δὲ τῇ μητρὶ τὸ παριστάμενον αὐτῇ πράττειν ἐπιτρέπει.* ***Ἡ δὲ λαβοῦσα ἔδησε τὸν Ἀπολλωνίδην, δυσὶ μησὶ κολάζουσα, ἔπειτα ζῶντα κατώρυξεν****, ὅτε καὶ Ἄμυτις ἀπέθανεν.*»
>
> Μετά τον θάνατο του Μεγαβύζου, η Άμυτις συχνά συνουσιαζόταν με άνδρες και μάλιστα πριν από αυτήν το ίδιο έκανε και η μητέρα της η Αμήστρις. Ο Απολλωνίδης όμως ο ιατρός ο Κώος, όταν η Αμήτις αρρώσταινε, αν και η ασθένεια ήταν ελαφριά και όχι βαριά, **και καθώς εκείνος την ερωτεύτηκε, είπε ότι θα επανέλθει η υγεία της εάν συνουσιάζεται με άνδρες, γιατί η ασθένεια ήταν της μήτρας. Ενώ το κατάφερε το τεχνασμα αυτό και συνουσιαζόταν μαζί της, η γυναίκα φθείρονταν και σταμάτησε της επαφές.** Όταν μάλιστα πέθαινε ζήτησε από τη μητέρα της να εκδικηθεί τον Απολλωνίδη και αυτή τα είπε όλα στον Αρτοξέρξη τον βασιλιά, πως είχαν

[82] Πρβ. *Περὶ Παρθενίων, Περὶ Γυναικείας Φύσεως, Περὶ Γυναικείων Ι-ΙΙ, Περὶ Ἀφόρων, Περὶ Ἐπικυήσεως, Περὶ Ἑπταμήνου καὶ Ὀκταμήνου, Περὶ Ἐγκατατομῆς Ἐμβρύου.*

σεξουαλικές επαφές και πως αφού την ατίμασε σταμάτησε τις επαφές και πως η κόρη ζήτησε (από την Αμύστρη) να εκδικηθεί τον Απολλωνίδη. Εκείνος (ο βασιλιάς) επιτρέπει στη μητέρα να φροντίσει την κατάσταση. **Εκεινη, αφού έπιασε τον Απολλωνίδη τον έδεσε και τον βασάνιζε για δύο μήνες, έπειτα τον έθαψε ζωντανό,** όταν πέθανε και η Άμυτις.

Εύλογα θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς τι προσδίδει η ιστορία του Απολλωνίδη στην αφήγηση του Κτησία και γατί παρεμβάλεται. Μια απάντηση θα ήταν η εξής: αν δεχτούμε ότι η Κως και η Κνίδος είχαν μία αντιπαλότητα ως προς τις ιατρικές μεθόδους και πρακτικές, [83] ενδέχεται εδώ ο Κτησίας (της κνιδιακής ιατρικής σχολής) να επιτίθεται έμμεσα στην σχολή της Κω, μιας και γνωστός ιατρός της Κω φέρεται με τέτοιο τρόπο στην ασθενή του και είναι όχι μόνο «κακός» γιατρός, αφού δεν βοήθησε την ασθενή του, αλλά και ανήθικος. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να ασκείται κριτική στην ιατρική σχολή που πρεσβεύει. Ο Κτησίας, ως εκπρόσωπος της Κνίδου, βοήθησε τον Αρταξέρξη, όταν τραυματίστηκε και εκ του αποτελέσματος η ιατρική του τέχνη βοήθησε, παρόλο που κρατούνταν παρά τη θέλησή του κοντά του.[84] Από την άλλη πλευρά, ο Απολλωνίδης ατίμασε την ασθενή του. Ακόμα κι αν αυτό το περιστατικό με τον Απολλωνίδη δεν συνέβη ποτέ και ο Κτησίας υπερέβαλε, ένας γιατρός της Κω και όχι ο Ιπποκράτης (τον οποίο θα ήταν δύσκολο να κατηγορήσει και να σπιλώσει τη φήμη του) μένει στην ιστορία ως ένας ανήθικος ιατρός.

Συμπερασματικά, γίνεται φανερό από τις αφηγήσεις που συζητήθηκαν, τόσο από το έργο του Ηροδότου, όσο και από το έργο του Κτησία, σε σχέση με ορισμένα έργα της ιπποκρατικής συλλογής, ότι η ιατρική ηθική είναι μείζονος σημασίας. Ένας ανήθικος ιατρός είναι ταυτόχρονα και αναποτελεσματικός, αντιστρόφως, ένας ανεπαρκής ιατρός δεν σημαίνει ότι είναι ανήθικος. Κανένας από τους ιατρούς στο έργο του Ηροδότου δεν είναι ανήθικος, μπορεί να έβλαψαν τον ασθενή τους, τον οποίο αναγκαστικά υπηρετούσαν, είτε από άγνοια ιατρική (Αιγύπτιοι), είτε για άλλους λόγους (οφθαλμίατρος), αλλά αυτό δεν το έκαναν με κανένα μέσο ιατρικής τέχνης. Το πορτραίτο των ιατρών στο έργο του Κτησία είναι πιο ευδιάκριτο από εκείνο του Ηροδότου, φαίνεται ξεκάθαρα ο πολιτικός (Κτησίας, Πολύκριτος) ή ο αμιγώς ιατρικός ρόλος που υπηρετούν (Κτησίας, Απολλωνίδης). Ένας συνοπτικός πίνακας όλων, όσα συζητήθηκαν θα εξυπηρετούσε την συνολική θεώρηση του ρόλου του ιατρού στα ιστοριογραφικά έργα:

[83] Smith 1973, 569-585, Lonie 1978, 77-92, σύμφωνα με τον Jouanna (1998, 63) η αντιπαλότητα δεν είναι επιβεβαιωμένη.
[84] T1b., T3.

	Ηρόδοτος			Κτησίας		
Ιατροί	Οφθαλμίατρος	Δημοκήδης	Αιγύπτιοι ιατροί	Κτησίας	Απολλωνίδης	Πολύκριτος
Επώνυμοι	x	✓	x	✓	✓	✓
Πολιτικός ρόλος	✓	✓	x	✓	x	✓
Ιατρική ηθική	;	✓	;	;	x	;
Ιατρική ικανότητα	;	✓	x	✓	x	;

ΙΙ. Ο ρόλος της ασθένειας

Σε αυτό το δεύτερο μέρος της ενότητας θα συζητηθεί η κοινή θεματική της ασθένειας στους υπό εξέταση συγγραφείς. Αρχικά, θα μελετηθεί ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζονται την ασθένεια διάφοροι λαοί στον Ηρόδοτο και τον Κτησία, καθώς και η σχέση των πρακτικών αυτών με το ιπποκρατικό corpus κατά περίπτωση. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι θεραπείες που αναφέρονται στα έργα, καθώς κάποιες από αυτές απαντούν σε δύο συγγραφείς, είτε στον Ηρόδοτο και τον Ιπποκράτη, είτε στον Κτησία και τον Ιπποκράτη.

1. Διαχείριση ασθένειας από την κοινότητα

1.1.Ηρόδοτος –Ιπποκράτης

Σχετικά με τον τρόπο που διαχειρίζονται οι λαοί τις ασθένειες, έχει ήδη συζητηθεί η ύπαρξη διαφορετικών ειδικοτήτων ιατρών στην Αίγυπτο, όπως φαίνεται στο έργο του Ηροδότου, [85] πράγμα που δηλώνει ότι πιθανόν να υπήρξε μία κατάταξη των ασθενειών στους Αιγυπτίους. Ο Ηρόδοτος επίσης, στο πρώτο βιβλίο των *Ιστοριών,* αναφέρει ότι, ενώ οι Βαβυλώνιοι ενδιαφέρονται για την υγεία των κατοίκων, δεν έχουν ιατρούς. Φαίνεται ότι στις *Ιστορίες* υπάρχουν αναφορές σε διαφορετικούς λαούς, οι οποίοι είτε γνωρίζουν την ιατρική τέχνη και ενδεχομένως να υπάρχει εξειδίκευση, είτε δεν την γνωρίζουν, όπως εν προκειμένω στους Βαβυλωνίους, στους οποίους απουσιάζει παντελώς η ιατρική. Γι' αυτόν τον λόγο, στη Βαβυλώνα, όποιος αρρωστήσει, μεταφέρεται στην αγορά και οι διαβάτες είναι υποχρεωμένοι να ρωτήσουν τον ασθενή από ποια ασθένεια πάσχει, ώστε να τον βοηθήσουν, αν οι ίδιοι έχουν στο παρελθόν βιώσει μία παρόμοια κατάσταση.

> **Ηρδ. 1.197.1, «***δεύτερος δὲ σοφίῃ ὅδε ἄλλος σφι νόμος κατέστηκε.τοὺς κάμνοντας ἐς τὴν ἀγορὴν ἐκφορέουσι· οὐ γὰρ δὴ χρέωνται ἰητροῖσι. προσιόντες ὦν πρὸς τὸν κάμνοντα συμβουλεύουσι περὶ τῆς νούσου, εἴ τις καὶ αὐτὸς τοιοῦτο ἔπαθε ὁκοῖον ἂν ἔχῃ ὁ κάμνων ἢ ἄλλον εἶδε παθόντα·* ***ταῦτα προσιόντες συμβουλεύουσι καὶ παραινέουσι ἅσσα αὐτὸς ποιήσας ἐξέφυγε ὁμοίην νοῦσον ἢ ἄλλον εἶδε ἐκφυγόντα.*** *σιγῇ δὲ παρεξελθεῖν τὸν κάμνοντα οὔ σφι ἔξεστι, πρὶν ἂν ἐπείρηται ἥντινα νοῦσον ἔχει.*»
>
> Νά και άλλη μια συνήθεια που έχουν, σοφή και αυτή, όχι όμως όσο η πρώτη: Τους αρρώστους τούς βγάζουν στην πλατεία (γιατί γιατρούς δεν έχουν)· πλησιάζουν λοιπόν τον άρρωστο και τον συμβουλεύουν οι άλλοι για την αρρώστια του, όποιος συνέβη να έπαθε ο ίδιος την αρρώστια αυτή ή παρακολούθησε κάποιον άλλο που είχε κάτι παρόμοιο. **Πλησιάζοντας λοιπόν του δίνει συμβουλές και του συστήνει να κάνει όσα έκανε ο ίδιος και γλίτωσε από όμοια αρρώστια, ή τα είδε σε άλλον που γιατρεύτηκε**. Δεν επιτρέπεται να προσπεράσει κανένας τον άρρωστο σιωπηλός, πριν τον ρωτήσει τί αρρώστια έχει. Μτφρ. Μαρωνίτης

[85] Ηρδ. 2.84.

Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να σταθούμε στην αναφορά του συγγραφέα του ιπποκρατικού έργου *Περί Ἀρχαίης Ἰητρικής* σχετικά με την ίδια πρακτική. Ο συγγραφέας τονίζει ότι είναι δύσκολο να εξηγήσουν μόνοι τους οι άνθρωποι που είναι απλοί, «*δημότες*», την ασθένεια από την οποία πάσχουν και τον τρόπο με τον οποίο θα επέλθει η ίαση. Αντίθετα, αν ένας άλλος άνθρωπος τα έχει ανακαλύψει αυτά, είναι εύκολο να τους τα εξηγήσει.

> **Ιππ. *Ἀρχ. ἰητρ.* 2.** «*Οὐ γὰρ περὶ ἄλλου τινὸς οὔτε ζητέειν προσήκει οὔτε λέγειν ἢ περὶ τῶν παθημάτων ὧν αὐτοὶ οὗτοι νοσέουσί τε καὶ πονέουσιν· αὐτοὺς μὲν οὖν τὰ σφέων αὐτέων παθήματα καταμαθεῖν, ὡς γίνεται καὶ παύεται, καὶ δι' οἵας προφάσιας αὔξεταί τε καὶ φθίνει, **δημότας** ἐόντας, οὐ ῥηΐδιον· ὑπ' ἄλλου δ' εὑρημένα καὶ λεγόμενα εὐπετές. Οὐδεν γὰρ ἕτερον ἢ ἀναμιμνήσκεται ἕκαστος ἀκούων τῶν ἑωυτῷ ξυμβαινόντων.*»
>
> Τίποτε άλλο, πράγματι, δεν αξίζει να γίνει αντικείμενο των ερευνών μας και των λόγων μας όσο αυτά που συμβαίνουν σ'αυτούς τους ανθρώπους όταν αρρωσταίνουν και υποφέρουν. Να εξηγήσουν οι άνθρωποι αυτοί από μόνοι τους –έτσι απλοί άνθρωποι που είναι- με ποιον τρόπο γεννιούνται οι αρρώστιες τους και με ποιον τρόπο περνούν, για ποιον λόγο πηγαίνουν καλύτερα και για ποιον χειρότερα, δεν είναι βέβαια εύκολο πράγμα · είναι όμως απλό, αν ένας άλλος τα έχει ανακαλύψει όλα αυτά και τους τα εξηγήσει· γιατί ο καθένας, δεν κάνει τίποτε άλλο από το να φέρνει στη θύμησή του αυτά που έτυχαν στον ίδιο. Μτφρ. Λυπουρλής

Ο ιπποκρατιστής ιατρός προσπαθεί να υποστηρίξει την τέχνη του, ως γνώστης όλων αυτών των καταστάσεων και άρα καλύτερος από τους απλούς πολίτες στις ιατρικές συμβουλές. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι και ο Θουκυδίδης, αναφερόμενος στο δεύτερο βιβλίο των *Ιστοριών* του, στον λοιμό που ενέπεσε στην Αθήνα το 430 π.Χ., χρησιμοποιεί τον όρο *ιδιώτης* (που έχει την ίδια σημασία με τον *δημότη),* εννοώντας τον άνθρωπο που δεν είναι γνώστης ιατρικής τέχνης:

> **Θουκ. 2.48.1-3.** «(*1) ἤρξατο δὲ τὸ μὲν πρῶτον, ὡς λέγεται, ἐξ Αἰθιοπίας τῆς ὑπὲρ Αἰγύπτου, ἔπειτα δὲ καὶ ἐς Αἴγυπτον καὶ Λιβύην κατέβη καὶ ἐς τὴν βασιλέως γῆν τὴν πολλήν. (2) ἐς δὲ τὴν Ἀθηναίων πόλιν ἐξαπιναίως ἐσέπεσε, καὶ τὸ πρῶτον ἐν τῷ Πειραιεῖ ἥψατο τῶν ἀνθρώπων, ὥστε καὶ ἐλέχθη ὑπ' αὐτῶν ὡς οἱ Πελοποννήσιοι φάρμακα ἐσβεβλήκοιεν ἐς τὰ φρέατα· κρῆναι γὰρ οὔπω ἦσαν αὐτόθι. ὕστερον δὲ καὶ ἐς τὴν ἄνω πόλιν ἀφίκετο, καὶ ἔθνῃσκον πολλῷ μᾶλλον ἤδη. (3)* ***λεγέτω μὲν οὖν περὶ αὐτοῦ ὡς ἕκαστος γιγνώσκει καὶ ἰατρὸς καὶ ἰδιώτης, ἀφ' ὅτου εἰκὸς ἦν γενέσθαι αὐτό, καὶ τὰς αἰτίας ἅστινας νομίζει τοσαύτης μεταβολῆς ἱκανὰς εἶναι δύναμιν ἐς τὸ μεταστῆσαι σχεῖν·*** *ἐγὼ δὲ οἷόν τε ἐγίγνετο λέξω, καὶ ἀφ' ὧν ἄν τις σκοπῶν, εἴ ποτε καὶ αὖθις ἐπιπέσοι, μάλιστ' ἂν ἔχοι τι προειδὼς μὴ ἀγνοεῖν, ταῦτα δηλώσω αὐτός τε νοσήσας καὶ αὐτὸς ἰδὼν ἄλλους πάσχοντας.*»
>
> [2.48.1] Η λοιμική πρωτοφάνηκε, όπως λένε, στην Αιθιοπία, πέρα από την Αίγυπτο. Έπειτα κατέβηκε στην Λιβύη και σε πολλά μέρη της αυτοκρατορίας του Βασιλέως. [2.48.2] Στην Αθήνα έπεσε ξαφνικά. Πρώτα εμφανίστηκε στον Πειραιά, όπου διαδόθηκε ότι οι Πελοποννήσιοι είχαν δηλητηριάσει τα πηγάδια (ο Πειραιάς δεν είχε ακόμα βρύσες) και μετά απλώθηκε και στην απάνω πόλη, όπου άρχισαν να πεθαίνουν πάρα πολλοί. [2.48.3] **Αφήνω στον καθένα, γιατρό ή αδαή, να εξηγήσει, κατά τα όσα ξέρει, από πού ήρθε και ποιά ήταν η αιτία της λοιμικής που προκαλούσε τέτοιαν αναταραχή στον οργανισμό, οδηγώντας τον από την υγεία στον θάνατο.** Εγώ, που αρρώστησα ο ίδιος και είδα, με τα μάτια μου, άλλους ν' αρρωσταίνουν, θα περιγράψω την αρρώστια

και τα συμπτώματά της, ώστε αν τύχει και ξανάρθει ποτέ, να τα έχει ο καθένας υπόψη του και να ξέρει την αρρώστια για να πάρει καλά τα μέτρα του. Μτφρ. Βλάχος

Ο Θουκυδίδης περιγράφει την κατάσταση την οποία βίωσε ο αθηναϊκός λαός κατά τη διάρκεια του λοιμού, αλλά και ο ίδιος, ως ασθενής, με σκοπό να μείνει γνωστό το έργο του στους ανθρώπους, σε περίπτωση που εμφανιστεί ξανά στο μέλλον παρόμοια λοιμική νόσος.[86] Φαίνεται ότι ο ίδιος, ως *ιδιώτης* και όχι ως ιατρός, προσπαθεί να περιγράψει μια ασθένεια και τα συμπτώματά της, απηχώντας την ίδια ιδέα που διατυπώνει ο ιπποκρατιστής ιατρός. Το κοινό σημείο ανάμεσα στους τρεις συγγραφείς είναι η πρακτική προσφοράς ιατρικών συμβουλών από ανθρώπους που δεν είναι ειδικοί, δεν είναι ιατροί, κι όμως, έχοντας νοσήσει, μπορούν να συμβουλεύουν ασθενείς, πάσχοντες από την ίδια νόσο. Ο συγγραφέας του έργου *Περί Ἀρχαίης Ἰητρικής* αντιτίθεται σε αυτήν την πρακτική, τονίζοντας ότι δεν είναι εύκολο πράγμα, καθώς, οι απλοί άνθρωποι, οι *δημότες*, δεν είναι σε θέση να αντιλαμβάνονται και να εξηγούν πράγματα, τα οποία αγνοούν.

1.2. Ηρόδοτος – Κτησίας

Στο πρώτο βιβλίο των *Ιστοριών*, ο Ηρόδοτος παραθέτει μία συνήθεια των Περσών, την οποία μεταφέρει στο έργο του ως προφορική μαρτυρία. Οι Πέρσες θεωρούν ότι ο άνθρωπος που έχει λέπρα ή λεύκη[87] μένει εκτός της πόλεως και απαγορεύεται να συγχρωτίζεται με άλλους Πέρσες:

Ηρδ. 1.138.1-2. «*ὃς ἂν δὲ τῶν ἀστῶν* ***λέπρην ἢ λεύκην*** *ἔχῃ,* ***ἐς πόλιν οὗτος οὐ κατέρχεται οὐδὲ συμμίσγεται τοῖσι ἄλλοισι Πέρσῃσι. φασὶ*** *δέ μιν ἐς τὸν ἥλιον ἁμαρτόντα τι ταῦτα ἔχειν. (2) ξεῖνον δὲ πάντα τὸν λαμβανόμενον ὑπὸ τουτέων πολλοὶ ἐξελαύνουσι ἐκ τῆς χώρης, καὶ τὰς λευκὰς περιστεράς <...>, τὴν αὐτὴν αἰτίην ἐπιφέροντες.*»

Όποιος πολίτης συμβεί να είναι άρρωστος από **λέπρα ή από λεύκη**, **αυτός δεν κατεβαίνει στην πόλη ούτε και έρχεται σε επαφή με τους άλλους Πέρσες. Λένε** πως επειδή αμάρτησε κάποιος στον ήλιο, γι᾽ αυτό έχει την αρρώστια αυτή. [1.138.2] Αν ένας ξένος βρεθεί να είναι άρρωστος από την αρρώστια αυτή, πολλοί τον διώχνουν από τον τόπο τους, και μαζί αφανίζουν και τα άσπρα περιστέρια με την ίδια δικαιολογία. Μτφρ. Μαρωνίτης

Ο συγγραφέας δεν ερμηνεύει ο ίδιος την αιτία αυτής της κατάστασης, αλλά δηλώνει ότι είναι μία μαρτυρία των Περσών και ότι εκείνοι αποδίδουν την ασθένειά του σε κάποια αμαρτία του απέναντι στον ήλιο. Μαζί με εκείνον εκδιώκονται και τα λευκά περιστέρια. Εδώ, δεν φαίνεται κάποια προσπάθεια ίασης του ασθενούς από πλευράς των Περσών, αντίθετα τον περιθωριοποιούν (μίασμα).

[86] Πρβ. Ταμιωλάκη 2022.
[87] Asheri-Lloyd 259, η σημερινή λέπρα ή λεύκη δεν ήταν το ίδιο με αυτήν που αναφέρεται εδώ. Για λεπτομέρειες βλ. Jouanna 1998, 189, Tuplin 2004, 331.

Η μαρτυρία αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τον Κτησία: στα *Περσικά* ο Μεγάβυζος προσποιείται τον «*πισάγα*», δηλαδή κατά τους Πέρσες τον λεπρό. Ο Κτησίας σημειώνει ότι τον λεπρό κανείς δεν τον πλησιάζει. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι τόσο ο Ηρόδοτος όσο και ο Κτησίας γνώριζαν αυτήν την πρακτική, της απομόνωσης του ασθενούς. Βέβαια, ο Ηρόδοτος απλά το αναφέρει ως πληροφορία για τα έθιμα των Περσών, ενώ ο Κτησίας στο πλαίσιο της παρουσίασης του τεχνάσματος του Μεγαβύζου, διευκρινίζει τον τρόπο αντιμετώπισης του ασθενούς που πάσχει από τη νόσο αυτή.

F14 (43). «*ὁ δὲ Μεγάβυζος πέντε διατρίψας <ἐν> τῇ ἐξορίαι ἔτη, ἀποδιδράσκει, ὑποκριθεὶς τὸν πισάγαν· πισάγας δὲ λέγεται παρὰ Πέρσαις ὁ λεπρός, καί ἐστι πᾶσιν ἀπρόσιτος*.»[88]

Ο Μεγάβυζος αφού πέρασε πέντε χρόνια σε εξορία, δραπετεύει, υποκρινόμενος τον πισάγα. Πισάγας ονομάζεται στους Πέρσες ο λεπρός και κανείς δεν τον πλησιάζει.

Επίσης, ο Ηρόδοτος αφηγείται τα έθιμα των Μασσαγετών στο τέλος του πρώτου βιβλίου. Οι Μασσαγέτες είναι ένας νομαδικός λαός, ο οποίος επιδίδεται σε κανιβαλιστικές πρακτικές. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι θυσιάζουν και τρώνε εκείνον που θα γεράσει και αυτός ο θάνατος θεωρείται ο πιο ευτυχής. Όμως, δεν θυσιάζεται εκείνος που πάσχει από κάποια ασθένεια, αλλά θάβεται και θεωρείται δυστυχία που δεν έφτασε σε ηλικία να θυσιαστεί.

Ηρδ. 1.216.2-3. «*οὖρος δὲ ἡλικίης σφι πρόκειται ἄλλος μὲν οὐδείς· ἐπεὰν δὲ γέρων γένηται κάρτα, οἱ προσήκοντές οἱ πάντες συνελθόντες θύουσί μιν καὶ ἄλλα πρόβατα ἅμα αὐτῷ, ἑψήσαντες δὲ τὰ κρέα κατευωχέονται. (3) ταῦτα μὲν τὰ ὀλβιώτατά σφι νενόμισται, τὸν δὲ νούσῳ τελευτήσαντα οὐ κατασιτέονται ἀλλὰ γῇ κρύπτουσι, συμφορὴν ποιεύμενοι ὅτι οὐκ ἵκετο ἐς τὸ τυθῆναι*.»

Δεν έχουν βάλει οι Μασσαγέτες κανένα άλλο όριο στη ζωή του ανθρώπου· όταν όμως κανείς παραγεράσει, οι συγγενείς του μαζεύονται όλοι και τον θυσιάζουν μαζί και μ᾽ άλλα σφάγια, κι ύστερα ψήνουνε τα κρέατα και τρώγοντας γλεντούν. [1.216.3] Αυτό πιστεύουν οι Μασσαγέτες πως είναι το πιο ευτυχισμένο τέλος· όποιος όμως πεθαίνει από αρρώστια, αυτόν δεν τον τρώνε, αλλά τον παραχώνουνε στη γη, θεωρώντας συμφορά του, που δεν έφτασε ο νεκρός στην ηλικία για να θυσιαστεί. Μτφρ. Μαρωνίτης

Σε ανθρωποθυσία επιδίδονται και κάποιοι νομάδες Ινδοί στο τρίτο βιβλίο των *Ιστοριών*. Όταν κάποιος πολίτης αρρωστήσει ή γεράσει, οι στενοί φίλοι του τον θυσιάζουν και τον τρώνε, ενώ άλλοι αδιαφορούν παντελώς για τους ασθενείς τους.[89] Όταν αρρωστήσει κάποιος πηγαίνει στην έρημο, όπου κανείς δεν τον φροντίζει και πεθαίνει εκεί.

Ηρδ. 3.100. «*<u>ἑτέρων δέ ἐστι Ἰνδῶν ὅδε ἄλλος τρόπος</u>· […]* ***ὃς δ᾽ ἂν ἐς νοῦσον αὐτῶν πέσῃ, ἐλθὼν ἐς τὴν ἔρημον κεῖται· φροντίζει δὲ οὐδεὶς οὔτε ἀποθανόντος οὔτε κάμνοντος.***»

<u>Άλλοι πάλι Ινδοί έχουν άλλη συνήθεια, την εξής:</u> […] **Όποιος απ᾽ αυτούς αρρωστήσει, πηγαίνει και ξαπλώνει στην έρημο, και κανένας δεν τον φροντίζει, ούτε στην αρρώστια του ούτε όταν πεθάνει.** Λ. Ζενάκος

[88] Πρβ. F14c*, από το *Λεξικόν* του Ησυχίου «*πισσᾶται· οἱ τὴν λευκὴν ἔχοντες λέπραν*»
[89] Ηρδ. 3.99.

Ο Κτησίας σημειώνει στα *Ινδικά* του ότι από τους Ινδούς κανένας δεν αρρωσταίνει ούτε έχει πόνους. Μάλιστα, αναφέρει, αντίθετα με την αφήγηση του Ηροδότου, ζουν και μέχρι τα διακόσια χρόνια:

> **F45 (32).** «*ὅτι φησὶν ὡς Ἰνδῶν οὐδεὶς κεφαλαλγεῖ, οὐδὲ ὀφθαλμιᾷ οὐδὲ ὀδονταλγεῖ, οὐδὲ ἕλκοῦται τὸ στόμα, οὐδὲ σηπεδόνα οὐδεμίαν ἴσχει · ἡ δὲ ζωὴ αὐτῶν ρκ΄ καὶ λ΄ καὶ ν΄ καὶ σ΄ οἱ τὰ πλεῖστα βιοῦντες.*»
>
> Λέει ότι κανείς από τους Ινδούς δεν έχει πονοκέφαλο, ούτε πόνους στα μάτια, ούτε στα δόντια, ούτε έχει φλεγμονές στο στόμα, ούτε παθαίνει σήψη · η ζωή τους φτάνει τα εκατόν είκοσι, εκατόν τριάντα, εκατόν πενήντα χρόνια, ακόμα και τα διακόσια γι'αυτούς που ζουν τα περισσότερα χρόνια.

Η χρήση διαφορετικού ρήματος για την περιγραφή πόνων σε διαφορετικά σημεία του σώματος (*κεφαλαλγεῖ, ὀφθαλμιᾶι, ὀδονταλγεῖ, ἕλκοῦται τὸ στόμα*), ενδεχομένως να παραπέμπει στην ύπαρξη μίας μορφής εξειδίκευσης στους Ινδούς, ή στο γεγονός, κατά τη Lenfant (2004, 311), ότι ο ίδιος, ως ιατρός, προβαίνει σε κατάταξη ασθενειών. Στον Κτησία γενικότερα δεν παρατηρούμε αναφορές σε ανθρωποθυσίες. Ενδεχομένως, ο λαός για τον οποίο κάνει λόγο ο Ηρόδοτος να είναι διαφορετικός από αυτόν στον Κτησία, ίσως δηλαδή, να πρόκειται για διαφορετική ινδική φυλή.

2. Θεραπεία

2.1. Ηρόδοτος – Ιπποκράτης

Είναι ενδιαφέρουσα η διαφορετική αντίληψη του Ηροδότου και του Ιπποκράτη σε σχέση με το θεϊκό στοιχείο, δηλαδή, εάν οι ασθένειες προέρχονται από τον θεό, ή όχι. Έτσι, η θεραπεία των ασθενειών βρίσκεται σε άμεση σχέση με την αιτία που τις προκαλεί. Από τη μία πλευρά στον Ηρόδοτο παρατηρείται η σύνδεση ασθένειας και θεραπείας με το θεϊκό στοιχείο, ενώ στον Ιπποκράτη αυτή η σχέση απουσιάζει.

Αρχικά, στο πρώτο και το δεύτερο βιβλίο των *Ιστοριών*, συναντώνται δύο διαφορετικά περιστατικά, τα οποία οι άνθρωποι ερμηνεύουν ως αποτέλεσμα θεϊκής οργής και προσφεύγουν στον θεό για παροχή βοήθειας και θεραπείας. Στην παράγραφο 174, παρουσιάζεται η παράδοση της Καρίας στον Πέρση Άρπαγο. Μεταξύ των περιοχών της Καρίας, ήταν και η Κνιδία.[90] Οι Κνίδιοι, για να προστατευθούν από τον Άρπαγο και να μην υποταχθούν σε αυτόν, επιχείρησαν να μετατρέψουν τη χώρα τους σε νησί, σκάβοντας το τμήμα εκείνο που αποτελεί συνέχεια της στεριάς. Όμως, κατά τη διάρκεια των εργασιών, πολλοί Κνίδιοι τραυματίζονταν σε διάφορα σημεία του σώματός τους και κυρίως στα μάτια:

[90] Σχετικά με την τοποθεσία της αρχαϊκής Κνίδου, βλ. Asheri 2018, 279.

Ηρδ. 1.174.3-4. «*(3) (τὰ μὲν γὰρ αὐτῆς πρὸς βορῆν ἄνεμον ὁ Κεραμεικὸς κόλπος ἀπέργει, τὰ δὲ πρὸς νότον ἡ κατὰ Σύμην τε καὶ Ῥόδον θάλασσα), τὸ ὦν δὴ ὀλίγον τοῦτο, ἐὸν ὅσον τε ἐπὶ πέντε στάδια, ὤρυσσον οἱ Κνίδιοι ἐν ὅσῳ Ἅρπαγος τὴν Ἰωνίην κατεστρέφετο, βουλόμενοι νῆσον τὴν χώρην ποιῆσαι. ἐντὸς δὲ πᾶσα <ἄν> σφι ἐγίνετο· τῇ γὰρ ἡ Κνιδίη χώρη ἐς τὴν ἤπειρον τελευτᾷ, ταύτῃ ὁ ἰσθμός ἐστι τὸν ὤρυσσον. (4) καὶ δὴ πολλῇ χειρὶ ἐργαζομένων τῶν Κνιδίων, μᾶλλον γάρ τι καὶ **θειότερον** ἐφαίνοντο τιτρώσκεσθαι οἱ ἐργαζόμενοι τοῦ οἰκότος τά τε ἄλλα τοῦ σώματος καὶ μάλιστα τὰ περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς θραυομένης τῆς πέτρης, **ἔπεμπον ἐς Δελφοὺς θεοπρόπους ἐπειρησομένους τὸ ἀντίξοον**.*»

[1.174.3] γιατί προς βορρά την κλείνει ο Κεραμεικός κόλπος, και προς νότο η θάλασσα της Σύμης και της Ρόδου. Αυτό λοιπόν το στενό κομμάτι, που το πλάτος του δεν ξεπερνά τα πέντε στάδια, άρχισαν οι Κνίδιοι να το σκάβουν, όσο ο Άρπαγος ήταν απασχολημένος με την υποταγή της Ιωνίας, θέλοντας να κάνουν τη χώρα τους νησί. Έτσι όλη η χώρα τους έμενε από την εδώ μεριά· γιατί, όπου τελειώνει και ενώνεται η χώρα των Κνιδίων με τη στεριά, εκεί βρισκόταν ο ισθμός που τον έσκαβαν, για να τον κάνουν διώρυγα. [1.174.4] Οι Κνίδιοι χρησιμοποιούσαν στη δουλειά αυτή πολλά χέρια· επειδή όμως, αντίθετα από κάθε πρόβλεψη και με παράξενο τρόπο, που έδειχνε **παρέμβαση των θεών,** πληγώνονταν όλο και περισσότεροι εργάτες από τα θραύσματα της πέτρας, και στα άλλα μέρη του σώματός των και κυρίως στα μάτια, **γι᾽ αυτό έστειλαν ανθρώπους τους στους Δελφούς να ρωτήσουν γι᾽ αυτήν την παραδοξότητα.** Μτφρ. Μαρωνίτης

Οι Κνίδιοι, φοβούμενοι μήπως οι τραυματισμοί τους οφείλονταν σε κάποια θεϊκή παρέμβαση, έστειλαν ανθρώπους στο μαντείο των Δελφών για να μάθουν για τη συμφορά τους. Πράγματι η Πυθία τούς έδωσε έναν χρησμό, σύμφωνα με τον οποίο έπρεπε να σταματήσουν τις εργασίες τους.[91] Είναι φανερό λοιπόν, ότι οι Κνίδιοι απέδωσαν την αιτία των τραυματισμών τους στο θεό, ο οποίος, μέσω της Πυθίας, έδωσε τη λύση του προβλήματος.

Βέβαια, ο Ηρόδοτος δεν εστιάζει στην μέθοδο ίασης των Κνιδίων αλλά στην αιτία της ασθένειας · όπως και σε άλλα σημεία του έργου του, η παραβίαση των νόμων της φύσεως αποτελεί αιτία θεϊκής οργής.[92] Επίσης, μέσω του χρησμού της Πυθίας, παρουσιάζεται ο λόγος για τον οποίο οι Κνίδιοι σταμάτησαν να αντιστέκονται στον Άρπαγο και παραδόθηκαν σε αυτόν χωρίς μάχη.[93]

Στη συνέχεια, στο δεύτερο βιβλίο των *Ιστοριών,* ο Ηρόδοτος αναφέρεται στη μαρτυρία των Αιγυπτίων ιερέων σχετικά με την τύφλωση του βασιλιά Φερώ. Όταν τα χωράφια της Αιθιοπίας πλημμύρισαν και άρχισε να φυσά δυνατός άνεμος, ο βασιλιάς Φερώς, πέταξε ένα δόρυ στις δίνες του ποταμού, που είχαν σχηματιστεί από τον άνεμο και τότε τυφλώθηκε.

Ηρδ. 2.111.1-2. «*(1) Σεσώστριος δὲ τελευτήσαντος ἐκδέξασθαι ἔλεγον τὴν βασιληίην τὸν παῖδα αὐτοῦ Φερῶν, τὸν ἀποδέξασθαι μὲν οὐδεμίαν στρατηίην, συνενειχθῆναι δέ οἱ τυφλὸν γενέσθαι διὰ τοιόνδε πρῆγμα· τοῦ ποταμοῦ κατελθόντος μέγιστα δὴ τότε ἐπ᾽ ὀκτωκαίδεκα πήχεας, ὡς ὑπερέβαλε τὰς ἀρούρας, πνεύματος ἐμπεσόντος κυματίης ὁ ποταμὸς ἐγένετο. (2) τὸν δὲ βασιλέα λέγουσι τοῦτον ἀτασθαλίῃ χρησάμενον λαβόντα αἰχμὴν βαλεῖν ἐς μέσας τὰς δίνας τοῦ ποταμοῦ, **μετὰ δὲ αὐτίκα καμόντα αὐτὸν τοὺς ὀφθαλμοὺς τυφλωθῆναι**. δέκα μὲν δὴ ἔτεα εἶναί μιν τυφλόν, ἑνδεκάτῳ δὲ ἔτεϊ **ἀπικέσθαι οἱ μαντήιον ἐκ Βουτοῦς πόλιος ὡς ἐξήκει τέ οἱ ὁ χρόνος τῆς ζημίης καὶ ἀναβλέψει***

[91] Ηρδ. 1.174.5-6.
[92] Πρβ. Ηρδ. 1.75.3-6, 1.189.2-4, 7.22-24.
[93] Asheri 2018, 279.

γυναικὸς οὔρῳ νιψάμενος τοὺς ὀφθαλμούς, ἥτις παρὰ τὸν ἑωυτῆς ἄνδρα μοῦνον πεφοίτηκε, ἄλλων ἀνδρῶν ἐοῦσα ἄπειρος.»

[2.111.1] Όταν λοιπόν πέθανε ο Σέσωστρις, τη βασιλεία, μου είπαν, την πήρε ο γιος του ο Φερώς, που δεν πραγματοποίησε καμιά εκστρατεία αλλά που κατέληξε να τυφλωθεί για τον ακόλουθο λόγο: κατέβηκε τότε το ποτάμι φουσκωμένο όσο ποτέ και έφτασε τις δεκαοχτώ πήχες, τόσο που σκέπασε τα χωράφια, φύσηξε και άνεμος κι ο ποταμός σήκωσε κύματα. [2.111.2] Και ο βασιλιάς εκείνος, λένε, έκανε μια αμυαλιά, έπιασε και πέταξε ένα δόρυ μέσα στις δίνες του ποταμού και **αμέσως μετά αρρώστησαν τα μάτια του και τυφλώθηκε.** Έμεινε τυφλός δέκα χρόνους, και τον ενδέκατο του **ήρθε χρησμός από το μαντείο στην πόλη Βουτού ότι το διάστημα της ποινής του είχε περάσει και ότι θα ξανάβρισκε το φως του αν ένιβε τα μάτια του με ούρα από γυναίκα που είχε πάει μόνο με τον άντρα της, και άλλους άντρες δεν είχε γνωρίσει.** Μτφρ. Ζενάκος

Σε αυτήν την περίπτωση, ο Ηρόδοτος περιγράφει αναλυτικά τις συνθήκες υπό τις οποίες τυφλώθηκε, αλλά και τη θεραπεία που του δόθηκε από το μαντείο της πόλης Βουτώ.[94] Εδώ, η μαντική κι όχι η ιατρική είναι που προσφέρει τη θεραπεία και μάλιστα έχει αποτέλεσμα, σύμφωνα με την αφήγηση του Ηροδότου, αφού η όραση του βασιλιά επανήλθε.[95]

Αντίθετα, ο ιπποκρατιστής συγγραφέας του έργου *Περί τῆς ἱερῆς νούσου* διατυπώνει την αντίρρησή του σε σχέση με την θεϊκή προέλευση τόσο της ονομαζόμενης *ἱερῆς νόσου* (επιληψίας), όσο και των ασθενειών γενικότερα. Στο έργο αυτό, διατυπώνεται η άποψη ότι για τη συγκεκριμένη ασθένεια, την ιερή νόσο, όπως και για τις άλλες ασθένειες, υπάρχει κάποια φυσική αιτία, όμως οι άνθρωποι εξαιτίας της άγνοιάς τους αποδίδουν τις ασθένειες στους θεούς.

Ιππ. *Ἱερ.νούσ.* 1. «*Περὶ μὲν τῆς ἱερῆς νούσου καλεομένης ὧδ' ἔχει· οὐδέν τί μοι δοκέει τῶν ἄλλων θειοτέρη εἶναι νούσων οὐδὲ ἱερωτέρη,* ***ἀλλὰ φύσιν μὲν ἔχει ἣν καὶ τὰ λοιπὰ νουσήματα, ὅθεν γίνεται.*** *Φύσιν δὲ αὐτῇ καὶ πρόφασιν οἱ ἄνθρωποι ἐνόμισαν θεῖόν τι πρῆγμα εἶναι* ***ὑπὸ ἀπειρίης καὶ θαυμασιότητος****, ὅτι οὐδὲν ἔοικεν ἑτέρῃσι νούσοισιν· καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀπορίην αὐτοῖσι τοῦ μὴ γινώσκειν τὸ θεῖον αὐτῇ διασώζεται, κατὰ δὲ τὴν εὐπορίην τοῦ τρόπου τῆς ἰήσιος ᾧ ἰῶνται, ἀπόλλυται, ὅτι καθαρμοῖσί τε ἰῶνται καὶ ἐπαοιδῇσιν.*»

Με την αρρώστια που τη λένε ιερή ιδού πώς έχει το πράγμα: Δεν πιστεύω καθόλου πως η αρρώστια αυτή είναι πιο θεϊκή από τι άλλες αρρώστιες ή πιο ιερή. **Πιστεύω πως υπάρχει και γι' αυτήν μια φυσική αιτία,** οι άνθρωποι όμως, είτε **από άγνοια είτε γιατί τους έκανε εντύπωση ο παράξενος χαρακτήρας της** –δεν μοιάζει, πράγματι, σε τίποτε με τις άλλες αρρώστιες–, τη θεώρησαν αρρώστια που τη στέλνουν οι θεοί. Έτσι όμως, ενώ με την αδυναμία των ανθρώπων να γνωρίσουν την ουσία της ο θεϊκός της χαρακτήρας μένει, με όλους εκείνους τους εύκολους τρόπους γιατρειάς που χρησιμοποιούν για να τη θεραπεύσουν ο χαρακτήρας αυτός χάνεται, αφού οι άνθρωποι ζητούν να τη γιατρέψουν με εξαγνισμούς και ξόρκια. Μτφρ. Λυπουρλής

[94] Πρβ. Παυσ. 3.18.2 «*ἰόντι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ Ἀλπίον καλούμενον* ***ναός ἐστιν Ἀθηνᾶς Ὀφθαλμίτιδος****: ἀναθεῖναι δὲ Λυκοῦργον λέγουσιν ἐκκοπέντα τῶν ὀφθαλμῶν τὸν ἕτερον ὑπὸ Ἀλκάνδρου, διότι οὓς ἔθηκε νόμους οὐκ ἀρεστοὺς συνέβαινεν εἶναι τῷ Ἀλκάνδρῳ*».

[95] Ηρδ. 2.111.4.: «*τῆς δὲ νιψάμενος τῷ οὔρῳ ἀνέβλεψε*».

Ο συγγραφέας δεν επιτίθεται στη θεϊκή προέλευση κάποιων στοιχείων που σχετίζονται με τις ασθένειες, όμως δίνει σε αυτά νέο περιεχόμενο · ορίζει ως θεϊκές όλες τις ασθένειες με την έννοια ότι εξαρτώνται από θεϊκά στοιχεία, τα στοιχεία της φύσης:

> **Ιππ. *Ίερ.νούσ.* 21.** «*Αὕτη δὲ ἡ νοῦσος ἡ ἱερὴ καλεομένη* ***ἀπο τῶν αὐτῶν προφασίων γίνεται ἀφ᾽ ὧν καὶ αἱ λοιπαὶ*** *ἀπὸ τῶν προσιόντων καὶ ἀπιόντων, καὶ ψύχεος καὶ ἡλίου καὶ πνευμάτων μεταβαλλομένων τε καὶ οὐδέποτε ἀτρεμιζόντων.* ***ταῦτα δ᾽ ἐστὶ θεῖα,*** *ὥστε μηδὲν δεῖ ἀποκρίνοντα τὸ νόσημα θειότερον τῶν λοιπῶν νομίσαι,* ***ἀλλὰ πάντα θεῖα καὶ πάντα ἀνθρώπινα****· φύσιν δὲ ἕκαστον ἔχει καὶ δύναμιν ἐφ᾽ ἑωυτοῦ, καὶ οὐδὲν ἄπορόν ἐστιν οὐδὲ ἀμήχανον·* ***ἀκεστά τε τὰ πλεῖστά ἐστι τοῖς αὐτοῖσι τούτοισιν ἀφ᾽ ὧν καὶ γίνεται.»***
>
> Η αρρώστια που πραγματευθήκαμε, αυτή που τη λένε ιερή, **έχει την αρχή της στις ίδιες αιτίες με τις άλλες αρρώστιες:** στα εισερχόμενα και στα εξερχόμενα από τον οργανισμό του ανθρώπου, στο ψύχος, στον ήλιο, στους ανέμους που αλλαξουν συνεχώς και που ποτέ δε μένουν ήσυχοι. **Όλα αυτά είναι θεϊκά πράγματα**. Δεν υπάρχει επομένως λόγος να ξεχωρίζουμε την αρρώστια αυτή και να τη θεωρούμε πιο θεϊκή από τις άλλες · **όλες τους είναι θεϊκές και όλες τους είναι ανθρώπινες**. Η κάθε αρρώστια έχει τη δική της φύση και τη δική της δύναμη, και απέναντι σε καμιά δεν μένουμε αμήχανοι και ανήκανοι να βρούμε μια διέξοδο. **Τις πιο πολλές αρρώστιες τις γιατρεύει εκείνο ακριβώς που τις γεννά.** Μτφρ. Λυπουρλής

Γίνεται επομένως, αντιληπτό, ότι στα χωρία που εξετάστηκαν από το έργο του Ηροδότου, η αιτία της ασθένειας προέρχεται από κάποια θεϊκή δύναμη, είτε εξαιτίας της παρέμβασης του ανθρώπου στη φύση, είτε εξαιτίας της αφροσύνης των ανθρώπων (*ἀτασθαλίῃ*). Η βοήθεια ή η θεραπεία προσφέρεται από το μαντείο κι έτσι ρόλο ιατρού αποκτά ο μάντης. Από την άλλη πλευρά, ο συγγραφέας του έργου *Περί τῆς ἱερῆς νούσου,* δεν συμφωνεί με τη θεϊκή προέλευση των ασθενειών, καθώς για εκείνον, όλες οι ασθένειες έχουν φυσική αιτία. Παρά ταύτα, δεν επιτίθεται ευθέως στην θρησκευτικού χαρακτήρα ερμηνεία, αλλά δίνει νέο περιεχόμενο στην έννοια του θεϊκού στοιχείου.[96]

Επίσης, η φυσική προέλευση των ασθενειών, όπως παρουσιάζεται από τον Ιπποκράτη, και η θεϊκή, όπως φαίνεται στον Ηρόδοτο, μπορούν να συσχετιστούν στο επίπεδο της πρόγνωσης. Η πρόγνωση κατά ένα τρόπο, συνδέεται με τη μαντική και υπό αυτό το πρίσμα, με το θεϊκό στοιχείο. Όπως το μαντείο δίνει απαντήσεις για τα αίτια μίας νόσου, έτσι και ο ιατρός, σύμφωνα με τον ιπποκρατιστή συγγραφέα της πραγματείας με τίτλο *Προγνωστικόν,* μπορεί, εξετάζοντας κάποια στοιχεία της εικόνας του ασθενούς (πρόσωπο,[97] αναπνοή[98]), μπορεί να προβλέψει και να εξηγήσει μια νόσο:

> **Ιππ. *Προγν.* 1.** «*Τὸν ἰητρὸν δοκέει μοι ἄριστον εἶναι* ***πρόνοιαν*** *ἐπιτηδεύειν· προγιγνώσκων γὰρ καὶ προλέγων παρὰ τοῖσι νοσέουσι τά* ***τε παρεόντα καὶ τὰ προγεγονότα καὶ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι****, ὁκόσα τε παραλείπουσιν οἱ ἀσθενέοντες ἐκδιηγεύμενος, πιστεύοιτ᾽ ἂν μᾶλλον γιγνώσκειν τὰ τῶν νοσεόντων πρήγματα, ὥστε τολμᾶν ἐπιτρέπειν τοὺς ἀνθρώπους σφέας ἑωυτοὺς τῷ ἰητρῷ.* […] *γνῶναι οὖν χρὴ*

---

[96] Jouanna 1998, 246.
[97] Ιππ. *Προγν.* 2.
[98] Ιππ. *Προγν.* 5.

*τῶν παθέων τῶν τοιουτέων τὰς φύσιας, ὁκόσον ὑπὲρ τὴν δύναμίν εἰσι τῶν σωμάτων, ἅμα δὲ καὶ **εἴ τι θεῖον ἔνεστιν** ἐν τῇσι νούσοισι, καὶ τουτέου τὴν πρόνοιαν ἐκμανθάνειν.*»

Για έναν γιατρό το πιο σημαντικό κατά τη γνώμη μου είναι να μπορεί να κάνει **προγνώσεις.** Γιατί αν προλαβαίνει και ανακαλύπτει, αυτός από μόνος του**, την τωρινή, την προηγούμενη και τη μελλοντική κατάσταση των αρρώστων του** και αρχίζει να τους μιλά γι'αυτήν προτού ακόμη του μιλήσουν οι ίδιοι · αν μάλιστα μπορεί να περιγράφει με λεπτομέρεια όσα οι άρρωστοι παραλείπουν να πουν, κερδίζει νομίζω, την εμπιστοσύνη τους, και έτσι παίρνουν το θάρρος οι άνθρωποι να εμπιστευτούν τον εαυτό τους στα χέρια του. […] βγαίνει το συμπέρασαμ πως είναι ανάγκη να γνωρίσει κανείς τον χαρακτήρα αυτών των ασθενειών, για να ξέρει ως ποιο σημείο είναι ανώτερες από την αντοχή του οργανισμού · ακόμη, **αν υπάρχει τίποτε το θεϊκό στις αρρώστιες** · γενικά, για να ξέρει όλα ανεξαιρέτως τα σχετικά με την πρόγνωσή τους. Μτφρ. Λυπουρλής

Αυτού του είδους η πρόγνωση, προσφέρει στον ιατρό όλα εκείνα τα στοιχεία που χρειάζεται για να αντιληφθεί τον χαρακτήρα των ασθενειών, αλλά και σε ποιο βαθμό μπορεί να υπάρχει κάτι *θεϊκό* στην αρρώστια. Με την έννοια του *θείου* μπορεί να δηλώνονται οι μετεωρολογικές επιδράσεις ή ακόμα και να γίνεται αναφορά στις ανίατες περιπτώσεις.[99]

Άλλο ένα κοινό στοιχείο ανάμεσα στους δύο συγγραφείς σχετικά με την θεραπεία που ακολουθείται από διάφορους λαούς, είναι η πρακτική του καυτηριασμού. Ο Ηρόδοτος επιχειρεί μία πιο «επιστημονική» προσέγγιση και αναφέρει ότι οι περισσότεροι από τους Λίβυους νομάδες καυτηριάζουν τις φλέβες των κροτάφων των παιδιών τους για να μην κατεβαίνει το *φλέγμα,* διατηρώντας την υγεία τους. Ο συγγραφέας παρεμβάλλει τη γνώμη του, επιβεβαιώνοντας το αληθές αυτής της άποψης. Στη συνέχεια, σημειώνει ότι στην περίπτωση που τα παιδιά αυτά καταληφθούν από σπασμούς περιχύνουν στο κεφάλι τους ούρα τράγου. Δεν παραλείπει να τονίσει ξανά ότι αυτό το έχει πληροφορηθεί από τους ίδιους, ενδεχομένως για να μην θεωρήσουν οι αναγνώστες του ότι η αναφορά αυτή είναι αποκύημα της φαντασίας του.

Ηρδ. 4.187.2-3. «*οἱ γὰρ δὴ τῶν Λιβύων νομάδες, εἰ μὲν πάντες, οὐκ ἔχω ἀτρεκέως τοῦτο εἰπεῖν, ποιεῦσι δὲ αὐτῶν συχνοὶ τοιάδε· τῶν παιδίων τῶν σφετέρων, ἐπεὰν τετραέτεα γένηται**, οἷσπη προβάτων καίουσι τὰς ἐν τῇσι κορυφῇσι φλέβας**, μετεξέτεροι δὲ αὐτῶν τὰς ἐν τοῖσι κροτάφοισι, τοῦδε εἵνεκα ὡς μή σφεας ἐς τὸν πάντα χρόνον **καταρρέον φλέγμα ἐκ τῆς κεφαλῆς δηλῆται**. (3) καὶ διὰ τοῦτοσφέας λέγουσι εἶναι ὑγιηροτάτους. εἰσὶ γὰρ ὡς ἀληθέως οἱ Λίβυες ἀνθρώπων πάντων ὑγιηρότατοι τῶν ἡμεῖς ἴδμεν· εἰ μὲν διὰ τοῦτο, οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν, ὑγιηρότατοι δ' ὦν εἰσι. ἢν δὲ καίουσι τὰ παιδία σπασμὸς ἐπιγένηται, ἐξεύρηταί σφι ἄκος· τράγου γὰρ σπείσαντες ῥύονταί σφεα. λέγω δὲ τὰ λέγουσι αὐτοὶ Λίβυες.*»

Γιατί οι νομάδες Λίβυες (όλοι τους; δεν μπορώ να το πω με βεβαιότητα, πάντως όμως πολλοί απ' αυτούς), νά τί κάνουν: των μικρών παιδιών τους, όταν γίνουν τεσσάρων χρονών, **καυτηριάζουν με ακάθαρτο μαλλί προβάτου τις φλέβες της κορυφής του κεφαλιού τους**, μερικοί μάλιστα απ' αυτούς και τις φλέβες των μηλιγγιών τους, κι ο λόγος είναι να μην υποφέρουν σ' όλη τους τη ζωή από **το φλέγμα που κατεβαίνει από το κεφάλι τους**. [4.187.3] Και γι' αυτό το 'χουν να το λένε πως είναι οι πιο γεροί απ' όλους. Και πραγματικά οι Λίβυες, απ' όλους όσους γνωρίζουμε, είναι οι πιο

[99] Λυπουρλής 2001α 252-253. Για τις ανίατες ασθένειες πρβ. Ιππ. *Τέχν.* 8. «*Όταν οὖν τι πάθῃ ἄνθρωπος κακὸν ὃ κρέσσον ἐστὶ τῶν ἐν ἰητρικῇ ὀργάνων, οὐδὲ προσδοκᾶσθαι τοῦτό που δεῖ ὑπὸ ἰητρικῆς κρατηθῆναι ἄν*».

γεροί. Τώρα, αν το χρωστάνε σ᾽ αυτό, δεν μπορώ να το βεβαιώσω, όπως και να ᾽χει όμως είναι οι πιο γεροί απ᾽ όλους. Κι αν την ώρα που καυτηριάζουν τα μικρά παιδιά τα πιάσουν σπασμοί, βρήκαν τη γιατρειά· τα ραντίζουν δηλαδή με κάτουρο τράγου και τα σώζουν. Ό,τι λέω είναι τα λόγια των ίδιων των Λιβύων. Μτφρ. Σπυρόπουλος

Για το σημείο αυτό είναι απαραίτητο να γίνουν οι εξής διευκρινίσεις: πρώτα απ᾽ όλα ο όρος *φλέγμα* είναι κομβικός για την ιατρική της εποχής.[100] Ο Ιπποκράτης θεωρούσε ότι οι χυμοί των ανθρώπων είναι τέσσερις, το αίμα, το φλέγμα, η κίτρινη χολή και η μέλαινα χολή.[101] Η αναφορά λοιπόν του Ηροδότου στον συγκεκριμένο όρο, δείχνει ότι ήταν γνώστης της ειδικής ιατρικής ορολογίας. Στην πραγματεία *Περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων* γίνεται αναφορά στο φλέγμα που ρέει από το κεφάλι και η σύνδεση είναι εμφανής:

Ιππ. *Ἀέρ.* 3. «*τούς τε ἀνθρώπους τὰς κεφαλὰς ὑγρὰς ἔχειν καὶ φλεγματώδεας, τάς τε κοιλίας αὐτέων πυκνὰ ἐκταράσσεσθαι,* ***ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ φλέγματος ἐπικαταῤῥέοντος***»

Οι κάτοικοι έχουν το κεφάλι τους υγρό και γεμάτο φλέγμα, και το πεπτικό τους σύστημα έχει συχνές διαταραχές καθώς το φλέγμα κατεβαίνει από το κεφάλι προς τα κάτω. Μτφρ. Λυπουρλής

Μάλιστα η πρακτική του καυτηριασμού ήταν συνήθης στην ελληνική ιατρική. Ο ιπποκρατιστής συγγραφέας μιλάει για τον καυτηριασμό τον οποίο συνήθιζαν οι Σκύθες[102] και για τη ροή του φλέγματος από το κεφάλι στις πραγματείες *Περὶ Νούσων I, II, IV* και *Περὶ Παθῶν.*[103] Επίσης το ράντισμα με ούρα τράγου κατά πάσα πιθανότητα δεν έχει θεραπευτική αξία αλλά, όπως σημειώνει ο Corcella (2018, 636), περισσότερο μαγική.[104]

2.2. Κτησίας – Ιπποκράτης

Πολύ σημαντικό για την έρευνά μας, είναι το απόσπασμα με αριθμό F68, το οποίο παραδίδεται από τον Γαληνό. Πιστεύεται ότι ο Κτησίας έγραψε και αμιγώς ιατρικές πραγματείες, όμως οι συγγραφείς που διέσωσαν τα σχετικά αποσπάσματα (F67 από τον Ορειβάσιο, F68 από τον Γαληνό), δεν αναφέρουν τις πηγές τους και έτσι δεν μπορούμε να το πούμε με ασφάλεια. Ο Ορειβάσιος παραδίδει την αναφορά του Κτησία για τον ελλέβορο. Ο ελλέβορος ήταν ένα φυτό, από το οποίο παρασκευάζονταν ένα φάρμακο που χρησιμοποιούνταν ως καθαρτικό ή ως φάρμακο κατά της επιληψίας και της μελαγχολίας, όμως η υπερβολική δόση μπορούσε να επιφέρει μέχρι και θάνατο.

F68. «*Κτησίου · περὶ ἐλλεβόρου · Ἐπὶ τοῦ ἐμοῦ πατρὸς καὶ τοῦ ἐμοῦ πάππου ἰατρὸς οὐδεὶς ἐδίδου ἐλλέβορον · οὐ γὰρ ἠπίσταντο τὴν κρᾶσιν αὐτοῦ καὶ τὸ μέτρον καὶ τὸν σταθμὸν, ὁπόσον χρὴ διδόναι ·*

[100] Για τον όρο αυτό βλ. Joly 1978.
[101] Πρβ. *Περὶ Χυμῶν.*
[102] Ιππ. *Ἀέρ.* 20.
[103] Corcella 2018, 636.
[104] Πρβ. Ηρδ. 2.111.2.

εἰ δέ τις καὶ ἐδίδου ἐλλέβορον πιεῖν, διαθέσθαι πρῶτον ἐκέλευεν, ὡς μέγαν κίνδυνον μέλλοντα κινδυνεύειν, τῶν τε πινόντων πολλοὶ μὲν ἀπεπνίγοντο, ὀλίγοι δὲ περιεγίνοντο · νῦν δὲ δοκεῖ ἀσφαλέστατον εἶναι»

Του Κτησία · για τον ελλέβορο · Κατά την εποχή του πατέρα μου και του παππού μου, κανείς ιατρός δεν χορηγούσε ελλέβορο · γιατί δεν γνώριζαν ούτε τον τρόπο ανάμειξής του, ούτε το μέτρο, ούτε την ποσότητα που έπρεπε να δώσουν · αν κάποιος χορηγούσε (σε ασθενή) να πιει ελλέβορο, πρώτα τον πρόσταζε να γράψει την διαθήκη του, επειδή έθετε τον εαυτό του σε μεγάλο κίνδυνο, ανάμεσα σε αυτούς που έπιναν, πολλοί πνίγονταν, λίγοι σώζονταν · τώρα όμως θεωρείται ότι είναι πάρα πολύ ασφαλής η χρήση του.

Ο Κτησίας σε α΄ πρόσωπο αναφέρει ότι στην εποχή του παππού του και του πατέρα του δεν χορηγούνταν ελλέβορος στους ασθενείς, διότι οι γιατροί νόμιζαν ότι ήταν πολύ επικίνδυνο φάρμακο.[105] Στην εποχή του, όμως, δηλώνει ότι το φάρμακο αυτό είναι απόλυτα ασφαλές (*ἀσφαλέστατον*). Αυτή η πληροφορία επιβεβαιώνεται από το ιπποκρατικό corpus, φαίνεται ότι ο ελλέβορος χρησιμοποιούνταν με λιγότερο φόβο:

Ιππ. *Ἐπιδ.* 6.5. «***Ἐλλέβορον*** *πιόντα θᾶσσον καθαίρειν ἢν θέλῃς, λούειν ἢ φαγεῖν.*»

Εάν θέλετε, όταν πίνει κανείς **ελλέβορο**, να ενεργήσει γρήγορα αυτός, κάνετε ένα μπάνιο στον άρρωστο ή δώστε του να φάει. Μτφρ. Εμμανουήλ

Ιππ. *Ἀφορ.* 4.13-14. « (13) *Πρὸς τοὺς ἐλλεβόρους τοῖσι μὴ ῥηϊδίως ἄνω καθαιρομένοισι, πρὸ τῆς πόσιος προϋγραίνειν τὰ σώματα πλείονι τροφῇ καὶ ἀναπαύσει. (14) Ἐπὴν πίῃ τις* ***ἐλλέβορον****, πρὸς μὲν τὰς κινήσιας τῶν σωμάτων μᾶλλον ἄγειν, πρὸς δὲ τοὺς ὕπνους καὶ μὴ κινήσιας, ἧσσον · δηλοῖ δὲ καὶ ἡ ναυτιλίη, ὅτι κίνησις τὰ σώματα ταράσσει.*»

Κατά τη χορήγηση του ελλεβόρου στα άτομα που κάνουν δύσκολα εμετό, πρέπει να ενυδατώνουμε το σώμα τους, πριν από τη χορήγηση του φαρμάκου, με περισσότερη [την κατάλληλη] τροφή και με την ανάπαυση. 14. Όταν πιει κάποιος ελλέβορο [για την καλύτερη δράση του φαρμάκου] πρέπει να κινείται περισσότερο και να κοιμάται και να αναπαύεται λιγότερο · τα θαλάσσια ταξίδια δείχνουν ότι η κίνηση ταράζει τα όργανα του σώματος [προκαλεί ναυτία]. Μτφρ. Αποστολίδης

Η αναφορά του Κτησία είναι μείζουσας σημασίας, καθώς παρουσιάζεται η γενεαλογία της ιατρικής και ο τρόπος με τον οποίο προχωρά και εξελίσσεται. Ο ίδιος δηλώνει πότε άρχισε η χρήση του ελλεβόρου, αντιλαμβάνεται ότι συντελείται μία τομή στην ιατρική της εποχής του και το καταγράφει. Ομοίως, στο έργο *Περί Ἀρχαίης Ἰητρικής,* γίνεται αναφορά στην πρόοδο της ιατρικής και τις ανακαλύψεις που έχουν γίνει μέχρι την εποχή του συγγραφέα:

Ιππ. *Ἀρχ. ἰητρ.* 2. «*Ἰητρικῇ δὲ πάντα πάλαι ὑπάρχει, καὶ ἀρχὴ καὶ ὁδὸς εὑρημένη, καθ' ἣν καὶ τὰ εὑρημένα πολλά τε καὶ καλῶς ἔχοντα εὕρηται ἐν πολλῷ χρόνῳ, καὶ τὰ λοιπὰ εὑρεθήσεται, ἤν τις ἱκανός τε ἐὼν καὶ τὰ εὑρημένα εἰδὼς, ἐκ τουτέων ὁρμώμενος ζητέῃ.*»

[105] Πρβ. ενότητα Μανία σελ. 57.

Η ιατρική όμως από πολύν καιρό τώρα έχει στη διάθεσή της όλα όσα χρειάζεται μία τέχνη: έχει βρεθεί η αφετηρία της, όπως έχει επίσης βρεθεί και ο δρόμος της, και πάνω σ' αυτόν έχουν γίνει, μέσα σε μια μεγάλη περίοδο χρόνου, πολλές και επιτυχημένες ανακαλύψεις – πάνω στον ίδιο αυτό δρόμο θα ανακαλυφθούν στο μέλλον και τα υπόλοιπα, φτάνει να υπάρξει ο προικισμένος άνθρωπος που, κατέχοντας αυτά που έχουν ως τώρα ανακαλυφθεί, θα συνεχίσει την έρευνα με αυτά ως αφετηρία.

Ιππ. *Ἀρχ. ἰητρ.* 12. «*ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον, διὰ τὸ ἐγγὺς, οἶμαι, τοῦ ἀτρεκεστάτου ὁμοῦ δύνασθαι ἥκειν λογισμῷ, προσίεσθαι, καὶ ἐκ πολλῆς ἀγνωσίης θαυμάζειν τὰ ἐξευρημένα, ὡς καλῶς καὶ ὀρθῶς ἐξεύρηται, καὶ οὐκ ἀπὸ τύχης.*»

Κατά τη δική μου γνώμη: αφού η ιατρική, ξεκινώντας από μια μεγάλη άγνοια, μπορεσε να φτάσει με τη βοήθεια της λογικής τόσο πολύ κοντά στη βεβαιότητα, είναι πολύ σωστότερο να εκφράζουμε τον θαυμασμό μας για τις ανακαλύψεις της, ανακαλύψεις που δεν οφείλονται στην τύχη, αλλ' είναι το αποτέλεσμα σωστής και μεθοδικής έρευνας. Μτφρ. Λυπουρλής

Επομένως, ανάμεσα στους συγγραφείς αυτούς υπάρχει ομοιότητα, και συνέπεια στα λεγόμενά τους, καθώς ο Κτησίας αναφέρει ένα φάρμακο που δεν χρησιμοποιούνταν παλαιότερα, τότε, όμως, στην εποχή του, χρησιμοποιείται και επιβεβαιώνεται από ιπποκρατικά έργα. Γενικότερα, παρατηρείται η ίδια ανάγκη να αποτυπωθούν τα πορίσματα των ιατρικών ανακαλύψεων της εποχής.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Πιθανές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στον Ηρόδοτο, τον Ιπποκράτη και τον Κτησία

Στο κεφάλαιο αυτό θα συζητηθούν έννοιες, οι οποίες εμφανίζονται στα έργα των συγγραφέων, όπως είναι το κλίμα και η επίδρασή του στον άνθρωπο, το νερό (και γενικά το υγρό στοιχείο) και η μανία. Θα γίνει μία προσπάθεια διερεύνησης διακειμενικού διαλόγου μεταξύ των συγγραφέων. Για ορισμένες από αυτές μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα διακειμενικής σύνδεσης από άλλες. Τα έργα στα οποία θα εστιάσουμε από το ιπποκρατικό corpus είναι κυρίως το *Περί Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων* και το *Περὶ τῆς Ἱερῆς Νούσου*, καθώς στα έργα αυτά συναντώνται αρκετά παράλληλα με το έργο του Ηροδότου και του Κτησία.

1. Επίδραση κλίματος στην υγεία

Για την καλύτερη κατανόηση των χωρίων που θα συζητηθούν σχετικά με την επίδραση του κλίματος στην υγεία του ανθρώπου, θα γίνει, αρχικά, μία επισκόπηση του ιπποκρατικού έργου, *Περί Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων*. Το έργο αυτό, όπως υποστηρίζει ο Sarton (1952, 368), αποτελεί την πρώτη πραγματεία ιατρικής κλιματολογίας της παγκόσμιας φιλολογίας και την πρώτη ανθρωπολογική πραγματεία, καθώς θέτει ως βάση τον άνθρωπο και συζητά τις επιδράσεις του εξωτερικού κόσμου μέσα στον οποίο ζει ο ίδιος. Η πραγματεία αυτή είναι ένα βοήθημα για να αντιληφθεί ο γιατρός, βασιζόμενος στους κλιματολογικούς δείκτες (π.χ. άνεμος) και άλλους εξωτερικούς παράγοντες που σχετίζονται με την γεωμορφολογία του τόπου (π.χ. τη θέση των ποταμών), τις ασθένειες που πιθανόν να επηρεάζουν τους κατοίκους της περιοχής αυτής, ώστε να τις προλάβει και να τις θεραπεύσει με επιτυχία. Είναι σημαντικό ότι στην πραγματεία αυτή απορρίπτεται η παρέμβαση του θεϊκού στοιχείου ως αιτία ασθένειας και αντικαθίσταται από μια ορθολογική αιτιακή σχέση κλίματος και υγείας, «κάθε ασθένεια έχει μία φυσική αιτία και χωρίς φυσική αιτία, καμία ασθένεια δεν παράγεται».[106]

Συγκρίνοντας το έργο αυτό της ιπποκρατικής συλλογής, τα σωζόμενα αποσπάσματα από το έργο του Κτησία και τις *Ιστορίες* του Ηρόδοτου, παρατηρούμε ότι υπάρχουν κοινές θεματικές ως προς την επίδραση της μεταβολής των καιρικών συνθηκών στην υγεία του ανθρώπου και στο χρώμα του δέρματός τους. Ειδικότερα, η μεταβολή του καιρού και πιο συγκεκριμένα, ο όρος «*μεταβολή*» είναι καίριας σημασίας. Η μεταβολή για τους ιπποκρατιστές δηλώνει το πέρασμα από την κατάσταση της υγείας στην κατάσταση της ασθένειας, είναι η βάση της ιπποκρατικής

[106] Ιππ. *Ἀέρ.* 22.

παθολογίας. [107] Στους *Αφορισμούς* συναντάμε την άποψη ότι οι μεταβολές του καιρού γεννούν νοσήματα. Την ίδια ιδέα παρατηρούμε και στο *Περί Αέρων, Ύδάτων, Τόπων*:

> **Ιππ. *Άφορ.* 3.1.** «Αἱ **μεταβολαὶ** τῶν ὡρέων μάλιστα τίκτουσι **νουσήματα,** καὶ ἐν τῇσιν ὥρῃσιν αἱ μεγάλαι μεταλλαγαὶ ἢ ψύξιος ἢ θάλψιος, καὶ τἆλλα κατὰ λόγον οὕτως.»
> Οι αλλαγές των εποχών είναι η κύρια αιτία για τη γένεση των **ασθενειών**, και μέσα στις εποχές οι μεγάλες εναλλαγές κρύου και ζέστης –έτσι, αναλογικά, και ως προς τα άλλα.
>
> **Ιππ. *Αέρ.* 10.** «*ὥστε ἐξαίφνης τοῦ θέρεος ἐπιγενομένου καὶ τοῦ καύματος, καὶ **τῆς μεταβολῆς** ἐπιγενομένης, ταῦτα τὰ **νοσεύματα** ἐπιπίπτειν*.»
>
> Μόλις λοιπόν αρχίσει ξαφνικά το καλοκαίρι με τη ζέστη του, η μεταβολή αυτή προκαλεί τις **αρρώστιες** για τις οποίες μίλησα πρωτύτερα.
>
> **Ιππ. *Αέρ.* 16.** «*Αἱ γὰρ **μεταβολαί** εἰσι τῶν πάντων, αἵ τε ἐγείρουσαι τὴν γνώμην τῶν ἀνθρώπων, καὶ οὐκ ἐῶσαι ἀτρεμίζειν*.».
>
> Γιατί είναι οι αλλαγές που περισσότερο από οτιδήποτε άλλο διεγείρουν την ψυχή του ανθρώπου και δεν τον αφήνουν να ησυχάσει. Μτφρ. Δ. Λυπουρλής

Παρατηρούμε ότι ο Ηρόδοτος διατυπώνει ακριβώς την ίδια ιδέα και συνάμα χρησιμοποιείται το ίδιο λεξιλόγιο, πρακτική που σίγουρα μαρτυρεί την ύπαρξη ενός ειδικού τεχνικού λεξιλογίου ήδη από την εποχή του. Στο δεύτερο βιβλίο, το οποίο είναι αφιερωμένο στους Αιγυπτίους, αναφέρει ότι εκείνοι προσέχουν την υγεία τους και προκαλούν στους εαυτούς τους εμετούς και κλύσματα, γιατί πιστεύουν ότι οι ασθένειες προκαλούνται από τις τροφές. Σε αυτό το σημείο παρεμβαίνει σε πρώτο ενικό πρόσωπο και διατυπώνει τη δική του εξήγηση για το γεγονός ότι οι Αιγύπτιοι είναι οι πιο υγιείς. Τονίζει ότι η αιτία είναι η σταθερότητα των εποχών του έτους, καθώς οι ασθένειες προέρχονται από τη *μεταβολή* των *ώρέων*.

> **Ηρδ. 2.77.2-3.** «*τρόπῳ δὲ ζόης τοιῷδε διαχρέωνται· συρμαΐζουσι τρεῖς ἡμέρας ἐπεξῆς μηνὸς ἑκάστου, ἐμέτοισι θηρώμενοι τὴν ὑγιείην καὶ κλύσμασι, νομίζοντες ἀπὸ τῶν τρεφόντων σιτίων πάσας τὰς νούσους τοῖσι ἀνθρώποισι γίνεσθαι. (3) εἰσὶ μὲν γὰρ καὶ ἄλλως Αἰγύπτιοι μετὰ Λίβυας <u>ὑγιηρέστατοι πάντων ἀνθρώπων τῶν ὡρέων **ἐμοὶ δοκέειν** εἵνεκεν, ὅτι οὐ μεταλλάσσουσι αἱ ὧραι· ἐν γὰρ **τῇσι μεταβολῇσι τοῖσι ἀνθρώποισι αἱ νοῦσοι μάλιστα γίνονται, τῶν τε ἄλλων πάντων καὶ δὴ καὶ τῶν ὡρέων μάλιστα.**</u>*»
>
> Ζουν λοιπόν με τον εξής τρόπο· τρεις ημέρες συνέχεια κάθε μήνα καθαρίζονται φροντίζοντας την υγεία τους με εμετικά και κλύσματα, επειδή πιστεύουν ότι όλες οι αρρώστιες των ανθρώπων προέρχονται από τις τροφές που τρώνε. [2.77.3] Άλλωστε, μετά τους Λίβυους, οι Αιγύπτιοι είναι οι υγιέστεροι απ᾽ όλους τους ανθρώπους, χάρη, **νομίζω,** στις εποχές του έτους, επειδή οι εποχές εκεί δεν αλλάζουν· **γιατί οι αρρώστιες έρχονται στους ανθρώπους κυρίως με τις αλλαγές, και όλων των άλλων πραγμάτων βέβαια, αλλά περισσότερο των εποχών του έτους.** Μτφρ. Ζενάκος

[107] Jouanna 1998, 430.

Στα ιπποκρατικά έργα χρησιμοποιούνται οι όροι *νούσημα* και *νόσευμα* με την ίδια σημασία, εννοώντας την ασθένεια, όπως ακριβώς χρησιμοποιείται και στον Ηρόδοτο ο όρος *νοῦσος*. Παράλληλα, η λέξη *μεταβολή* συναντάται και στον Ηρόδοτο, με τη μορφή του ουσιαστικού, αλλά και ως ρήμα (*μεταλλάσσω*), προκειμένου να δηλωθούν οι αλλαγές των καιρικών φαινομένων. Παρατηρείται λοιπόν, η ίδια ιδέα για την αλλαγή του κλίματος και τη συνακόλουθη επίδραση στον άνθρωπο, διατυπωμένη με κοινή ορολογία που προφανώς ήταν και η καθιερωμένη.[108]

Επίσης, στο δεύτερο βιβλίο των *Ιστοριών,* στο σημείο της αφήγησης της αιγυπτιακής ιστορίας και της διαδοχής των βασιλέων (142-146), ο Ηρόδοτος αναφέρει τη μαρτυρία των Αιγύπτιων ιερέων σχετικά με την αλλαγή της θέσης του ήλιου. Ο Ηρόδοτος συσχετίζει για άλλη μία φορά τις καιρικές μεταβολές με την εμφάνιση νόσου. Ειδικότερα, σημειώνει ότι παρά τις αλλαγές της θέσης του ήλιου, δεν επηρεάστηκαν καθόλου οι άνθρωποι, ούτε ως προς τις ασθένειες, ούτε ως προς τους θανάτους.

> **Ηρδ. 2.142.4.** «*ἐν τοίνυν τούτῳ τῷ χρόνῳ τετράκις ἔλεγον ἐξ ἠθέων τὸν ἥλιον ἀναστῆναι· ἔνθα τε νῦν καταδύεται, ἐνθεῦτεν δὶς ἐπανατεῖλαι, καὶ ἔνθεν νῦν ἀνατέλλει, ἐνθαῦτα δὶς καταδῦναι·* ***καὶ οὐδὲν τῶν κατ' Αἴγυπτον ὑπὸ ταῦτα ἑτεροιωθῆναι****, οὔτε τὰ ἀπὸ τῆς γῆς οὔτε τὰ ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ σφι γινόμενα,* ***οὔτε τὰ ἀμφὶ νούσους οὔτε τὰ κατὰ τοὺς θανάτους.***»

> Στο διάστημα αυτό, μου είπαν, ο ήλιος ανέτειλε τέσσερις φορές με τρόπο αντίθετον από τον συνηθισμένο: δυο φορές ανέτειλε από εκεί όπου τώρα δύει, και δυο φορές έδυσε εκεί από όπου τώρα ανατέλλει· και **τίποτε στην Αίγυπτο δεν άλλαξε σ' αυτή την περίοδο**, ούτε τα όσα τους δίνουν η γη και ο ποταμός **ούτε τα σχετικά με τις αρρώστιες και τους θανάτους**. Μτφρ. Ζενάκος

Ο συγγραφέας σχολιάζει αυτό που δεν συνέβη, υπονοώντας κάποια σχέση μεταξύ των καιρικών μεταβολών και της επίδρασης στην υγεία των κατοίκων. Παρόλο που η θέση του ήλιου ήταν διαφορετική από το σύνηθες, οι άνθρωποι δεν επηρεάστηκαν. Εάν δεν υπήρχε σύνδεση, δεν θα ήταν απαραίτητος ο σχολιασμός. Επομένως, φαίνεται να υπάρχει μια παγιωμένη αντίληψη κατά την οποία, οι καιρικές μεταβολές επηρεάζουν την υγεία των ανθρώπων. Ακόμη, το ρήμα *ἑτεροιόω,*[109] φαίνεται να χρησιμοποιείται από τον ιπποκρατιστή συγγραφέα της πραγματείας *Περί Ἀρχαίης Ἰητρικής* με παρόμοια σημασία:

> **Ιππ.** ***Ἀρχ. ἰητρ.*** **14.** «*Ὅστις δὲ ταῦτα οὐκ ἐπέσκεπται, ἢ σκεπτόμενος οὐκ οἶδε, πῶς ἄν τι οὗτος δύναιτο τῶν κατὰ τὸν ἄνθρωπον παθημάτων εἰδέναι;* ***ὑπὸ γὰρ ἑνὸς ἑκάστου τουτέων πάσχει τε καὶ ἑτεροιοῦται ὁ ἄνθρωπος ἢ τοῖον ἢ τοῖον·*** *καὶ διὰ τουτέων πᾶς ὁ βίος καὶ ὑγιαίνοντι, καὶ ἐκ νούσου ἀνατρεφομένῳ, καὶ κάμνοντι.*»

> Εκείνος που δεν είναι σε θέση να παρατηρήσει αυτές τις διαφορές, ή, παρατηρώντας αυτές, δεν αντιλαμβάνεται τη σημασία τους, πώς είναι δυνατόν να μάθει τα νοσήματα των ανθρώπων; **Γιατί κάθε μία από τις ιδιότητες που αναφέραμε έχει επίδραση πάνω στον οργανισμό του ανθρώπου και τον διαθέτει με τούτο ή εκείνο τον τρόπο.** Και από όλα αυτά εξαρτάται η ζωή του ανθρώπου – του γερού, του άρρωστου ή εκείνου που βρίσκεται σε ανάρρωση. Μτφρ. Εμμανουήλ

[108] Πρβ. Θουκ. 2.48.3, «*καὶ τὰς αἰτίας ἅστινας νομίζει τοσαύτης μεταβολῆς ἱκανὰς εἶναι δύναμιν ἐς τὸ μεταστῆσαι σχεῖν*».
[109] Πρβ. το συνώνυμο ρήμα *μεταλλάσσω*.

Εκείνος που μπορεί να παρατηρήσει και να αντιληφθεί τις διαφορές στην προετοιμασία των τροφών, μπορεί να αντιληφθεί και τις διαφορές στα νοσήματα των ανθρώπων, καθώς από αυτά προκύπτει η διαφοροποίηση στην κατάσταση της υγείας των ανθρώπων. Ο ιπποκρατιστής συγγραφέας συσχετίζει την πρόσληψη τροφών με την επίδραση στην υγεία των ανθρώπων, χρησιμοποιώντας το ρήμα *ἑτεροιόω,* ενώ ο Ηρόδοτος με το ρήμα αυτό συσχετίζει το κλίμα με την υγεία. Σε κάθε περίπτωση, χρησιμοποιείται κοινός όρος, προκειμένου να γίνει φανερή η μεταβλητότητα της υγείας του ανθρώπου.

Ο ήλιος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και στο τρίτο βιβλίο του Ηροδότου. Ο ιστορικός αφηγείται ένα μεγάλο *θαύμα* που του εξήγησαν οι κάτοικοι, πρόκειται για μια μαρτυρία αυτοβιογραφικού χαρακτήρα.[110] Μετά τη σύγκρουση Περσών και Αιγυπτίων παρατηρήθηκε διαφορά στα άταφα σώματα των νεκρών, τα οποία βρίσκονταν στο πεδίο της μάχης, ως προς τη σκληρότητα των κρανίων τους. Χάρη στη συνήθεια των Αιγυπτίων να ξυρίζουν το κεφάλι τους από μικρή ηλικία, το κεφάλι τους γίνεται σκληρότερο από την επιρροή του ήλιου · αντίθετα, οι Πέρσες δεν έχουν αυτήν την συνήθεια και κρατούν το κεφάλι τους καλυμμένο, με αποτέλεσμα το κρανίο τους να είναι τόσο αδύνατο, που μόνο ένα μικρό χαλίκι αρκεί για να τρυπηθεί:

> **Ηρδ. 3.12.1-4**. «***θῶμα*** *δὲ μέγα εἶδον πυθόμενος παρὰ τῶν ἐπιχωρίων· τῶν γὰρ ὀστέων περικεχυμένων χωρὶς ἑκατέρων τῶν ἐν τῇ μάχῃ ταύτῃ πεσόντων (χωρὶς μὲν γὰρ τῶν Περσέων ἔκειτο τὰ ὀστέα, ὡς ἐχωρίσθη κατ᾽ ἀρχάς, ἑτέρωθι δὲ τῶν Αἰγυπτίων), αἱ μὲν τῶν Περσέων κεφαλαί εἰσι ἀσθενέες οὕτω ὥστε, εἰ θέλοις ψήφῳ μούνῃ βαλεῖν, διατετρανέεις, αἱ δὲ τῶν Αἰγυπτίων οὕτω δή τι ἰσχυραί, μόγις ἂν λίθῳ παίσας διαρρήξειας. (2)* ***αἴτιον δὲ τούτου τόδε ἔλεγον, καὶ ἐμέ γε εὐπετέως ἔπειθον, ὅτι Αἰγύπτιοι μὲν αὐτίκα ἀπὸ παιδίων ἀρξάμενοι ξυρῶνται τὰς κεφαλὰς καὶ πρὸς τὸν ἥλιον παχύνεται τὸ ὀστέον.*** *(3) τὠυτὸ δὲ τοῦτο καὶ τοῦ μὴ φαλακροῦσθαι αἴτιόν ἐστι· Αἰγυπτίων γὰρ ἄν τις ἐλαχίστους ἴδοιτο φαλακροὺς πάντων ἀνθρώπων. (4) τούτοισι μὲν δὴ τοῦτό ἐστι αἴτιον ἰσχυρὰς φορέειν τὰς κεφαλάς, τοῖσι δὲ Πέρσῃσι, ὅτι ἀσθενέας φορέουσι τὰς κεφαλάς, αἴτιον τόδε· σκιητροφέουσι ἐξ ἀρχῆς πίλους τιάρας φορέοντες. ταῦτα μέν νυν τοιαῦτα ἐόντα εἶδον. εἶδον δὲ καὶ ἄλλα ὁμοῖα τούτοισι ἐν Παπρήμι τῶν ἅμα Ἀχαιμένεϊ τῷ Δαρείου διαφθαρέντων ὑπὸ Ἰνάρω τοῦ Λίβυος.*»
>
> Λοιπόν, χάρη σε πληροφορίες των ντόπιων είδα **ένα πράγμα πολύ παράξενο**· δηλαδή, τα κόκαλα των σκοτωμένων σ᾽ αυτή τη μάχη ήταν σκορπισμένα (χώρια κείτονταν των Περσών όπως είχαν χωριστεί από την αρχή, και αλλού των Αιγυπτίων), και των Περσών τα κρανία ήταν τόσο λεπτά ώστε αν ήθελε κανείς, χτυπώντας τα και μ᾽ ένα πετραδάκι, μπορούσε να τα τρυπήσει, ενώ των Αιγυπτίων ήταν τόσο γερά ώστε και με μεγάλη πέτρα να τα χτυπούσε κανείς, ζήτημα είναι αν θα έσπαγαν. [3.12.2] **Όσο για τον λόγο που συμβαίνει αυτό, μου είπαν ότι είναι ο εξής, και με έπεισαν εύκολα: οι Αιγύπτιοι αρχίζουν αμέσως να ξυρίζουν τα κεφάλια τους, από παιδιά ακόμη, και έτσι το κόκαλο χοντραίνει από τον ήλιο.** [3.12.3] Για τον ίδιο λόγο δεν κάνουν και φαλάκρα· πραγματικά, ανάμεσα στους Αιγυπτίους βλέπει κανείς τους λιγότερους φαλακρούς ανάμεσα σε όλους τους άλλους ανθρώπους. [3.12.4] Αυτός λοιπόν είναι ο λόγος που έχουν γερά κεφάλια. Όσο για τους Πέρσες, ο λόγος που έχουν αδύναμα κεφάλια, είναι ο εξής: τα έχουν σκεπασμένα από μικροί με τις τιάρες που φορούν, τα καπέλα από πίλημα. Τα είδα λοιπόν αυτά και

[110] Asheri 2018, 440.

έτσι ήταν· είδα όμως και άλλα παρόμοια με τούτα στην Πάπρημη, σ᾽ εκείνους που σκοτώθηκαν μαζί με τον Αχαιμένη, τον γιο του Δαρείου, από τον Ινάρω τον Λίβυο. Μτφρ. Ζενάκος

Η εξήγηση που έδωσαν οι κάτοικοι γι'αυτό το παράδοξο έρχεται σε απόλυτη συμφωνία με την άποψη του ίδιου του συγγραφέα. Ο ιστορικός προφανώς γνωρίζει ήδη και συμμερίζεται την αντίληψη των στοχαστών της εποχής του και αργότερα και των ιπποκρατικών για την επίδραση του περιβάλλοντος στο άνθρωπο και για αυτόν τον λόγο πείθεται εύκολα (*εὐπετέως ἔπειθον*) από εκείνους που αφηγήθηκαν την ιστορία. Σύμφωνα με την Thomas (2000, 31), σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται η περιέργεια του Ηροδότου για ένα τέτοιο φαινόμενο, καθώς και η προσπάθειά του να το ερμηνεύσει.

Επιπλέον, στις πόλεις που είναι προσανατολισμένες προς την ανατολή του ηλίου, η ζέστη και το κρύο είναι μετριασμένα και τα νερά διαυγή, καθώς ο ήλιος αποτρέπει την αλλοίωση τους · οι άνθρωποι έχουν ζωηρό χρώμα και δεν ταλαιπωρούνται από ασθένειες. Αντίθετα, στις πόλεις στις οποίες το κλίμα μεταβάλλεται συχνά, οι άνθρωποι έχουν διαφορές ως προς την εμφάνιση, το ήθος και τη φύση, (δηλαδή τη σωματική διάπλαση, τον χαρακτήρα και την ιδιοσυγκρασία), καθώς οι αλλαγές των εποχών είναι εκείνες που διεγείρουν τον άνθρωπο:

Ιππ. *Ἀέρ.* 5. «*Ὁ γὰρ ἥλιος κωλύει ἀνίσχων καὶ καταλάμπων · τὸ γὰρ ἑωθινὸν ἑκάστοτε αὐτὸς ὁ ἡὴρ ἐπέχει ὡς ἐπὶ τὸ πουλύ. Τά τε εἴδεα τῶν ἀνθρώπων εὔχροά τε καὶ ἀνθηρὰ ἐστὶ μᾶλλον, ἢν μή τις νοῦσος κωλύῃ.*»

Πράγματι, ο ήλιος ανεβαίνοντας ψηλά και σκορπίζοντας παντού τη λάμψη του, εμποδίζει κάθε αλλοίωσή τους, τη στιγμή που σε κάθε άλλο μέρος επικρατεί συνήθως νωρίς το πρωί ομίχλη. Η όψη των ανθρώπων έχει ζωηρότερο χρώμα και είναι ανθηρότερη εδώ παρά οπουδήποτε αλλού, φτάνει να μην είναι εμπόδιο καμά αρρώστια.

Ιππ. *Ἀέρ.* 13. «*Αἱ γὰρ ὧραι αἱ* ***μεταλλάσσουσαι*** *τῆς μορφῆς τὴν φύσιν εἰσὶ διάφοροι· ἢν δὲ διάφοροι ἔωσι μετὰ σφέων αὐτέων, διαφοραὶ καὶ πλείονες γίγνονται τοῖσιν εἴδεσιν.*»

Γιατί οι εποχές του έτους, που μεταβάλουν τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης μορφής, διαφέρουν η μία από την άλλη · όσο πιο μεγάλες είναι αυτές οι διαφορές, τόσο περισσότερες διαφορές παρουσιάζονται και στις μορφές των ανθρώπων.

Ιππ. *Ἀέρ.* 16. «*Αἱ γὰρ* ***μεταβολαί*** *εἰσι τῶν πάντων, αἵ τε ἐγείρουσαι τὴν γνώμην τῶν ἀνθρώπων, καὶ οὐκ ἐῶσαι ἀτρεμίζειν.*»

Γιατί είναι οι αλλαγές που περισσότερο από οτιδήποτε άλλο διεγείρουν την ψυχή του ανθρώπου και δεν τον αφήνουν να ησυχάσει. Μτφρ. Λυπουρλής

Στο δεύτερο βιβλίο των *Ιστοριών* του ο Ηρόδοτος αναφέρει τους λόγους για τους οποίους υπερχειλίζει ο Νείλος, σύμφωνα με κάποιους Έλληνες φιλοσόφους και στοχαστές, τον Θαλή, τον

Εκαταίο και τον Αναξαγόρα.[111] Στη συνέχεια, διατυπώνει ο ίδιος την άποψή του, λέγοντας ότι τα νερά του Νείλου δεν μπορεί να προέρχονται από το λιώσιμο των χιονιών, καθώς το κλίμα είναι θερμό, επικρατούν υψηλότερες θερμοκρασίες και γι'αυτόν τον λόγο οι άνθρωποι είναι μελαμψοί. Το χρώμα του δέρματος των Αιγυπτίων αποτελεί απόδειξη ότι στην Αίγυπτο επικρατούν υψηλές θερμοκρασίες:

> **Ηρδ. 2.22.2-4.** «*ἀνδρί γε λογίζεσθαι τοιούτων πέρι οἵῳ τε ἐόντι, ὡς οὐδὲ οἰκὸς ἀπὸ χιόνος μιν ῥέειν, πρῶτον μὲν καὶ μέγιστον μαρτύριον οἱ ἄνεμοι παρέχονται πνέοντες ἀπὸ τῶν χωρέων τουτέων θερμοί· (3) δεύτερον δὲ ὅτι ἄνομβρος ἡ χώρη καὶ ἀκρύσταλλος διατελέει ἐοῦσα, ἐπὶ δὲ χιόνι πεσούσῃ πᾶσα ἀνάγκη ἐστὶ ὗσαι ἐν πέντε ἡμέρῃσι, ὥστε εἰ ἐχιόνιζε, ὕετο ἂν ταῦτα τὰ χωρία·* ***τρίτα δὲ οἱ ἄνθρωποι ὑπὸ τοῦ καύματος μέλανες ἐόντες·*** *(4) ἰκτῖνοι δὲ καὶ χελιδόνες δι'ἔτεος {ἐόντες} οὐκ ἀπολείπουσι, γέρανοι δὲ φεύγουσαι τὸν χειμῶνα τὸν ἐν τῇ Σκυθικῇ χώρῃ γινόμενον φοιτῶσι ἐς χειμασίην ἐς τοὺς τόπους τούτους. εἰ τοίνυν ἐχιόνιζε καὶ ὅσον ὦν ταύτην τὴν χώρην δι' ἧς τε ῥέει καὶ ἐκ τῆς ἄρχεται ῥέων ὁ Νεῖλος, ἦν ἄν τι τούτων οὐδέν, ὡς ἡ ἀνάγκη ἐλέγχει.*»
>
> Για τον άνθρωπο που είναι σε θέση να σκέπτεται σωστά γι᾽ αυτά τα πράγματα, δεν είναι λογικό να προέρχεται ο Νείλος από το χιόνι, και την πρώτη απόδειξη και τη μεγαλύτερη την προσφέρουν οι άνεμοι που φυσούν απ᾽ αυτές τις περιοχές και που είναι θερμοί· [2.22.3] ύστερα, σ᾽ αυτήν την περιοχή δεν πέφτει ούτε βροχή ούτε παγωνιά, ενώ, αν πέσει χιόνι, πρέπει οπωσδήποτε να βρέξει μέσα σε πέντε ημέρες: άρα, αν χιόνιζε σ᾽ αυτά τα μέρη, θα έβρεχε κιόλας· **τρίτον, οι άνθρωποι είναι μαύροι από τη ζέστη.** [2.22.4] Έπειτα, τα περδικογέρακα και τα χελιδόνια μένουν εκεί όλον τον χρόνο, και οι γερανοί, για να γλιτώσουν από τον χειμώνα που κάνει στη χώρα της Σκυθίας, πηγαίνουν να ξεχειμάσουν σ᾽ αυτούς τους τόπους. Αν λοιπόν χιόνιζε έστω και ελάχιστα σ᾽ αυτή τη χώρα όπου κυλάει και απ᾽ όπου αρχίζει να κυλάει ο Νείλος, τίποτε από όλα αυτά δεν θα συνέβαινε, και τούτο αποδεικνύεται αναγκαστικά. Μτφρ. Ζενάκος

Από την άλλη πλευρά, ο Κτησίας διευκρινίζει ότι οι Ινδοί έχουν σκούρο χρώμα στο δέρμα τους, όχι από τον ήλιο, αλλά από τη φύση τους, «*οἱ Ἰνδοὶ οὐχ ὑπὸ τοῦ ἡλίου εἰσὶ μέλανες ἀλλὰ φύσει*».[112] Έτσι, ο Κτησίας μοιάζει να απαντάει σε μία άποψη, όπως αυτή που διατυπώνεται στον Ηρόδοτο.[113] Δεν θα χρειαζόταν να διευκρινίσει ότι το χρώμα του δέρματός τους δεν οφείλεται στον ήλιο και συνεκδοχικά τη ζέστη και τις υψηλές θερμοκρασίες αν δεν υπήρχε αυτή η αντίληψη · ο Κτησίας δηλώνει έμμεσα ότι διαφοροποιείται και έτσι γίνεται φανερός ο διακειμενικός διάλογος μεταξύ Κτησία και Ηροδότου.

Ολοκληρώνοντας το τμήμα αυτό, συμπεραίνουμε ότι μεταξύ αυτών των συγγραμμάτων υπάρχει αλληλεπίδραση ως προς την ιδέα ότι το κλίμα επηρεάζει τον άνθρωπο και την υγεία του.[114] Πιο συγκεκριμένα, από τη μία μεταξύ Ηροδότου και ιπποκρατιστή συγγραφέα έχουμε όμοιους

---

[111] Lloyd 2018, 324-325.
[112] F45 (19).
[113] Πρβ. Ηρδ. 3.101. «*μῖξις δὲ τούτων τῶν Ἰνδῶν τῶν κατέλεξα πάντων ἐμφανής ἐστι κατά περ τῶν προβάτων, καὶ τὸ χρῶμα φορέουσι ὁμοῖον πάντες καὶ παραπλήσιον Αἰθίοψι.*»
[114] Πρβ. Κωνσταντάκος 2022, 15-17.

όρους (*μεταβολή, ὥρα*) και από την άλλη, μεταξύ Κτησία και Ηροδότου υπάρχει το ίδιο υπόβαθρο, ακόμα και αν η άποψη είναι διαφορετική.[115]

2. Ιδιότητες νερού

Το νερό και ειδικότερα οι ιδιότητές του, εμφανίζονται σε διάφορες πηγές, λίμνες και ποταμούς στο έργο του Ηροδότου και του Κτησία. Παράλληλα, για τον ιπποκρατιστή συγγραφέα του *Περί Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων* το νερό διαδραματίζει τον ουσιαστικότερο ρόλο στην υγεία του ανθρώπου.[116] Τα παραδείγματα από τον Ηρόδοτο και τον Κτησία αφορούν σε πηγές και ποτάμια με ιδιαίτερες ιαματικές ιδιότητες, ικανές να θεραπεύουν διάφορες νόσους όπως λεύκη, ψωρίαση, αλλά και πηγές ικανές να προκαλούν μανία και παραφροσύνη σε αυτούς που θα δοκιμάσουν από το νερό τους.

Στο τέταρτο βιβλίο των *Ιστοριών* του Ηροδότου, κατά την αφήγηση της προέλασης του Δαρείου από την Ασία στον Ίστρο, αναφέρεται ότι ο βασιλιάς στρατοπέδευσε κοντά στις πηγές του ποταμού Τέαρου. Μαρτυρία των κατοίκων της περιοχής αποτελεί η θεραπευτική ιδιότητα του νερού του ποταμού για όλες τις ασθένειες, κυρίως για την ψωρίαση των ανθρώπων και των αλόγων.

> **Ηρδ. 4.90.1.** «*ὁ δὲ Τέαρος λέγεται ὑπὸ τῶν περιοίκων εἶναι ποταμῶν ἄριστος τά τε ἄλλα <τὰ> ἐς ἄκεσιν φέροντα καὶ δὴ* ***καὶ ἀνδράσι καὶ ἵπποισι ψώρην ἀκέσασθαι****. εἰσὶ δὲ αὐτοῦ αἱ πηγαὶ δυῶν δέουσαι τεσσεράκοντα, ἐκ πέτρης τῆς αὐτῆς ῥέουσαι· καὶ αἱ μὲν αὐτέων εἰσὶ ψυχραί, αἱ δὲ θερμαί*.»
>
> Κι ο Τέαρος, λένε οι κάτοικοι της περιοχής, είναι το πρώτο απ᾽ όλα τα ποτάμια για τη γιατρειά από κάθε αρρώστια και προπάντων για **τη γιατρειά ανθρώπων και αλόγων από ψώρα.** Τριάντα οχτώ είναι οι πηγές του κι αναβλύζουν όλες απ᾽ τον ίδιο βράχο· κι άλλες είναι ψυχρές κι άλλες θερμές.
>
> Μτφρ. Σπυρόπουλος

Από την άλλη πλευρά, ο Αντίγονος Καρύστιος παραδίδει την αναφορά του Κτησία σε μία λίμνη που βρίσκεται ανάμεσα σε άλλες στην Ινδία και παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά: πρώτα απ᾽ όλα έλκει στο βυθό της μόνο χρυσάφι, σίδηρο και χαλκό, οτιδήποτε άλλο το απωθεί. Επίσης, θεραπεύει τη λευκή λέπρα και τις ήρεμες μέρες επιπλέει στην επιφάνειά της ένα έλαιο.

> **F45sα.** «*1. Περὶ δὲ λιμνῶν Κτησίαν μὲν ἱστορεῖν λέγει τῶν ἐν Ἰνδοῖς λιμνῶν τὴν μὲν τὰ εἰς αὐτὴν ἀφιέμενα κάτω οὐ δέχεσθαι, καθάπερ τὴν ἐν Σικελίᾳ καὶ Μήδοις, πλὴν χρυσίον καὶ σίδηρον καὶ χαλκόν, καὶ ἄν τι ἐμπέσῃ πλάγιον, ὀρθὸν ἐκβάλλειν, 2.* ***ἰᾶσθαι δὲ τὴν καλουμένην λεύκην,*** *3. τῇ δ᾽ ἑτέρᾳ κατὰ τὰς εὐδιαζούσας ἡμέρας ἐπιπολάζειν ἔλαιον*.»

---

[115] Πρβ. Marincola 2010, 262, Εισαγωγή στην παρούσα σελ.9.

[116] Γενικά η πραγματεία αυτή αναφέρεται στην επίδραση του νερού. Ενδεικτικά βλ. Ιππ. *Ἀέρ.* 7. «*Περὶ δὲ τῶν λοιπῶν ὑδάτων βούλομαι διηγήσασθαι, ἅ τέ ἐστι νοσώδεα καὶ ἃ ὑγιεινότατα καὶ ὁκόσα ἀφ᾽ ὕδατος κακὰ εἰκὸς γίνεσθαι καὶ ὅσα ἀγαθά. πλεῖστον γὰρ μέρος ξυμβάλλεται ἐς τὴν ὑγιείην*.», πρβ. Ηρδ. 8.117.2. οι Πέρσες άλλαξαν το νερό που έπιναν και σε συνδυασμό με την άμετρη κατανάλωση φαγητού πέθαναν πολλοί, «*ἐνθαῦτα δὲ κατεχόμενοι σιτία τε πλέω ἢ κατ᾽ ὁδὸν ἐλάγχανον, οὐδένα τε κόσμον ἐμπιπλάμενοι καὶ* <u>*ὕδατα μεταβάλλοντες*</u> *ἀπέθνησκον τοῦ στρατοῦ τοῦ περιεόντος πολλοί*.», Ηρδ. 9.25.2. η καλή ποιότητα νερού είναι λόγος για να στρατοπεδεύσει το ελληνικό στράτευμα.

Σχετικά με τις λίμνες, ο Κτησίας λέει ότι μεταξύ των λιμνών της Ινδίας, υπάρχει μία, η οποία δεν δέχεται προς τα κάτω (να βυθιστούν) αυτά που ρίχνονται μέσα σε αυτήν, όπως ακριβώς εκείνη στη Σικελία και στους Μήδους, εκτός από χρυσό, σίδηρο και χαλκό, κι αν πέσει μέσα κάτι στα πλάγια, βγαίνει όρθιο. 2. Επίσης (λέει) ότι θεραπεύει την ονομαζόμενη λευκή λέπρα, 3. και ότι στην άλλη, κατά τις γαλήνιες μέρες επιπλέει στην επιφάνειά της έλαιο.

Παρόμοια είναι η αναφορά από τον Φώτιο, με τη διαφορά ότι εδώ έχουμε *κρήνη*, δηλαδή πηγή και οι άνθρωποι λούζονται σε αυτήν. Στο νερό αυτό υπάρχει άνωση για τους ανθρώπους, ενώ τα μέταλλα όπως και στην προηγούμενη, έλκονται. Επιπλέον, το νερό της είναι πόσιμο και θεραπεύει όσους πάσχουν από λευκή πιτυρίαση και ψωρίαση. Δεν διευκρινίζεται αν η ίαση επέρχεται με την πόση ή την βύθιση σε αυτή:

F45 (49). «*Ὅτι κρήνην ἐν Ἰνδοῖς φησιν, ὅσον πέντε ὀργυιῶν ἡ περίμετρος, τετράγωνος δε · ἔστι δὲ τὸ ὕδωρ ἐν πέτρᾳ, βάθος δὲ εἶναι μέχρι τοῦ ὕδατος τριῶν πηχῶν, τὸ δὲ καθ' ὕδατος τριῶν ὀργυιῶν. Λούονται δὲ ἐν αὐτῷ οἱ ἐπισημότατοι τῶν Ἰνδῶν καὶ ἄνδρες καὶ παῖδες καὶ γυναῖκες · κολυμβῶσι δὲ ἐπὶ πόδας ῥίπτοντες ἑαυτούς · ὅταν δὲ εἰσπηδῶσιν, ἐκβάλλει αὐτοὺς τὸ ὕδωρ ἄνω · οὐκ ἀνθρώπους δὲ μόνον ἀναρρίπτει, ἀλλὰ καὶ ἄλλο ὅ τι ἂν ᾖ ζῷον ἐκρίπτει εἰς τὸ ξηρὸν καὶ ζῶν καὶ τεθνηκός, καὶ ἁπλῶς πάντα τὰ ἐμβαλλόμενα πλὴν σιδήρου καὶ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ καὶ χαλκοῦ · ταῦτα δὲ δέχεται κάτω. Ἔστι δὲ τὸ ὕδωρ πάνυ υχρόν, καὶ ἡδὺ πιεῖν · ψόφον δὲ παρέχει μέγαν, ὥσπερ ὕδωρ ζέον ἐκ λέβητος* · ***καθαίρει δὲ τὸ ὕδωρ τοῦτο ἀλφοὺς καὶ ψωριῶντας*** · *καλεῖται δὲ Ἰνδιστὶ βαλλάδη, Ἑλληνιστὶ δὲ ὠφελίμη*.»[117]

Λέει ότι υπάρχει στους Ινδούς μία πηγή, με περίμετρο περίπου πέντε οργιές, τετράγωνη · το νερό της βρίσκεται σε πέτρα (βραχώδη περιοχή) και απέχει από το βάθος μέχρι την επιφάνεια, τρεις πήχεις, και το βάθος του νερού είναι τρεις οργιές. Λούζονται σε αυτήν οι πιο επίσημοι από τους Ινδούς και άνδρες και παιδιά και γυναίκες · κολυμπούν βουτώντας με τα πόδια · όταν πηδήξουν στο νερό, το νερό τους σηκώνει προς τα πάνω · και δεν σηκώνει μόνο τους ανθρώπους, αλλά και οτιδήποτε άλλο ζώο, ζωντανό ή νεκρό, το βγάζει έξω στην ξηρά, με λίγα λόγια, όλα αυτά που πέφτουν μέσα, εκτός από τον σίδηρο και τον άργυρο, και τον χρυσό και τον χαλκό · αυτά τα δέχεται προς τα κάτω. Το νερό είναι πολύ δροσερό και ευχάριστο να το πιει κανείς · Έχει όμως, πολύ θόρυβο, όπως το νερό που βράζει στο καζάνι · **το νερό αυτό καθαρίζει όσους πάσχουν από υπόλευκη λέπρα και ψωρίαση** · στα ινδικά ονομάζεται βαλλάδη, ενώ στα ελληνικά ωφέλιμη.

Επίσης, ο Ηρόδοτος αναφέρει στο τρίτο βιβλίο των *Ιστοριών,* ότι υπάρχει μία πηγή, στην οποία τίποτα δεν επιπλέει. Το νερό αυτής της πηγής είναι η αιτία της μακροβιότητας των Αιθιόπων. Σε πολλά σημεία του έργου του, ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι οι Αιθίοπες ζουν πολλά χρόνια.[118] Στο συγκεκριμένο χωρίο παραθέτει τη μαρτυρία των κατασκόπων του βασιλιά Καμβύση, οι οποίοι λούστηκαν σε αυτήν την πηγή των Αιθιόπων και υποθέτει πως, αν τα πράγματα είναι έτσι όπως τα λένε οι Αιθίοπες, τότε ίσως αυτός να είναι ο λόγος που ζουν τόσο πολύ.

---

[117] Πρβ. Ιππ. *Παθ.* 35. «*Λέπρη καὶ κνησμὸς καὶ ψώρη καὶ λειχῆνες καὶ ἀλφὸς καὶ ἀλώπεκες ὑπὸ φλέγματος γίνονται· ἔστι δὲ τὰ τοιαῦτα αἶσχος μᾶλλον ἢ νουσήματα· κηρίον καὶ χοιράδες καὶ φύγεθλα καὶ δοθιῆνες καὶ ἄνθραξ ὑπὸ φλέγματος φύεται*.», F73. «*γεννᾶται δ' ἐν αὐτῷ (scil. τῷΤεύθραντι ὄρει τῆς Μυσίας) λίθος ἀντιπαθὴς καλούμενος, ὃς κάλλιστα ποιεῖ πρὸς ἀλφοὺς καὶ λέπρας δι' οἴνου τριβόμενος καὶ τοῖς πάσχουσιν ἐπιτιθέμενος, καθὼς ἱστορεῖ Κτησίας ὁ Κνίδιος ἐν β Περὶ ὀρῶν*.»

[118] Η μακροβιότητα των Αιθιόπων είναι χαρακτηριστική στα Ηρδ. 3.17, 3.21.3, 3.97.2, 3.114.

Ηρδ. 3.23.3. «*ἀσθενὲς δὲ τὸ ὕδωρ τῆς κρήνης ταύτης οὕτω δή τι ἔλεγον εἶναι οἱ κατάσκοποι ὥστε μηδὲν οἷόν τ' εἶναι ἐπ' αὐτοῦ ἐπιπλέειν, μήτε ξύλον μήτε <τι> τῶν ὅσα ξύλου ἐστὶ ἐλαφρότερα, ἀλλὰ πάντά σφεα χωρέειν ἐς βυσσόν. τὸ δὲ ὕδωρ τοῦτο εἴ σφί ἐστι ἀληθέως οἷόν τι λέγεται, διὰ τοῦτο ἂν εἶεν, τούτῳ τὰ πάντα χρεώμενοι, μακρόβιοι.*»

Και μάλιστα, είπαν οι κατάσκοποι, το νερό αυτής της κρήνης ήταν τόσο ελαφρό ώστε απάνω του δεν μπορούσε να επιπλεύσει ούτε ξύλο, ούτε καν πράγμα ελαφρότερο από ξύλο, αλλά το καθετί βούλιαζε στον πάτο. Αν λοιπόν αυτό το νερό τους είναι πράγματι έτσι όπως το λένε, τότε γι᾽ αυτό θα είναι μακρόβιοι, επειδή το μεταχειρίζονται συνέχεια. Μτφρ. Ζενάκος

Γίνεται φανερό ότι ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τη μαρτυρία των κατοίκων της περιοχής γύρω από τον ποταμό Τέαρο, σύμφωνα με την οποία, τα νερά του ποταμού θεραπεύουν τόσο τα άλογα όσο και τους ανθρώπους από την ψωρίαση. Ομοίως, ο Κτησίας αναφέρεται σε κάποια λίμνη ή πηγή της Ινδίας, η οποία έχει ιαματικές ιδιότητες, θεραπεύει δερματικές παθήσεις όπως την λέπρα και την ψωρίαση. Πέρα από το κοινό περιεχόμενο σε αυτές τις αφηγήσεις (ιαματικά νερά), παρατηρείται ομοιότητα στο λεξιλόγιο: η *ψώρη* χρησιμοποιείται και από τους δύο, ο *ἀλφός* είναι εκείνος που πάσχει από υπόλευκη λέπρα,[119] η οποία ονομάζεται *λεύκη*. Επιπλέον, οι ρηματικοί τύποι που χρησιμοποιούνται (*ἰᾶσθαι, καθαίρει, ἀκέσασθαι*), αναφέρονται στις ιδιότητες του νερού και έχουν κοινή σημασία: όλοι σημαίνουν θεραπεία, απαλλαγή από ασθένεια. Επίσης, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (3.23.3.), μία πηγή είναι η αιτία της μακροβιότητας ενός λαού, άρα προλαμβάνει ή θεραπεύει. Ακόμη, στα χωρία που συζητήθηκαν γίνεται αναφορά στην άνωση του νερού (εκτός από το 4.90.1), υποδηλώνοντας κάποια σχέση στον τρόπο που περιγράφεται μία πηγή –ή κρήνη, ή λίμνη, ή ποταμός– από τους συγγραφείς, στο πλαίσιο της εθνογραφίας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ των συγγραφέων, τόσο ως προς την ιδέα ότι υπάρχουν πηγές με ιαματικές ιδιότητες, όσο και ως προς τον τρόπο περιγραφής των πηγών αυτών.

Για τον ιπποκρατιστή συγγραφέα της πραγματείας *Περί Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων* το νερό βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την υγεία των κατοίκων της περιοχής. Στο έργο αυτό παρουσιάζει ποια νερά είναι βλαβερά και ποια υγιεινά για τον άνθρωπο:

Ιππ. *Ἀέρ.* 7. «*Περὶ δὲ τῶν λοιπῶν ὑδάτων βούλομαι διηγήσασθαι, ἅ τέ ἐστι νοσώδεα, καὶ ἃ ὑγιεινότατα, καὶ ὁκόσα ἀφ' ὕδατος κακὰ εἰκὸς γίγνεσθαι, καὶ ὅσα ἀγαθά· πλεῖστον γὰρ μέρος ξυμβάλλεται ἐς τὴν ὑγιείην.*»

Θέλω τώρα να συμπληρώσω την έκθεσή μου σχετικά με τα νερά, για να δείξω α) ποια νερά είναι ανθυγιεινά και ποια είναι πολύ υγιεινά, β)τι κακό και τι καλό πρέπει να περιμένουμε από το νερό. Γιατί, ασφαλώς, η υγεία των ανθρώπων εξαρτάται κατά ένα μεγάλο ποσοστό από το νερό.

Μτφρ. Λυπουρλής

[119] *LSJ «ἀλφός».*

Ο συγγραφέας δεν μιλά για ιαματικές ιδιότητες του νερού, όμως συζητά τις περιπτώσεις όπου το νερό είναι καθαρό κι ευωδιαστό και κατά συνέπεια είναι υγιεινό για τον άνθρωπο.[120] Βλέπουμε ότι υπάρχει διακειμενική σχέση με το έργο του Ηροδότου και του Κτησία, καθώς και οι τρεις συζητούν την επίδραση του νερού στην υγεία του ανθρώπου. Ο ιπποκρατιστής συγγραφέας, λόγω της ορθολογικής προσέγγισης της ιατρικής σχολής που πρεσβεύει, ερμηνεύει τη θετική ή την αρνητική επίδραση του νερού στον άνθρωπο βασιζόμενος στην έρευνα των υδάτων σε σχέση με τον προσανατολισμό τους σε μια περιοχή.

3. Μανία

Η μανία είναι μία έννοια η οποία είναι δύσκολο να αποτυπωθεί σε λίγες αράδες. Στο γνωστό έργο του Ευριπίδη *Ηρακλής Μαινόμενος,* ο ήρωας κατελήφθη από την μανία που του έστειλε η Ήρα και σκότωσε τη γυναίκα του και τα παιδιά του.[121] Είναι μία κατάσταση κατά την οποία ο πάσχων δεν δρα σύμφωνα με τη λογική και συχνά επιτίθεται σε άλλους ή ακόμα και στον εαυτό του, χωρίς να έχει επίγνωση των πράξεών του.

Στην ενότητα αυτή θα συζητηθεί η έννοια όπως εμφανίζεται στον Ηρόδοτο, στα σωζόμενα αποσπάσματα από το έργο του Κτησία και στο έργο του Ιπποκράτη *Περὶ τῆς Ἱερῆς Νούσου.* Μεταξύ της μανίας, όπως αυτή παρουσιάζεται στο ιπποκρατικό έργο, και της μανίας γενικότερα υπάρχουν ομοιότητες. Στόχος της έρευνας είναι να αναδειχθούν οι ομοιότητες και οι αλληλεπιδράσεις στις αφηγήσεις των συγγραφέων αυτών, με εστίαση στις γλωσσικές επιλογές τους.

Αρχικά, στο τέταρτο βιβλίο των *Ιστοριών* του Ηροδότου, όταν ο βασιλιάς των Σκυθών αρρώστησε και κάλεσε τους μάντεις για να τον βοηθήσουν, εκείνοι γνωμάτευσαν ότι το κακό προήλθε εξαιτίας της ψευδορκίας κάποιου στην βασιλική εστία. Έπειτα, συγκαλείται ένα συμβούλιο μάντεων εν είδει δίκης, όπου κρίνεται εάν ο πρώτος μάντης αθέτησε τον όρκο του, ώστε να θανατωθεί.

> **Ηρδ. 4.68.1-2.** «*ἐπεὰν δὲ βασιλεὺς ὁ Σκυθέων κάμῃ, μεταπέμπεται τῶν μαντίων ἄνδρας τρεῖς τοὺς εὐδοκιμέοντας μάλιστα, οἳ τρόπῳ τῷ εἰρημένῳ μαντεύονται· καὶ λέγουσι οὗτοι ὡς τὸ ἐπίπαν μάλιστα τάδε, ὡς τὰς βασιληίας ἱστίας ἐπιώρκηκε ὃς καὶ ὅς, λέγοντες τῶν ἀστῶν τὸν ἂν δὴ λέγωσι. (2) τὰς δὲ βασιληίας ἱστίας νόμος Σκύθῃσι τὰ μάλιστά ἐστι ὀμνύναι τότε ἐπεὰν τὸν μέγιστον ὅρκον ἐθέλωσι ὀμνύναι. αὐτίκα δὲ διαλελαμμένος ἄγεται οὗτος τὸν ἂν δὴ φῶσι ἐπιορκῆσαι,* ***ἀπιγμένον δὲ <u>ἐλέγχουσι</u> οἱ μάντιες ὡς ἐπιορκήσας φαίνεται ἐν τῇ μαντικῇ τὰς βασιληίας ἱστίας*** *καὶ διὰ ταῦτα ἀλγέει ὁ βασιλεύς.*»

[120] Ιππ. *Ἀέρ.* 7. «*Ἄριστα δὲ, ὁκόσα ἐκ μετεώρων χωρίων ῥέει καὶ λόφων γεηρῶν· αὐτά τε γάρ ἐστι γλυκέα καὶ λευκὰ, καὶ τὸν οἶνον φέρειν ὀλίγον οἷά τέ ἐστι· τοῦ δὲ χειμῶνος θερμὰ γίγνεται, τοῦ δὲ θέρεος ψυχρά· οὕτω γὰρ ἂν εἴη ἐκ βαθυτάτων πηγέων. Μάλιστα δὲ ἐπαινέειν, ὧν τὰ ῥεύματα πρὸς τὰς ἀνατολὰς τοῦ ἡλίου ἐῤῥώγασι, καὶ μᾶλλον πρὸς τὰς θερινάς· ἀνάγκη γὰρ λαμπρότερα εἶναι καὶ εὐώδεα καὶ κοῦφα.*»

[121] Ευρ. *Ἡρακλ.* 830-841.

[4.68.1] Κι όταν πέσει άρρωστος ο βασιλιάς των Σκυθών, στέλνει να καλέσουν τρεις, τους πιο ονομαστούς, από τους μάντεις που βγάζουν τις μαντείες με τον τρόπο που είπαμε· κι η συνηθισμένη απάντησή τους είναι η εξής, ότι πάτησε τον όρκο του στη βασιλική εστία ο δείνα κι ο δείνα, αναφέροντας κάποιον από τους πολίτες, όποιον τέλος πάντων αναφέρουν [4.68.2] (κι είναι έθιμο των Σκυθών πολύ σεβαστό, όταν θέλουν να δώσουν τον πιο μεγάλο όρκο, να ορκίζονται στη βασιλική εστία). Κι αμέσως σέρνουν δεμένο χεροπόδαρα αυτόν που θα ισχυριστούν ότι πάτησε τον όρκο, όποιος και να ᾽ναι. **Και μόλις φτάνει, τον καθίζουν στο σκαμνί οι μάντεις, πως η μαντική τους τον αποκάλυψε να έχει πατήσει τον όρκο του στις βασιλικές εστίες,** κι αυτός είναι ο λόγος που υποφέρει ο βασιλιάς· Μτφρ. Σπυρόπουλος

Στα *Ινδικά* του Κτησία παρατηρούμε μία παρόμοια αναφορά, η οποία παραδίδεται από τον Φώτιο. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά σε μία πηγή της Ινδίας, της οποίας το νερό πήζει. Στην περίπτωση που αυτό ανακατευτεί με το νερό κάποιου, μόλις ο ίδιος το πιει αποκαλύπτει όσα έπραξε και παραληρεί. Η σημαντική πληροφορία που συναντάμε είναι ότι αυτό το νερό χρησιμοποιείται από τον βασιλιά, για να ανακρίνει, προφανώς, τους υπηκόους του:

F45 (31) «*λέγει δὲ ὅτι πηγή ἐστι, καὶ ἐπειδάν τις ἀρύσῃ τὸ ὕδωρ αὐτῆς, πήγνυται ὥσπερ τυρός. Τούτου οὖν τοῦ πηκτοῦ ὅσον τρεῖς ὀβολοὺς ἐὰν τρίψας δῷς ἐν ὕδατι πιεῖν,* ***ἐξαγγέλλει πάντα ὅσα ἔπραξε· παραφρονεῖ γὰρ καὶ μαίνεται ταύτην τὴν ἡμέραν. Χρᾶται δὲ αὐτῷ ὁ βασιλεὺς ἐφ᾽ ὧν κατηγορουμένων τἀληθὲς εὑρεῖν ἐθελήσει·*** *κἂν μὲν ἐξείπῃ, προστάσσεται ἀποκαρτερῆσαι,* ***ἂν δὲ μηδὲν ἐλεγχθῇ,*** *ἀφίεται.*»

Λέει ότι υπάρχει μία πηγή, κι αν κάποιος αντλήσει το νερό της, πήζει σαν το τυρί. Από αυτό το πηγμένο, εάν τρίψει κανείς ποσότητα ίση με τρεις οβολούς και το δώσει σε κάποιον να το πιει σε νερό, **αποκαλύπτει όλα όσα έπραξε · τη μέρα αυτή χάνει τα λογικά του και τον πιάνει μανία. Ο βασιλιάς το χρησιμοποιεί αυτό στους κατηγορουμένους από τους οποίους θέλει να μάθει την αλήθεια** · κι αν ομολογήσει, διατάζει να πεθάνει (ο κατηγορούμενος) από την πείνα, **αν όμως αποδειχθεί ότι δεν έχει κανένα σφάλμα,** αθωώνεται.

Στον Ηρόδοτο, οι μάντεις ελέγχουν το αληθές των λεγομένων των ανθρώπων, οι οποίοι θεωρούνται υπεύθυνοι για την ασθένεια, ενώ στον Κτησία ο έλεγχος διεξάγεται από τον βασιλιά. Ο βασιλιάς χρησιμοποιεί το νερό της πηγής που προκαλεί μανία σε αυτόν που θα το πιει και έτσι αναγκάζεται να αποκαλύψει την αλήθεια.

Στις επόμενες περιπτώσεις, η μανία συνδέεται με την παρέμβαση του θείου, δηλαδή, ο θεός είναι εκείνος, ο οποίος προκαλεί τη μανία στους ανθρώπους. Σε κάποιες από τις περιπτώσεις αυτές παρατηρούμε ότι η μανία προσβάλλει ένα σύνολο ανθρώπων (συλλογική μανία), ή κάποιον άνθρωπο συγκεκριμένα (ατομική μανία). Ίαση από τη μανία, είτε συλλογική, είτε ατομική, συναντάμε και στους τρεις συγγραφείς.

Αρχικά, στο πέμπτο βιβλίο των *Ιστοριών,* συναντάμε τη θεϊκή προέλευση της συλλογικής μανίας. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην αποστολή των Αθηναίων στην Αίγινα, με σκοπό να πάρουν πίσω τα αγάλματα που τους ανήκαν. Οι Αθηναίοι έδεσαν με σχοινιά τα αγάλματα και τα

τραβούσαν. Τότε, ακούστηκαν βροντές και έγινε σεισμός. Εξαιτίας αυτής της συμπεριφοράς, οι κωπηλάτες τρελάθηκαν και σκότωναν ο ένας τον άλλο.

Ηρδ. 5.85.1-2 «*Ἀθηναῖοι μέν νυν λέγουσι μετὰ τὴν ἀπαίτησιν ἀποσταλῆναι τριήρεϊ μιῇ τῶν ἀστῶν [τούτους] οἳ πεμφθέντες ἀπὸ τοῦ κοινοῦ καὶ ἀπικόμενοι ἐς Αἴγιναν τὰ ἀγάλματα ταῦτα ὡς σφετέρων ξύλων ἐόντα ἐπειρῶντο ἐκ τῶν βάθρων ἐξανασπᾶν, ἵνα σφέα ἀνακομίσωνται. (2) οὐ δυναμένους δὲ τούτῳ τῷ τρόπῳ αὐτῶν κρατῆσαι, περιβαλόντας σχοινία ἕλκειν τὰ ἀγάλματα, καί σφι ἕλκουσι* ***βροντήν τε καὶ ἅμα τῇ βροντῇ σεισμὸν ἐπιγενέσθαι****· τοὺς δὲ τριηρίτας τοὺς ἕλκοντας ὑπὸ τούτων* ***ἀλλοφρονῆσαι****, παθόντας δὲ τοῦτο κτείνειν ἀλλήλους ἅτε πολεμίους, ἐς ὃ ἐκ πάντων ἕνα λειφθέντα ἀνακομισθῆναι αὐτόθεν ἐς Φάληρον.*»

[5.85.1] Λένε λοιπόν οι Αθηναίοι πως ύστερ᾽ απ᾽ αυτή τους την απαίτηση στάλθηκαν πολίτες με μια τριήρη που έφτασαν στην Αίγινα ως εκπρόσωποι της πόλης κι επιχειρούσαν να αποσπάσουν με τη βία τα αγάλματα αυτά απ᾽ τα βάθρα τους, μια και κατασκευάστηκαν από δικά τους δέντρα, για να τα πάρουν πίσω μαζί τους. [5.85.2] Και πως, μην μπορώντας να τα βάλουν στο χέρι τους με αυτό τον τρόπο, άρχισαν να σέρνουν τα αγάλματα, αφού τα έδεσαν γύρω γύρω με σκοινί, και πως την ώρα που τα έσερναν ξέσπασαν βροντές και μαζί με τις βροντές και σεισμός· και πως οι άντρες από την τριήρη που τα έσερναν ύστερ᾽ απ᾽ αυτό **έχασαν τα λογικά τους** και πάνω στην παραζάλη τους αλληλοσκοτώνονταν σαν εχθροί, ώσπου απ᾽ όλους τους ένας έμεινε ζωντανός και βγήκε στη στεριά τους, στο Φάληρο. Μτφρ. Σπυρόπουλος

Οι Αθηναίοι έδειξαν ασέβεια στον θεό, κακομεταχειριζόμενοι τα αγάλματα, με αποτέλεσμα ο θεός να δείξει την οργή του προκαλώντας βροντές, σεισμό και τρέλα στους κωπηλάτες, οι οποίοι άρχισαν να αλληλοσκοτώνονται. Στο παραπάνω δεν συναντάμε τον όρο *μανία* αλλά το ρήμα *ἀλλοφρονῶ,* το οποίο δηλώνει την κατάσταση εκείνη, κατά την οποία το μυαλό του ανθρώπου αλλάζει, με την έννοια ότι χάνει τη λογική του. Παρόμοιες εναλλαγές συνωνύμων ρηματικών τύπων παρατηρούμε σε τέσσερα αποσπάσματα από τα *Περσικά* του Κτησία, στα οποία περιγράφονται πηγές που έχουν την ιδιότητα να προκαλούν μανία και παραφροσύνη σε εκείνους που δοκιμάζουν το νερό τους.

Στο πρώτο παράδειγμα, από τον Διόδωρο, διαβάζουμε ότι υπάρχει στην Αιθιοπία μία τετράγωνη λίμνη με κόκκινο χρώμα, όμοιο με το «*κιννάβαρι»,*[122] από το οποίο αναδύεται ευχάριστη μυρωδιά και όποιος πιει από εκεί, πέφτει σε μανία και κατηγορεί τον εαυτό του για τα κρυφά του αμαρτήματα. Η ίδια ιδιότητα του νερού παρατηρείται στο απόσπασμα από τα *Ινδικά.*[123]

F1b (14,4). «*Ἀπὸ δὲ τούτων γενομένη τῆς Αἰθιοπίας ἐπῆλθε τὰ πλεῖστα, καταστρεφομένη καὶ τὰ κατὰ τὴν χώραν θεωμένη παράδοξα. Εἶναι γὰρ ἐν αὐτῇ φασι λίμνην τετράγωνον, τὴν μὲν περίμετρον ἔχουσαν ποδῶν ὡς ἑκατὸν ἑξήκοντα, τὸ δὲ ὕδωρ τῇ μὲν χρόᾳ παραπλήσιον κινναβάρει, τὴν δ᾽ ὀσμὴν καθ᾽ ὑπερβολὴν ἡδεῖαν, οὐκ ἀνόμοιον οἴνῳ παλαιῷ·* ***δύναμιν δ᾽ ἔχειν παράδοξον· τὸν γὰρ πιόντα φασὶν εἰς μανίαν ἐμπίπτειν, καὶ πάνθ᾽ ἃ πρότερον διέλαθεν ἁμαρτήσας ἑαυτοῦ κατηγορεῖν****. Τοῖς μὲν οὖν ταῦτα λέγουσιν <u>οὐκ ἄν τις ῥαιδίως συγκατάθοιτο</u>.*»

Φεύγοντας από εκεί, (η Σεμίραμις) επισκέφτηκε την Αιθιοπία, κυριεύοντας το μεγαλύτερο μέρος της και θαυμάζοντας τα παράξενα της χώρας. Γιατί, λένε, ότι υπάρχει σε αυτήν μια τετράγωνη λίμνη, με

[122] *LSJ «κιννάβαρι-εως»,* ορυκτό μέταλλο που περιέχει θείο και υδράργυρο, εξ ου και το κόκκινο χρώμα.
[123] F45 (31).

περίμετρο εκατόν εξήντα πόδια, ενώ το νερό έχει χρώμα παρόμοιο με το κινναβάρι, η μυρωδιά του είναι εξαιρετικά ευχάριστη, μοιάζει με παλιό κρασί · **κι έχει παράξενη δύναμη · όποιος πιει, λένε, ότι πέφτει σε μανία και κατηγορεί τον εαυτό του για όλα τα αμαρτήματα όσα κρυφά διέπραξε στο παρελθόν.** Δεν θα μπορούσε όμως να συμφωνήσει κανείς εύκολα με αυτούς που τα διηγούνται.

F1lα. «*Κτησίαν δὲ τὴν ἐν Αἰθιοπίᾳ (sc. κρήνην) τὸ μὲν ὕδωρ ἔχειν ἐρυθρὸν ὡσανεὶ κιννάβαρι**, τοὺς δὲ ἀπ' αὐτῆς πιόντας παράφρονας γίνεσθαι.***

Σύμφωνα με τον Κτησία, στην πηγή της Αιθιοπίας το νερό έχει κόκκινο χρώμα όπως το κινναβάρι, **κι εκείνοι που πίνουν από αυτήν χάνουν τα λογικά τους.**

F1lβ. «*Κτησίας δὲ ἐν Αἰθιοπίᾳ κρήνην ἱστορεῖ τῷ χρώματι κιννάβαρι παραπλησίαν**, τοὺς δὲ πίνοντας ἀπ' αὐτῆς παραλλάττειν τὴν διάνοιαν,** ὥστε καὶ τὰ κρυφίως πεπραγμένα ὁμολογεῖν*.»

Ο Κτησίας διηγείται ότι στην Αιθιοπία υπάρχει πηγή που το χρώμα της είναι παρόμοιο με το κινναβάρι, **κι εκείνοι που πίνουν από αυτήν τους στρίβει το μυαλό,** ώστε ομολογούν ακόμη κι όσα έκαναν κρυφά.

F1lγ. «*Sed ibi in potando necessaries modus, **ne lymphatos agat,** quod in Aethiopia accidere iis qui e fonte Rubro biberint Ctesias scribit*.»

Όμως, από εδώ είναι απαραίτητο να πίνει κανείς με μέτρο, **για να μην τρελαθεί,** όπως συμβαίνει στην Αιθιοπία σε εκείνους, οι οποίοι ήπιαν από την Κόκκινη πηγή, που γράφει ο Κτησίας.

Στα αποσπάσματα αυτά, οι φράσεις: *εἰς μανίαν ἐμπίπτειν, παράφρονας γίνεσθαι, παραλλάττειν τὴν διάνοιαν, lymphatos agat,* χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν την ίδια κατάσταση: ο άνθρωπος χάνει πρωτίστως τη λογική του κι έπειτα κατηγορεί τον εαυτό του για τα κρυφά του αμαρτήματα. Ωστόσο, υπάρχουν σημεία στον Ηρόδοτο και τον Κτησία, στα οποία ο άνθρωπος που προσβάλλεται από τη μανία (ατομική μανία), που προέρχεται από τον θεό, δεν χάνει απλώς τα λογικά του αλλά κάποιες φορές βλάπτει τον εαυτό του.

Αρχικά, ο Κλεομένης, στο έκτο βιβλίο του Ηροδότου, κατελήφθη από «*μανίη νοῦσον*», είτε επειδή έδειξε ασέβεια προς τον θεό, είτε για άλλον λόγο. Καθώς ο Κλεομένης είχε παραφρονήσει και έκανε επίθεση σε όποιον Σπαρτιάτη συναντούσε, τον έδεσαν. Εκείνος, αφού κατάφερε να αποσπάσει ένα μαχαίρι από έναν φύλακα, έκοψε τα μέλη του σε κομμάτια και πέθανε.

Ηρδ. 6.75.1-3. «*μαθόντες δὲ Κλεομένεα Λακεδαιμόνιοι ταῦτα πρήσσοντα κατῆγον αὐτὸν δείσαντες ἐπὶ τοῖσι αὐτοῖσι {ἐς Σπάρτην} τοῖσι καὶ πρότερον ἦρχε. κατελθόντα δὲ αὐτὸν αὐτίκα **ὑπέλαβε μανίη νοῦσος**, ἐόντα καὶ πρότερον ὑπομαργότερον· ὅκως γάρ τεῳ ἐντύχοι Σπαρτιητέων, ἐνέχραυε ἐς τὸ πρόσωπον τὸ σκῆπτρον. ποιέοντα δὲ αὐτὸν ταῦτα καὶ **παραφρονήσαντα** ἔδησαν οἱ προσήκοντες ἐν ξύλῳ· ὁ δὲ δεθεὶς τὸν φύλακον μουνωθέντα ἰδὼν τῶν ἄλλων αἰτέει μάχαιραν· οὐ βουλομένου δὲ τὰ πρῶτα τοῦ φυλάκου διδόναι ἀπείλεε τά μιν λυθεὶς ποιήσει, ἐς ὃ δείσας τὰς ἀπειλὰς ὁ φύλακος (ἦν γὰρ τῶν τις εἰλωτέων) διδοῖ οἱ μάχαιραν. Κλεομένης δὲ παραλαβὼν τὸν σίδηρον ἄρχετο ἐκ τῶν κνημέων ἑωυτὸν λωβώμενος· ἐπιτάμνων γὰρ κατὰ μῆκος τὰς σάρκας προέβαινε ἐκ τῶν κνημέων ἐς τοὺς μηρούς, ἐκ δὲ τῶν μηρῶν ἔς τε τὰ ἰσχία καὶ τὰς λαπάρας, ἐς ὃ ἐς τὴν γαστέρα ἀπίκετο καὶ ταύτην καταχορδεύων ἀπέθανε τρόπῳ τοιούτῳ, ὡς μὲν οἱ πολλοὶ λέγουσι Ἑλλήνων, ὅτι τὴν Πυθίην ἀνέγνωσε τὰ περὶ Δημαρήτου {γενόμενα} λέγειν, ὡς δὲ Ἀθηναῖοι λέγουσι, διότι ἐς Ἐλευσῖνα ἐσβαλὼν ἔκειρε τὸ*

τέμενος τῶν θεῶν, ὡς δὲ Ἀργεῖοι, ὅτι ἐξ ἱροῦ αὐτῶν τοῦ Ἄργου Ἀργείων τοὺς καταφυγόντας ἐκ τῆς μάχης ἐξαγινέων κατέκοπτε καὶ αὐτὸ τὸ ἄλσος ἐν ἀλογίῃ ἔχων ἐνέπρησε.»

[6.75.1] Όταν οι Λακεδαιμόνιοι πληροφορήθηκαν τις ενέργειες αυτές του Κλεομένη, φοβήθηκαν και τον ανακάλεσαν από την εξορία δίνοντάς του όλα τα αξιώματα που είχε προηγουμένως. Κι αμέσως μόλις γύρισε απ᾽ την εξορία **προσβλήθηκε από βαριά ψυχοπάθεια**, αφού και πριν δεν ήταν στα καλά του· δηλαδή όποιον Σπαρτιάτη συναντούσε στο δρόμο του τού έδινε μια στο πρόσωπο με το σκήπτρο του. [6.75.2] Οι συγγενείς του, καθώς έκανε αυτά τα καμώματα και **παραφρόνησε,** τον έδεσαν σε φάλαγγα· κι αυτός δεμένος, βλέποντας πως οι άλλοι έφυγαν κι έμεινε μόνος ο φρουρός του, του ζητά μια μάχαιρα· ο άλλος στην αρχή δεν ήθελε να του δώσει, κι αυτός τον φοβέριζε, πως θα του κάνει τούτα κι εκείνα, όταν λυθεί απ᾽ τα δεσμά του, ώσπου ο φρουρός φοβήθηκε από τις απειλές (ο άνθρωπος ήταν κάποιος είλωτας) και του δίνει τη μάχαιρα. [6.75.3] Κι ο Κλεομένης παίρνοντας στο χέρι του το όπλο βάλθηκε να ρημάζει το σώμα του αρχίζοντας από τις κνήμες· δηλαδή σχίζοντας πέρα πέρα τις σάρκες του ανέβαινε από τις κνήμες στα μεριά κι από τα μεριά στους γοφούς και τα λαγόνια, ώσπου έφτασε στην κοιλιά και κατακρεουργώντας τη βρήκε το θάνατο, επειδή, όπως λένε οι περισσότεροι Έλληνες, έπεισε την Πυθία να πει τα όσα είπε για τον Δημάρατο, όπως όμως λένε οι Αθηναίοι, επειδή κάνοντας εισβολή στην Ελευσίνα δεν άφησε δέντρο για δέντρο στο τέμενος των θεών, και τέλος, όπως λένε οι Αργείοι, επειδή κατέσφαξε τους Αργείους που ζήτησαν άσυλο μετά τη μάχη σέρνοντάς τους έξω από το ναό του Άργου, και, πάνω στην παραφορά, έβαλε φωτιά στο ιερό δάσος.

Ηρδ. 6.84.1-3. «*Ἀργεῖοι μέν νυν διὰ ταῦτα Κλεομένεά φασι* ***μανέντα*** *ἀπολέσθαι κακῶς, αὐτοὶ δὲ Σπαρτιῆταί φασι ἐκ δαιμονίου μὲν οὐδενὸς μανῆναι Κλεομένεα, Σκύθησι δὲ ὁμιλήσαντά μιν ἀκρητοπότην γενέσθαι καὶ* ***ἐκ τούτου μανῆναι****. […] (3) Κλεομένεα δὲ λέγουσι ἡκόντων τῶν Σκυθέων ἐπὶ ταῦτα ὁμιλέειν σφι μεζόνως, ὁμιλέοντα δὲ μᾶλλον τοῦ ἱκνεομένου μαθεῖν τὴν ἀκρητοποσίην παρ᾽ αὐτῶν· ἐκ τούτου δὲ* ***μανῆναί*** *μιν νομίζουσι Σπαρτιῆται*.»

[6.84.1] Λοιπόν οι Αργείοι λένε πως αυτά στάθηκαν η αιτία **να τρελαθεί** ο Κλεομένης και να κακοθανατίσει, όμως οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες λένε πως δεν ήταν κάποια θεία δίκη που προκάλεσε την τρέλα του Κλεομένη, αλλά η συναναστροφή του με τους Σκύθες είναι που τον έκανε να πίνει το κρασί ανέρωτο, **κι απ᾽ αυτό τρελάθηκε**. […] [6.84.3] Λένε λοιπόν πως, όταν ήρθαν οι Σκύθες, ο Κλεομένης σχετίστηκε μαζί τους με το παραπάνω, κι απ᾽ αυτές τις σχέσεις του, στενότερες απ᾽ όσο έπρεπε, πήρε τη συνήθεια να πίνει κρασί ανέρωτο· σ᾽ αυτή την αιτία αποδίδουν την τρέλα του Κλεομένη οι Σπαρτιάτες. Μτφρ. Σπυρόπουλος

Οι Σπαρτιάτες υποστηρίζουν ότι κανένας θεός δεν τρέλανε τον Κλεομένη, αντίθετα, η αιτία ήταν η μέθη. Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι μανία και παραφροσύνη στο συγκεκριμένο σημείο έχουν την ίδια σημασία, δηλαδή, βρίσκεται σε αυτήν την κατάσταση εκείνος που έχει χάσει τα λογικά του, εξαιτίας κάποιας θεϊκής παρέμβασης.[124] Βέβαια, η θεϊκή παρέμβαση και συγκεκριμένα, η θεϊκή τιμωρία, σύμφωνα με τους περισσότερους Έλληνες, επήλθε μετά την ασέβεια που επέδειξε ο ίδιος είτε απέναντι στον ιερό χώρο (τέμενος θεών, ιερό δάσος), είτε απέναντι στους ικέτες Αργείους.

[124] Πρβ. Ηρδ. 1.109.2. «*Οὐ τῇ ἐνετέλλετο Ἀστυάγης, οὐδ᾽ εἰ παραφρονήσει τε καὶ μανέεται κάκιον ἢ νῦν μαίνεται, οὔ οἱ ἔγωγε προσθήσομαι τῇ γνώμῃ οὐδὲ ἐς φόνον τοιοῦτον ὑπηρετήσω*». Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί επίσης ο χαρακτηρισμός του βασιλιά των Μακεδόνων ως θεοβλαβή, βλ. Ηρδ. 8.137.4. «*ἐνθαῦτα ὁ βασιλεὺς τοῦ μισθοῦ πέρι ἀκούσας, ἦν γὰρ κατὰ τὴν καπνοδόκην ἐς τὸν οἶκον ἐσέχων ὁ ἥλιος, εἶπε* θεοβλαβὴς *γενόμενος*»

Από την άλλη πλευρά, στον Κτησία συναντάμε την ατομική μανία, η οποία μπορεί να συνδεθεί με ένα ανεξήγητο πάθος προερχόμενο από τον θεό, αλλά και με τον έρωτα. Αρχικά, ο πατέρας του Κύρου, θέλοντας να δικαιολογήσει τη συμπεριφορά του γιου του, ο οποίος συνασπισμένος με τον Οιβάρα επιτέθηκε εναντίον των στρατευμάτων του Αστυάγη, είπε στον βασιλιά ότι δεν γνωρίζει ποιος θεός προκάλεσε μανία στο παιδί του. Η μανία είναι ένα πάθος, μία ακατάσχετη ορμή που δεν έχει εξήγηση, γι΄ αυτό μπορεί να έχει προκληθεί από τον θεό:

F8d*. (37). « *Ἀστυάγης δ', ἐπεὶ αὐτῷ ἤχθη ὁ Κύρου πατήρ, ἔφη· οὗτος σὺ δή μοι ἀγαθὸς σατράπης, ὃν ἐγὼ ἐτίμησα, τοιαύτας χάριτας σὺν τῷ υἱεῖ ἀπεδώκατε. Καὶ ὁ γέρων ἐκπνέων ἤδη· οὐκ οἶδ', ἔφη, ὦ δέσποτα,* ***ὅστις θεῶν τήνδε τὴν μανίαν ἐφώρμησε τῷ ἐμῷ παιδί·*** *σὺ δὲ μή με αἰκίζου· Ταχὺ γὰρ ὧδ' ἔχων ἀποπνεύσομαί σοι. Καὶ ὃς ᾤκτειρεν αὐτὸν καὶ εἶπεν· τοιγαροῦν σὲ ἐγὼ οὐδὲν αἰκίζομαι· οἶδα γὰρ ὅτι, εἴ σοι ὁ υἱὸς ἐπείσθη, οὐκ ἂν ταῦτα ἔπραξεν. ἀλλὰ καὶ θάπτειν σε κελεύω οὐκ ὄντα ἐκείνῳ ὁμογνώμονα τῆσδε τῆς* ***μανίας***.»

Κι ο Αστυάγης, όταν όδηγήθηκε σε αυτόν ο πατέρας του Κύρου, είπε: « Εσύ λοιπόν, ο καλός μου σατράπης, τον οποίο εγώ τίμησα, μαζί με τον γιο σου τέτοιες χάρες μου ανταποδώσατε» Και ο γέρων απάντησε, σβήνοντας ήδη, «δεν ξέρω», είπε, «αφέντη, **ποιος θεός εμφύσησε τη μανία αυτή στο παιδί μου** · εσύ όμως μη με βασανίσεις · γιατί όπως είμαι γρήγορα θα ξεψυχήσω». Κι εκείνος (ο Αστυάγης) τον λυπήθηκε και είπε: «Γι'αυτό λοιπόν δεν θα σε βασανίσω · γιατί ξέρω καλά ότι, αν ο γιος σου σε είχε ακούσει, δεν θα τα είχε κάνει αυτά, αλλά και θα σου προσφέρω ταφικές τιμές, γιατί δεν συμμερίζεσαι την **μανία** του.

Επίσης, στον Κτησία η μανία συσχετίζεται με τον έρωτα. Φαίνεται ότι ο όρος χρησιμοποιείται και ως γενικός όρος και ως συγκεριμένη ασθένεια. Όπως παραδίδει ο Διόδωρος ακολουθώντας τον Κτησία, ο βασιλιάς Νίνος ερωτεύτηκε τη γυναίκα του Όννη και την ήθελε για δική του. Αφού την απέσπασε από τον Όννη με απειλές, εκείνον εξαιτίας του έρωτά του για τη γυναίκα του, τον έπιασε λύσσα και μανία και αυτοκτόνησε. Εδώ, λοιπόν, η μανία φαίνεται να συνδέεται με την ερωτική απογοήτευση, την απόγνωση που καταλήγει στην αυτοχειρία.

F1b (6,10) «*ὁ δὲ Ὄννης ἅμα μὲν τὰς τοῦ βασιλέως ἀπειλὰς δείσας, ἅμα δὲ* ***διὰ τὸν ἔρωτα περιπεσὼν λύττῃ τινὶ καὶ μανίᾳ****, βρόχον ἑαυτῷ περιθεὶς ἀνεκρέμασε.*»

Ο Όννης, τόσο γιατί φοβήθηκε τις απειλές του βασιλιά, όσο και γιατί **εξαιτίας του έρωτα τον έπιασε κάποια λύσσα και μανία,** και αφού πέρασε θηλειά στο λαιμό του, κρεμάστηκε.

Επιπλέον, στο τελευταίο βιβλίο των *Ιστοριών,* γίνεται αναφορά στην ίαση της μανίας, ειδικότερα της συλλογικής μανίας. Στην παρακάτω παράγραφο, ο Ηρόδοτος αναφέρεται στο τέχνασμα του Μελάμποδα, με το οποίο κέρδισε τη μισή βασιλεία των Αργείων για τον εαυτό του και τον αδερφό του. Όταν οι γυναίκες του Άργους είχαν καταληφθεί από μανία, ζητήθηκε από εκείνον να τις θεραπεύσει:

Ηρδ. 9.34.1-2. «*ταῦτα δὲ λέγων οὗτος ἐμιμέετο Μελάμποδα, ὡς εἰκάσαι βασιληίην τε καὶ πολιτηίην αἰτεομένους. καὶ γὰρ δὴ καὶ* ***Μελάμπους τῶν ἐν Ἄργεϊ γυναικῶν μανεισέων****, ὥς μιν οἱ Ἀργεῖοι ἐμισθοῦντο ἐκ Πύλου παῦσαι τὰς σφετέρας γυναῖκας τῆς* ***νούσου,*** *μισθὸν προετείνατο τῆς βασιληίης τὸ ἥμισυ.(2) οὐκ ἀνασχομένων δὲ τῶν Ἀργείων ἀλλ' ἀπιόντων, ὡς ἐμαίνοντο πολλῷ πλεῦνες τῶν*

γυναικῶν, οὕτω δὴ ὑποστάντες τὰ ὁ Μελάμπους προετείνατο ἤισαν δώσοντές οἱ ταῦτα. ὁ δὲ ἐνθαῦτα δὴ ἐπορέγεται ὁρέων αὐτοὺς τετραμμένους, φάς, ἢν μὴ καὶ τῷ ἀδελφεῷ Βίαντι μεταδῶσι τὸ τριτημόριον τῆς βασιληίης, οὐ ποιήσειν τὰ βούλονται. οἱ δὲ Ἀργεῖοι ἀπειληθέντες ἐς στεινὸν καταινέουσι καὶ ταῦτα.»

Αυτός λοιπόν ο Τισαμενός μιμούνταν τον Μελάμποδα, στο μέτρο που μπορεί να συγκριθεί η απαίτηση για το βασιλικό αξίωμα με την απαίτηση για πολιτογράφηση. Γιατί, όπως είναι γνωστό, κι **ο Μελάμπους, τον καιρό που έπιασε μανία τις γυναίκες του Άργους,** καθώς οι Αργείοι προσπαθούσαν να τον φέρουν απ᾽ την Πύλο με χρήματα, για ν᾽ απαλλάξει τις γυναίκες τους απ᾽ **το κακό**, απαιτούσε για αμοιβή του τη μισή βασιλεία. [9.34.2] Οι Αργείοι αγαναχτισμένοι σηκώθηκαν κι έφυγαν, αλλά, καθώς η μανία κυρίευε όλο και περισσότερες απ᾽ τις γυναίκες τους, έτσι λοιπόν έκαναν δεκτή την απαίτηση του Μελάμποδος και πήγαν να του την προσφέρουν. Λοιπόν αυτός τότε, βλέποντάς τους ν᾽ αλλάζουν γνώμη, του άνοιξε η όρεξη και τους δήλωσε πως, αν δεν δώσουν και στον αδερφό του, τον Βίαντα, μερίδιο το ένα τρίτο της βασιλείας, δεν θα κάνει αυτά που θέλουν. Κι οι Αργείοι, στενεμένοι σε αδιέξοδο, λένε «ναι» και γι᾽ αυτό τον όρο. Μτφρ. Σπυρόπουλος

Ο Ηρόδοτος δεν μας δίνει περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την έκβαση της κατάστασης, αν θεραπεύτηκαν ή με ποιον τρόπο. Αυτές όμως τις πληροφορίες τις έχουμε από άλλους συγγραφείς, και συγκεκριμένα από τον Ιπποκράτη, τον Διοσκουρίδη, τον Γαληνό και τον Ορειβάσιο, όλοι τους ιατροί! Επίσης, το ένα από τα δύο αμιγώς ιατρικά αποσπάσματα που μας σώζονται από τον Κτησία [125] αφορά τον ελλέβορο και παραδίδεται από τον Ορειβάσιο.

Ιππ. *Έπιστ.* 16.50 «*Βεβαιότεραι δ᾽ αἰεὶ αἱ **δι᾽ ἐλλεβόρων** διὰ τοῦτο καθάρσιές εἰσιν, αἷς καὶ **Μελάμπους** ἐπὶ τῶν Προίτου θυγατέρων καὶ Ἀντικυρεὺς ἐφ᾽ Ἡρακλέους ἱστορέονται κεχρῆσθαι*.»

Έτσι οι καθάρσεις με τους **ελλεβόρους** είναι πιο σίγουρες, αυτές που λένε πως μεταχειρίστηκε ο **Μελάμπους** για τις θυγατέρες του Προίτου και ο Αντικυρεύς για τον Ηρακλή. Μτφρ. Εμμανουήλ

Διοσκ.[2] 4.162. «***ἐλλέβορος μέλας**, οἱ δὲ Μελαμπόδιον, οἱ δὲ ἔκτομον, οἱ δὲ πολύρριζον καλοῦσι· Μελαμπόδιον δέ, ἐπειδὴ δοκεῖ **Μελάμπου**ς τις αἰπόλος τὰς Προίτου θυγατέρας **μανείσας** αὐτῷ καθῆραι καὶ θεραπεῦσαι*.»

Άλλοι τον ονομάζουν **μαύρο ελλέβορο**, άλλοι Μελαμπόδιο, άλλοι έκτομο, άλλοι πολύρριζο· ονομάζεται Μελαμπόδιο, επειδή πιστεύεται ότι κάποιος Μελάμπους, μάντης, απάλλαξε και θεράπευσε τις κόρες του Προίτου, **που είχαν καταληφθεί από μανία**.

Γαλ. *Μελ. χολ.* 5. «*των ἀνθρώπων ὀνομαζόντων τὸ πάθος μελαγχολικόν, ἐπιχειρούντων τε τῇ θεραπείᾳ **δι᾽ ἐλλεβόρου τοῦ λευκοῦ** καθάρσεως. οὐδεὶς γὰρ οὕτως ἀπαίδευτός ἐστι τῶν ἐν Ἕλλησι τεθραμμένων, ὡς μήτε ἀνεγνωκέναι μήτε ἀκηκοέναι τὰς Προίτου θυγατέρας **μανείσας ὑπὸ Μελάμποδος** ἰαθῆναι καθαρθείσας οὕτως*.»

Και από τους άλλους ανθρώπους (μνημονεύεται) που ονομάζουν μελαγχολία την πάθηση, και επιχειρούν την κάθαρση μέσω θεραπείας **με λευκό ελλέβορο**. Γιατί κανείς δεν είναι τόσο απαίδευτος από όσους έχουν ανατραφεί στην Ελλάδα, ο οποίος να μην έχει ούτε διαβάσει, ούτε ακούσει, ότι οι κόρες του Προίτου, **που είχαν προσβληθεί από μανία, θεραπεύτηκαν από τον Μελάμποδα,** αφού απαλλάχθηκαν (από τη νόσο) με αυτόν τον τρόπο.

[125] F67 σελ.17, σημ.44, F68 σελ.46, το δεύτερο για τον ελλέβορο.

Ορειβ. 7.26.41-43. «***μέλας ἐλλέβορος*** *καθαίρει κάτω χολώδη καὶ φλεγματώδη · διδόναι δεῖ τοῖς κατὰ (42) νεῦρα νενοσηκόσι καὶ τοῖς* ***μαινομένοις****. λέγουσι δὲ καὶ* ***Μελάμποδα*** *τὸν Ἀμυθάονος τούτῳ καθᾶραι τὰς θυγατέρας τοῦ Προίτου* ***μανείσας****, (43) ὅθεν δὴ καὶ τὴν ἐπωνυμίαν μελαμπόδιον ἔσχε καλεῖσθαι.»*

Ο μαύρος ελλέβορος καθαρίζει τα κάτω μέρη που αποτελούνται από χολή και φλέγμα· Πρέπει να χορηγείται (42) σε αυτούς που νοσούν στα νεύρα και **πάσχουν από μανία.** Λένε ότι και ο **Μελάμπους** του Αμυθάονα, με αυτό απάλλαξε τις κόρες του Προίτου από τη **μανία.** (43) Από αυτό το γεγονός, απέκτησε τον επωνυμία Μελαμπόδιον.

Η ιστορία αυτή του Μελάμποδα, που παραδίδεται από τον Ηρόδοτο, φαίνεται να συμπληρώνεται από άλλους συγγραφείς που αναφέρονται σε αυτό το περιστατικό. Φαίνεται ότι η ίαση μιας ομάδας που πάσχει, επέρχεται από τον μάντη · παρατηρούμε ότι και στους άλλους συγγραφείς δίνεται η πληροφορία ότι ο μάντης αυτός χρησιμοποίησε ένα φυτικό φάρμακο για να αντιμετωπίσει τη μανία των γυναικών. Υπάρχει επομένως, αλληλεπίδραση μεταξύ των συγγραφέων, ωστόσο ο Ηρόδοτος δεν αναφέρεται στο φάρμακο, διότι με την συγκεκριμένη αναφορά στην ιστορία του Μελάμποδα εστιάζει περισσότερο στο αποτέλεσμα της θεραπείας κι όχι στο μέσο.

Τα επόμενα τρία αποσπάσματα προέρχονται από τα *Ινδικά* του Κτησία και αφορούν στην ίαση των ανθρώπων από τη μανία και την ιερή νόσο. Στο F74 συναντάμε ένα βότανο το οποίο φύεται κοντά στον Αλφειό ποταμό [126] και ονομάζεται «*κεγχρίτις*». Οι γιατροί το χορηγούν ως φάρμακο για να απαλλάξουν τους πάσχοντες από τη μανία.

F74. «*γεννᾶται δ' ἐν τῷ ποταμῷ τούτῳ βοτάνη κεγχρῖτις προσαγορευομένη, μελικήρῳ παρόμοιος, ἣν οἱ ἰατροὶ καθέψοντες πιεῖν διδόασι* ***τοῖς ἀπηλλοτριωμένας ἔχουσι τὰς φρένας, καὶ ἀπαλλάττουσιν αὐτοὺς τῆς μανίας****, καθὼς ἱστορεῖ Κτησίας ἐν α΄ Περὶ ποταμῶν.*»

Φύεται στον ποταμό αυτό, ένα βότανο, που ονομάζεται κεγχρίτις, παρόμοιο με κερήθρα μελιού, το οποίο οι ιατροί, αφού το κάνουν αφέψημα, το δίνουν **σε εκείνους που έχουν χάσει τα λογικά τους για να το πιουν, και τους απαλλάσσουν από την μανία**, όπως αναφέρει ο Κτησίας στο πρώτο βιβλίο της πραγματείας *Περί ποταμών.*

Στο απόσπασμα αυτό δεν υπάρχει κάποιος θεός που να προκαλεί τη μανία [127] αλλά ένας ιατρός χορηγεί ένα βότανο ως αντίδοτο. Φαίνεται ότι απομακρυνόμαστε από τη σφαίρα του μεταφυσικού και ερχόμαστε πιο κοντά στην ορθολογική ιατρική. Επίσης, ο Κτησίας κάνει λόγο, σύμφωνα με τον Φώτιο [128] και τον Αιλιανό, [129] για άγριους γαϊδάρους που υπάρχουν στους Ινδούς. Παρατηρείται ομοιότητα στην αφήγηση των συγγραφέων αυτών, σε σχέση με την εξωτερική περιγραφή του ζώου

[126] Lenfant 2004, 222, σημ. 995.
[127] Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα, καθώς η πραγματεία του Κτησία *Περὶ Ποταμῶν* δεν έχει σωθεί εξολοκλήρου.
[128] F45 (45).
[129] F45q.

(λευκό σώμα, κόκκινο κεφάλι, μπλε μάτια) και τις θεραπευτικές ιδιότητες του κεράτου, από το οποίο οι Ινδοί κατασκευάζουν κύπελλα. Το αξιοπερίεργο είναι ότι, στο απόσπασμα του Φωτίου, όσοι πιουν από τα κύπελλα, δεν κινδυνεύουν από σπασμούς, ούτε από την ιερή νόσο, αλλά ούτε και από δηλητηρίαση, ενώ στο απόσπασμα του Αιλιανού, δεν κινδυνεύουν ούτε από τη *λεγόμενη* ιερή νόσο. Υπάρχει διαφορά, δηλαδή, στη διατύπωση και ο Tuplin (2004, 330) διερωτάται μήπως η δεύτερη διατύπωση αντιπροσωπεύει καλύτερα τον Κτησία, όμως αυτό δεν παύει να παραμένει υπόθεση. Ενδεχομένως, να μπορούσε να προστεθεί, υπέρ της άποψης του Tuplin, η παρόμοια διατύπωση του Κτησία από προηγούμενο απόσπασμα, «*ἰᾶσθαι δὲ τὴν καλουμένην λεύκην*».[130]

F45 (45). «*Ὅτι εἰσὶν ὄνοι ἄγριοι ἐν τοῖς Ἰνδοῖς, ἴσοι ἵπποις καὶ μείζους · λευκοὶ δέ εἰσι τὸ σῶμα, τὴν κεφαλὴν πορφυροῖ, καὶ ὀφθαλμοὺς ἔχουσι κυανέους. Κέρας δὲ ἔχει ἐν τῷ μετώπῳ, ἑνὸς πήχεος <καὶ ἡμίσεος> τὸ μέγεθος · καί ἐστι τὸ μὲν κάτω τοῦ κέρατος, ὅσον ἐπὶ δύο παλαιστὰς πρὸς τὸ μέτωπον, πάνυ λευκόν · τὸ δὲ ἐπάνω ὀξύ ἐστι τοῦ κέρατος, τοῦτο δὲ φοινικοῦν ἐστι ἐρυθρὸν πάνυ · τὸ δὲ ἄλλο, τὸ ἐν τῷ μέσῳ μέλαν.* ***Ἐκ τούτων οἱ πιόντες (κατασκευάζουσι γὰρ ἐκπώματα) σπασμῷ, φασίν, οὐ λαμβάνονται οὔτε τῇ ἱερᾷ νόσῳ, ἀλλ' οὐδὲ φαρμάκοις ἁλίσκονται, οὔτ' ἂν προπίωσιν, οὔτ' ἂν τοῦ φαρμάκου ἐπιπίωσιν ἢ οἶνον ἢ ὕδωρ ἢ ἄλλο τι ἐκ τῶν ἐκπωμάτων.*»

Ο Κτησίας λέει ότι στους Ινδούς υπάρχουν άγριοι γάιδαροι, ίσοι με άλογα και μεγαλύτεροι. Είναι στο σώμα λευκοί, το κεφάλι τους είναι κόκκινο και τα μάτια τους είναι μπλε. Στο μέτωπό τους υπάρχει κέρατο, έναν πήχη -και μισό- στο μέγεθος και το κάτω μέρος του κέρατος είναι ίσο με δύο παλάμες προς το μέτωπο, ολόλευκο. Το επάνω μέρος του κέρατος είναι μυτερό, αυτό είναι (στο χρώμα) πολύ βαθύ κόκκινο. Το υπόλοιπο (κέρατο), στη μέση, είναι μαύρο. **Εκείνοι που πίνουν από αυτά (γιατί κατασκευάζουν κύπελλα από αυτά), λένε ότι δεν καταλαμβάνονται από σπασμούς, ούτε από την ιερή νόσο, ούτε καταστρέφονται από δηλητήρια (δηλητηριάζονται), αν πιούν πριν ή μετά το δηλητήριο, ή κρασί ή νερό ή οτιδήποτε άλλο από τα κύπελλα αυτά.**

F45q. «*ὄνους ἀγρίους οὐκ ἐλάττους ἵππων τὰ μεγέθη ἐν Ἰνδοῖς γίνεσθαι πέπυσμαι. Καὶ λευκοὺς μὲν τὸ ἄλλο εἶναι σῶμα, τήν γε μὴν κεφαλὴν ἔχειν πορφύρᾳ παραπλησίαν, τοὺς δὲ ὀφθαλμοὺς ἀποστέλλειν κυανοῦ χρόαν. Κέρας δὲ ἔχειν ἐπὶ τῷ μετώπῳ ὅσον πήχεως τὸ μέγεθος καὶ ἡμίσεος προσέτι, καὶ τὸ μὲν κάτω μέρος τοῦ κέρατος εἶναι λευκόν, τὸ δὲ ἄνω φοινικοῦν, τό γε μὴν μέσον μέλαν δεινῶς. Ἐκ δὴ τῶνδε τῶν ποικίλων κεράτων πίνειν Ἰνδοὺς ἀκούω, καὶ ταῦτα οὐ πάντας, ἀλλὰ τοὺς τῶν Ἰνδῶν κρατίστους, ἐκ διαστημάτων αὐτοῖς χρυσὸν περιχέαντας, οἱονεὶ ψελλίοις τισὶ κοσμήσαντας βραχίονα ὡραῖον ἀγάλματος. Καί φασι* ***νόσων ἀφύκτων*** *ἀμαθῆ καὶ ἄπειρον γίνεσθαι τὸν ἀπογευσάμενον ἐκ τοῦδε τοῦ κέρατος* ***· μήτε γὰρ σπασμῶ ληφθῆναι ἂν αὐτὸν μήτε τῇ καλουμένῃ ἱερᾷ νόσῳ, μήτε μὴν διαφθαρῆναι φαρμάκοις. Ἐὰν δέ τι καὶ πρότερον ᾖ πεπωκὼς κακόν, ἀνεμεῖν τοῦτο, καὶ ὑγιᾶ γίνεσθαι αὐτόν.***»

Έχω πληροφορηθεί στους Ινδούς γεννιούνται άγρια γαϊδούρια, όχι μικρότερα από άλογα στο μέγεθος. Κι ενώ το υπόλοιπο σώμα τους είναι λευκό, το κεφάλι τους είναι χρώμα παρόμοιο με την πορφύρα και τα μάτια τους εκπέμπουν χρώμα μπλε. Έχουν στο μέτωπο κέρατο ίσο με ενάμιση πήχη, και το κάτω μέρος του κέρατος είναι λευκό, ενώ το πάνω βαθύ κόκκινο, στο ενδιάμεσο τμήμα είναι κατάμαυρο. Ακούω τους Ινδούς να πίνουν από αυτά τα πολύχρωμα κέρατα, και δεν πίνουν όλοι από αυτά, αλλά μόνο οι ισχυρότεροι των Ινδών, και κατά καιρούς τα περιβάλλουν με χρυσό, σα να διακοσμούν με κάποια βραχιόλια το όμορφο χέρι ενός αγάλματος. Και λένε ότι αυτός που έχει πιει από αυτό το κέρατο δεν γνωρίζει και δεν προσβάλλεται από **ανίατες αρρώστιες · ούτε**

[130] F45sα.

καταλαμβάνεται από σπασμό ούτε από την ονομαζόμενη ιερή νόσο, ούτε βλάπτεται από δηλητήρια, εάν μάλιστα έχει πιει από πριν κάτι κακό, το κάνει εμετό και ανακτά την υγεία του.

Η πραγματεία στην οποία επιτυγχάνεται η σύνδεση της μανίας που συζητάμε εδώ με την ιερή νόσο είναι το ομώνυμο έργο της ιπποκρατικής συλλογής, *Περὶ τῆς Ἱερῆς Νούσου.* Στην πραγματεία αυτή η «ορθολογική ιατρική αντιτίθεται και αντιδιαστέλλεται στη μαγικο-θρησκευτική ιατρική».[131] Ο συγγραφέας απορρίπτει εκείνους τους ιατρούς που αποδίδουν τις διαφορετικές μορφές της νόσου σε θεούς, εξαιτίας της άγνοιάς τους,[132] ωστόσο, χρησιμοποιώντας την έκφραση «νόσος την οποία αποκαλούν ιερά», λαμβάνει τις αποστάσεις του και αποφεύγει να προσδώσει ιερό χαρακτήρα στην ασθένεια: [133]

Ιππ. *Ἱερ.νούσ.* 13. «*Οὕτως ἡ νοῦσος αὕτη γίνεται καὶ θάλλει ἀπὸ τῶν προσιόντων τε καὶ ἀπιόντων, καὶ οὐδέν ἐστιν ἀπορωτέρη τῶν ἄλλων οὔτε ἰῆσθαι οὔτε γνῶναι, <u>οὐδὲ θειοτέρη ἢ αἱ ἄλλαι</u>*».

Έτσι η η αρρώστια αυτή γεννιέται και αναπτύσσεται απ' ό,τι υπάρχει μέσα στο σώμα και απ' ό,τι βγαίνει από αυτό, δεν είναι δυσκολότερη από τις άλλες ούτε στη θεραπεία ούτε στη θεία γνώση και δεν έχει τίποτα το θεϊκότερο απ' αυτές.

Ιππ. *Ἱερ.νούσ.* 18. «*Αὕτη δὲ ἡ νοῦσος ἡ ἱερὴ καλεομένη ἐκ τῶν αὐτῶν προφασίων γίνεται ἀφ' ὧν καὶ αἱ λοιπαὶ ἀπὸ τῶν προσιόντων καὶ ἀπιόντων, καὶ ψύχεος, ἡλίου, πνευμάτων μεταβαλλομένων τε καὶ μηδέποτε ἀτρεμιζόντων. Ταῦτα δ' ἐστὶ θεῖα, <u>ὥστε μηδὲν διακρίνοντα τὸ νούσημα θειότερον τῶν λοιπῶν νουσημάτων νομίζειν, ἀλλὰ πάντα θεῖα καὶ ἀνθρώπινα πάντα·</u> φύσιν δὲ ἔχει ἕκαστον καὶ δύναμιν ἐφ' ἑωυτοῦ, καὶ οὐδὲν ἄπορόν ἐστιν οὐδὲ ἀμήχανον· ἀκεστά τε τὰ πλεῖστά ἐστι τοῖς αὐτοῖσι τούτοισιν ἀφ' ὅτων καὶ γίνεται*».

Σχετικά με νόσο που λέγεται ιερή, οφείλεται στους ίδιους λόγους που προκαλούν και άλλες αρρώστιες, δηλαδή σε ό,τι έρχεται και σε ό,τι φεύγει, στο ψύχος στον ήλιο, στους ανέμους που αλλάζουν αδιάκοπα και δεν ησυχάζουν ποτέ. Αυτά τα πράγματα είναι θεϊκα, όσο και η νόσος αυτή, <u>ώστε να μην υπάρχει κανένας λόγος να τη θεωρούμε πιο θεϊκή από τις άλλες νόσους · μα όλες είναι θεϊκές και όλες είναι ανθρώπινες.</u> Κάθε αρρώστια έχει, μόνη της, τη φυσική της σύσταση και τη δύναμή της και δεν υπάρχει καμία που να μην επιδέχεται φάρμακο ή βοήθεια. Οι περισσότερες απ'αυτές μπορούν να θεραπευσθούν με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο δημιουργούνται.

Μτφρ. Εμμανουήλ

Το βασικό επιχείρημα του συγγραφέα είναι ότι η περιοχή η οποία πλήττεται είναι ο εγκέφαλος, γι΄ αυτό, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η ιερή νόσος ταυτίζεται με την επιληψία.[134] Αν ο εγκέφαλος είναι περισσότερο υγρός από όσο είναι φυσιολογικό, τότε «*μαινόμεθα*». Αν σε αυτήν την περιοχή υπάρχει φλέγμα, τότε οι πάσχοντες είναι ήσυχοι και δεν θορυβούν, αν όμως υπάρχει χολή, τότε γίνονται κακούργοι και πάντα κάνουν πράγματα ακατάλληλα.

---

[131] Jouanna 1998, 239.
[132] Ιππ. *Ἱερ.νούσ.* 1. «*Φύσιν δὲ αὐτῇ καὶ πρόφασιν οἱ ἄνθρωποι ἐνόμισαν θεῖόν τι πρῆγμα εἶναι ὑπὸ ἀπειρίης καὶ θαυμασιότητος, ὅτι οὐδὲν ἔοικεν ἑτέρῃσι νούσοισιν· καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀπορίην αὐτοῖσι τοῦ μὴ γινώσκειν τὸ θεῖον αὐτῇ διασώζεται, κατὰ δὲ τὴν εὐπορίην τοῦ τρόπου τῆς ἰήσιος ᾧ ἰῶνται, ἀπόλλυται, ὅτι καθαρμοῖσί τε ἰῶνται καὶ ἐπαοιδῇσιν.*»
[133] Jouanna 1998, 236.
[134] Jouanna 1998, 86.

Ιππ. *Ἱερ.νούσ.* 14. «*Καὶ ταῦτα πάσχομεν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου πάντα, ὅταν οὗτος μὴ ὑγιαίνῃ, ἀλλ' ἢ θερμότερος τῆς φύσιος γένηται ἢ ψυχρότερος ἢ ὑγρότερος ἢ ξηρότερος, ἤ τι ἄλλο πεπόνθῃ πάθος παρὰ τὴν φύσιν ὃ μὴ ἐώθει.* ***Καὶ μαινόμεθα μὲν ὑπὸ ὑγρότητος·*** *ὁκόταν γὰρ ὑγρότερος τῆς φύσιος ἔῃ, ἀνάγκη κινέεσθαι, κινευμένου δὲ μήτε τὴν ὄψιν ἀτρεμίζειν μήτε τὴν ἀκοὴν, ἀλλ' ἄλλοτε ἄλλο ὁρᾷν καὶ ἀκούειν, τήν τε γλῶσσαν τοιαῦτα διαλέγεσθαι οἷα ἂν βλέπῃ τε καὶ ἀκούῃ ἑκάστοτε· ὁκόσον δ' ἂν ἀτρεμήσῃ ὁ ἐγκέφαλος χρόνον, τοσοῦτον καὶ φρονέει ὁ ἄνθρωπος.*»

Όλα αυτά τα παθαίνουμε από τον εγκέφαλο, όταν αυτός δεν είναι καλά, δηλαδή όταν είναι πολύ ζεστός ή πολύ ψυχρός ή πολύ υγρός ή πολύ στεγνός ή όταν έχει πάθει καμίαν άλλη βλάβη αντίθετη και ασυνήθιστη προς τη φύση του. Η τρέλα προέρχεται από την υγρασία του · γιατί, όταν υγρανθεί υπερβολικά, αναγκαστικά ταράζεται · και όταν ταράζεται, ούτε η όραση ούτε η ακοή είναι ήρεμες, αλλά ο άρρωστος βλέπει και ακούει πότε το ένα πράγμα και πότε το άλλο, και η γλώσσα εκφράζει ό,τι αυτός βλέπει και ακούει. Μα όσον καιρό είναι ήρεμος ο εγκέφαλος ο άνθρωπος διατηρεί το λογικό του.

Ιππ. *Ἱερ.νούσ.* 15. «*Γίνεται δὲ ἡ διαφθορὴ τοῦ ἐγκεφάλου ὑπὸ φλέγματος καὶ χολῆς· γνώσῃ δὲ ἑκάτερα ὧδε · οἱ μὲν γὰρ* ***ὑπὸ τοῦ φλέγματος μαινόμενοι*** *ἥσυχοί τέ εἰσι καὶ οὐ βοῶσιν οὐδὲ θορυβέουσιν, οἱ δὲ ὑπὸ χολῆς κεκράκται καὶ κακοῦργοι καὶ οὐκ ἀτρεμαῖοι, ἀλλ' αἰεί τι ἄκαιρον δρῶντες. Ἢν μὲν οὖν ξυνεχέως* ***μαίνωνται****, αὗται αὐτοῖς αἱ προφάσιές εἰσιν.*»

Η αλλοίωση του εγκεφάλου γίνεται από τη βλέννα ή τη χολή. Τα διακριτικά γνωρίσματα είναι αυτά: όσοι τρελαίνονται από την επίδραση της βλέννας είναι ήρεμοι, δεν φωνάζουν ούτε ταράζονται · οι τρελοί από την επίδραση της χολής φωνάζουν δυνατά, κακοποιούν και δεν βρίσκουν ησυχία ποτέ, είναι πάντοντε απασχολημένοι με οχληρές πράξεις. Εάν η μανία τους είναι αδιάκοπη, απ'αυτούς τους λόγους δημιουργείται. Μτφρ. Εμμανουήλ

Η περίπτωση της μανίας του Καμβύση στο τρίτο βιβλίο των *Ιστοριών* έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους μελετητές.[135] Σύμφωνα με τον συγγραφέα του ιπποκρατικού έργου, φαίνεται ότι στον εγκέφαλο του Καμβύση κυριαρχούσε η χολή! Μετά την θανάτωση του ιερού ταύρου των Αιγυπτίων, Άπι, όπως παραδίδει ο Ηρόδοτος, οι Αιγύπτιοι θεώρησαν ότι αυτή η ιερόσυλη πράξη ήταν η αιτία της μανίας του.[136] Ο Ηρόδοτος προσθέτει ότι από παλιά δεν είχε τα λογικά του.[137] Στις επόμενες παραγράφους καταγράφει μια σειρά από δολοφονίες που ο ίδιος διέπραξε: σκότωσε τον αδερφό του, τον Σμέρδη και την αδερφή του, την οποία είχε παντρευτεί.[138] Στη συνέχεια, όμως, φαίνεται ότι ο συγγραφέας ταλαντεύεται ανάμεσα στην παραπάνω εξήγηση περί ιεροσυλίας και την επιστημονική ερμηνεία της μανίας του. Ο Asheri (2018, 455) παραθέτει την άποψη των μελετητών που αποδίδουν την αιτία της μανίας του στην *ιερά νούσο*, δηλαδή την επιληψία, αλλά και στον αλκοολισμό του, καθώς και στην περίπτωση εγκεφαλικής βλάβης. Είναι σημαντικό να προστεθεί

[135]Βλ. ενδεικτικά Brown 1982, Munson 1991, Selden 1991.
[136] Πρβ. Konstantakos (2016, 41-47): ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η ιστορία με τον ιερό ταύρο δεν είναι πραγματικό γεγονός, ενδεχομένως να πρόκειται για μία πλασματική ιστορία, δημιούργημα των εχθρών του Καμβύση με στόχο την προπαγάνδα.
[137] Ηρδ. 3.30.1 «*Καμβύσης δέ, ὡς λέγουσι Αἰγύπτιοι, αὐτίκα διὰ τοῦτο τὸ ἀδίκημα ἐμάνη, ἐὼν οὐδὲ πρότερον φρενήρης.*»
[138] Ηρδ. 3.30.2-3.32.4.

ότι ο Ηρόδοτος, στο παραπάνω χωρίο, διαλέγεται με την θεωρία της ιπποκρατικής σχολής σχετικά με τη φυσική αιτιότητα των ασθενειών, αλλά και της σχέσης μυαλού σώματος.[139]

> **Ηρδ. 3.33.1.** «*ταῦτα μὲν ἐς τοὺς οἰκηιοτάτους ὁ Καμβύσης* ***ἐξεμάνη,*** *εἴ τε δὴ διὰ τὸν Ἆπιν εἴτε καὶ ἄλλως, οἷα πολλὰ ἔωθε ἀνθρώπους κακὰ καταλαμβάνειν· καὶ γάρ τινα καὶ* ***ἐκ γενεῆς νοῦσον μεγάλην λέγεται ἔχειν ὁ Καμβύσης, τὴν ἱρὴν ὀνομάζουσί τινες****. οὔ νύν τοι ἀεικὲς οὐδὲν ἦν τοῦ σώματος νοῦσον μεγάλην νοσέοντος μηδὲ τὰς φρένας ὑγιαίνειν.*»
>
> Αυτές λοιπόν **τις τρελές πράξεις** έκανε ο Καμβύσης σε βάρος των στενών συγγενών του, είτε εξαιτίας του Άπη είτε από κάποιον άλλο λόγο, γιατί είναι πολλές οι συμφορές που συνήθως πέφτουν πάνω στους ανθρώπους: λένε λόγου χάρη ότι ο Καμβύσης **είχε από γεννησιμιού του εκείνη τη μεγάλη αρρώστια, που μερικοί την ονομάζουν ιερή.** Διόλου απίθανο λοιπόν, αφού το σώμα του έπασχε από τόσο μεγάλη αρρώστια, να μην ήταν υγιής ούτε στα μυαλά. Μτφρ. Ζενάκος

Με την περίπτωση της μανίας του Καμβύση γίνεται φανερή η σχέση μεταξύ των τριών συγγραφέων. Υπάρχει ομοιότητα ως προς την επιλογή της έκφρασης *ιερή νόσος* στους τρεις συγγραφείς και πάλι ενδεδυμένη με τους στόχους του καθενός και την κοσμοθεωρία του. Στον Ηρόδοτο βλέπουμε να υπάρχει η θρησκευτική εξήγηση της προέλευσης της μανίας, αλλά και η αμφιβολία μήπως υπάρχει κάποια παθολογική κατάσταση πίσω από τη μανία του. Ο Κτησίας στρέφεται γύρω από την ίαση της νόσου είτε μέσω βοτάνων είτε μέσω μαγικών κεράτων. Τέλος, ο ιπποκρατιστής συγγραφέας προσπαθεί να παρουσιάσει μια πιο ορθολογική εξήγηση της νόσου. Ακόμη, βλέπουμε ότι τόσο στον Κτησία όσο και στο ιπποκρατικό έργο, το υγρό στοιχείο και μανία συνδέονται. Στον πρώτο, όποιος πιει νερό από κάποια πηγή τρελαίνεται και μαίνεται ενώ στον δεύτερο, η παρουσία υγρού στον εγκέφαλο προκαλεί μανία, η οποία από κάποιους ονομάζεται ιερή νόσος.

Ολοκληρώνοντας την ενότητα, παρατηρούμε ότι στον Ηρόδοτο και τον Κτησία ενδέχεται η μανία να προκαλείται από τον θεό, ως τιμωρία, εξαιτίας κάποιας ιερόσυλης πράξης · για τον ιπποκρατιστή συγγραφέα, η ασθένεια αυτή δεν είναι θεϊκότερη από άλλες, με την έννοια ότι όλες οι ασθένειες έχουν θεϊκή προέλευση, αφού επηρεάζονται από τα στοιχεία της φύσης, που είναι θεϊκά. Επίσης, στο ιπποκρατικό έργο και τον Κτησία, εκείνος που αναλαμβάνει τη θεραπεία του πάσχοντος είναι ο ιατρός –πράγμα εύλογο καθώς, οι ίδιοι είναι ιατροί–, ενώ, στον Ηρόδοτο την ίαση αναλαμβάνει ο μάντης. Τέλος, στον Κτησία η μανία εκδηλώνεται κυρίως με την απώλεια της λογικής στους ανθρώπους, οι οποίοι αποκαλύπτουν τα κρυφά τους αμαρτήματα, αλλά και με την επίθεση στον εαυτό του πάσχοντος ή σε άλλους · ομοίως, στον Ηρόδοτο, ο πάσχων επιτίθεται σε άλλους ανθρώπους. Είναι φανερό ότι υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στους συγγραφείς στον τρόπο που πραγματεύονται τη μανία, την αιτία και την ίαση αυτής. Ακόμη κι αν δεν συγκλίνουν οι απόψεις τους, όπως αυτές διατυπώνονται, χρησιμοποιείται το ίδιο λεξιλόγιο και υπάρχει παρόμοιο

[139] Thomas 2000, 34-35.

υπόβαθρο. Ακολουθεί συνοπτικός πίνακας σχετικά με την έννοια της *μανίας,* όπως παρουσιάζεται στα σημεία που συζητήθηκαν, σε σχέση με την προέλευση και την θεραπεία της νόσου.

Μανία			
	Ηρόδοτος	Κτησίας	Ιπποκράτης
Ατομική μανία			
αίτια	θεός	θεός – νερό	φύση (φύση=θεός)
ίαση	θεός – μάντης	φύση – ιατρός	φύση –ιατρική τέχνη
Συλλογική μανία			
αίτια	θεός	νερό	φύση (φύση=θεός)
ίαση	θεός – μάντης	φύση – ιατρός	φύση –ιατρική τέχνη

Επίλογος

Στην εργασία αυτή έγινε φανερή η σχέση των συγγραφέων, του Ηροδότου, του Κτησία και του συγγραφέα των ιπποκρατικών έργων που συζητήθηκαν, ως προς κάποιες θεματικές. Οι ομοιότητες που ανιχνεύονται, έστω κι αν σε κάποιες περιπτώσεις δεν χρησιμοποιείται ίδια ορολογία, καταδεικνύουν την αλληλεπίδραση μεταξύ των συγγραφέων. Η ιπποκρατική ιατρική επέδρασε στη σκέψη και τα έργα των ιστορικών, αν όχι οι διδασκαλίες του ίδιου του Ιπποκράτη – καθώς φαίνεται ότι ήκμασε συγγραφικά την περίοδο που ο Ηρόδοτος πέθανε – σίγουρα οι ιστορικοί επηρεάστηκαν τόσο από τους ιατρικούς, όσο και φιλοσοφικούς κύκλους του 430-420 π.Χ., που γέννησαν άλλωστε και τις σχετικές έρευνες στην ιπποκρατική σχολή. Ο Ηρόδοτος και ο Κτησίας παρακολουθούσαν την εξέλιξη της ιατρικής τέχνης και φαίνεται ότι ενέταξαν στο έργο τους ιατρικούς όρους (π.χ. *φῦμα* στον Ηρόδοτο). Επίσης, έγινε φανερό ότι οι ιστορικοί συζήτησαν στα έργα τους θέματα, τα οποία απασχόλησαν τους ιπποκρατιστές ιατρούς (π.χ. επίδραση κλίματος, ιδιότητες νερού, μανία), όμως διαχειρίστηκαν τα θέματα αυτά βασιζόμενοι σε τεχνικές που εξαρτώνταν από την ιδιότητα του καθενός. Σε όλους διακρίνεται η αγωνία να αποτυπωθούν έννοιες και ιδέες της εποχής, όπως η επενέργεια του θείου στην ασθένεια, ή η αποτελεσματικότητα της ιατρικής τέχνης, όμως παρουσιάζονται υπό το πρίσμα της δικής τους κοσμοθεωρίας και συγγραφικής στόχευσης.

Ο Ηρόδοτος, στο πλαίσιο της εθνογραφικής του ανάλυσης παρουσιάζει λαούς, στους οποίους υπάρχει ιατρική εξειδίκευση και άλλους στους οποίους απουσιάζει παντελώς η ιατρική, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τον ιπποκρατιστή συγγραφέα του έργου *Περί Αρχαίης Ἰητρικής*. Επίσης, ο Ηρόδοτος, ως ιστορικός, αντιλαμβάνεται και κατ' επέκταση περιγράφει, διαφορετικά την πρακτική της ταρίχευσης σε σχέση με τον Κτησία, ο οποίος μάλιστα τον κατηγορεί (τον Ηρόδοτο). Ακόμη, παρόλο που υπάρχουν διαφορές ως προς την περιγραφή των τραυμάτων στους δύο συγγραφείς, ο Ηρόδοτος προσπαθεί να περιγράψει με πιο επιστημονική ματιά τα γεγονότα, πράγμα που ίσως να δηλώνει το ενδιαφέρον του για την ιατρική τέχνη της εποχής του.

Επιπλέον, ο ιατρός σε αρκετές περιπτώσεις, τόσο στον Ηρόδοτο όσο και τον Κτησία, διαδραματίζει σημαντικό πολιτικό ρόλο. Ο ιατρός στο έργο του Ηροδότου είναι εκείνος, ο οποίος μέσω των συμβουλών του, παρακινεί τον βασιλιά σε επεκτατικό πόλεμο, με σκοπό να ωφεληθεί ο ίδιος. Αντίθετα, στο έργο του Κτησία δεν υποκινεί πόλεμο, αλλά παίρνει μέρος σε αυτόν ως διερμηνέας ή ως διαμεσολαβητής μεταφέροντας σημαντικά έγγραφα. Το μοντέλο του ιατρού, το οποίο επιδοκιμάζεται από όλους, είναι ο ηθικός ιατρός, αυτός που δεν χρησιμοποιεί μέσα ιατρικής για να βλάψει, σέβεται τους ασθενείς του και τους ομοτέχνους του. Ο Απολλωνίδης ως αντιπρότυπο ιατρού, όπως παραδίδεται από τον Κτησία, αντιπροσωπεύει τον αναποτελεσματικό και ανήθικο ιατρό, μιας ενδεχομένως, αντίπαλης για τον Κτησία, ιατρικής σχολής.

Σχετικά με τον ρόλο της ασθένειας, ο Ηρόδοτος περιγράφει τον τρόπο που διαχειρίζονται διάφοροι λαοί τους ασθενείς τους, αντιπαραβάλλοντάς τους έμμεσα με τους Έλληνες, όταν για παράδειγμα μιλά για ανθρωποθυσίες, τη στιγμή που στην εποχή του η ελληνική ιατρική τέχνη έχει σημειώσει πρόοδο –την εξέλιξη της ιατρικής σημειώνει ο Κτησίας και ο ιπποκρατιστής συγγραφέας στην πραγματεία *Περί Ἀρχαίης Ἰητρικής*. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι για τον Ηρόδοτο η ασθένεια προκαλείται από τον θεό και η θεραπεία της επέρχεται από το μαντείο, ενώ για τον ιπποκρατιστή συγγραφέα όλες οι ασθένειες είναι θεϊκές, διότι προκαλούνται από τα στοιχεία της φύσης που έχουν θεϊκή προέλευση. Ακόμη, στο έργο του Ηροδότου διαβάζουμε θεραπευτικές πρακτικές που απαντούν στο ιπποκρατικό έργο (π.χ. καυτηριασμός), αλλά και στο έργο του Κτησία συναντάμε φάρμακα, τα οποία χρησιμοποιούνταν από τους ιπποκρατιστές ιατρούς (π.χ. ελλέβορος).

Πέρα από τις θεματικές που παρουσιάζουν ομοιότητες ανάμεσα στους συγγραφείς, ο τρόπος που πραγματεύονται κάποιες έννοιες όπως το κλίμα, το νερό και τη μανία, μαρτυρά μεγαλύτερη αλληλεπίδραση στα έργα τους: και οι τρεις συγγραφείς συμφωνούν ότι το κλίμα και οι καιρικές μεταβολές επηρεάζουν την υγεία των ανθρώπων. Για όλους, το νερό είναι ένα στοιχείο πολύ σημαντικό. Επίσης, και οι τρεις προσπαθούν να ορίσουν και να προσδιορίσουν τη μανία και την ιερή νόσο ειδικότερα, ο καθένας βασιζόμενος στις γνώσεις και την αντίληψή του · για τον Ηρόδοτο, είναι μια ασθένεια που μπορεί να προκαλείται από τον θεό και ενδεχομένως να θεραπεύεται από τον μάντη, ενώ για τον Κτησία και τον Ιπποκράτη, η ασθένεια επιδέχεται ίαση μέσω βοτάνων.

Συμπερασματικά, μεταξύ των συγγραφέων υπάρχει αλληλεπίδραση, η οποία γίνεται φανερή μέσω κοινών θεματικών, όμοιων ή συνωνύμων όρων, αλλά και αφηγηματικού πλαισίου. Πρόκειται, λοιπόν, για μία σχέση αμφίδρομη, με την έννοια ότι ο Ηρόδοτος και ο Κτησίας παρακολουθούσαν τις εξελίξεις της ιατρικής τέχνης της εποχής, πράγμα το οποίο φαίνεται τόσο από την προσπάθειά τους να εντάξουν στο έργο τους ιατρικούς όρους, όσο και από την πραγμάτευση ζητημάτων που απασχόλησαν και τους ιπποκρατιστές ιατρούς. Είναι βέβαιο ότι είχε ήδη από την εποχή του Ηροδότου δημιουργηθεί ένα ιατρικό λεξιλόγιο και θέματα προς συζήτηση που θεωρούνταν επίκαιρα και βρίσκονταν σε χρήση ακόμη και μια γένια μετά, με τον Κτησία.

Έτσι, προκύπτει το ερώτημα αν και με ποιον τρόπο η χρήση της ιατρικής/ ιατρικών όρων/ ιατρών συμβάλλει στην ιστοριογραφική αφήγηση. Φαίνεται ότι μεταξύ Ηροδότου και Κτησία, παρά τις ομοιότητες, υπάρχουν διαφορές που οδηγούν τελικά σε έναν διαφορετικό τύπο ιστοριογραφίας: από τη μία πλευρά ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί την ιατρική ως μέσον για εξυπηρετήσει τους ιστοριογραφικούς του στόχους, ενώ, από την άλλη πλευρά, για τον Κτησία, η ιατρική είναι το σταθερό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η ιστοριογραφία. Τέλος, με βάση τα πορίσματα της μελέτης μου θα έλεγα ότι ο Ηρόδοτος προβαίνει σε μία, κυρίως, ανθρωπολογικού τύπου ιστοριογραφία, ενώ ο Κτησίας περισσότερο ιατρική.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Λεξικά

DGRBM	*Smith, W. (εκδ. επιμ.). Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology. Τόμος 3ος. 1849.*
LSJ	*The Liddell-Scott Jones Lexicon. Ψηφιοποιημένη ελληνο-αγγλική έκδοση TLG 2011.*
RE	*Jacoby, F., Ktesias.Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE).* Στουτγάρδη 1922.

Περιοδικά

AKAN	*Antike Naturwissenschaft und ihre Rezeption*
BICS	*Bulletin of the Institute of Classical Studies*
Bull. Hist. Med.	*Bulletin of the History of Medicine*
CA	*Classical Antiquity*
CPhil.	*Classical Philology*
Hist. Sci.	*History of Science*
HSPh.	*Harvard Studies in Classical Philology*
JARCE	*Journal of the American Research Center in Egypt*
MD	*Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*
Med. Hist.	*Medical History*
REG	*Revue des Études Grecques*
BEFAR	*Bibliotheque des ecoles francaises d'Athenes et de Rome*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Έκδοσεις

Boer, de W. 1937. *Galeni de atra bile libellus.* Λειψία.

Collection des Universités de France, *Hippocrate*. Παρίσι.

Jones, S. H.- Powell, E.J. 1970. *Thucydidis historiae*, Τόμοι 1-2, Οξφόρδη.

Lenfant, D. 2004. *Ctésias de Cnide. La Perse. L'Inde. Autres fragments*. Παρίσι.

Littré, E. 1961. *Oeuvres complètes d'Hippocrate*. Τόμος 2, Έκδοση 2η, Παρίσι.

Littré, E. 1962. *Oeuvres complètes d'Hippocrate*. Τόμοι 4, 6, Έκδοση 2η, Παρίσι.

Littré, E. 1973. *Oeuvres complètes d'Hippocrate*. Τόμος l. Έκδοση 2η, Παρίσι.

Raeder, J. 1928. *Oribasii collectionum medicarum reliquiae*, Τόμος 1. Λειψία.

Wilson, N.G. 2015. *Herodoti Historiae*. Τόμοι 1-2. Οξφόρδη.

Wellmann, M. 1906. *Pedanii Dioscuridis Anazarbei de materia medica libri quinque*, Τόμος 2. Βερολίνο.

Ελληνόγλωσση

Αποστολίδης, Δ.Π. 2004. *Ίπποκράτους Αφορισμοί. Εισαγωγή–μετάφραση–σημειώσεις.* Αθήνα.

Asheri, D – Lloyd, A. 2018. [ελλ.μτφρ. Δ. Σκουρέλλος, επιμ. Α. Ρεγκακος] *Ηροδότου Ιστορίαι: Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα.* Έκδοση 2η. Θεσσαλονίκη.

Bichler, R. – Rollinger, R. 2006. [ελλ.μτφρ. Μ. Καίσαρ, επιμ. Δ.Ι. Ιακώβ]*Ηρόδοτος : εισαγωγή στο έργο του*. Αθήνα.

Βλάχος. Σ. Α. 2008. *Θουκυδίδου Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*. Αθήνα.

Ζενάκος, Λ. 1992. *Ηροδότου Ιστορίαι. Ευτέρπη-Θάλεια.* Αθήνα.

Jacob, C. 2000. [ελλ.μτφρ. Ε. Τουντασάκη] *Γεωγραφία και Εθνογραφία στην Αρχαία Ελλάδα.* Αθήνα.

Jouanna, J. 1998. [ελλ.μτφρ. Δ. Τσιλιβέρδης] *Ιπποκράτης.* Αθήνα.

Καρακάσης, Ε. 2022. *Ηροδότου Ιστορίαι*. Ιωάννινα.

Κωνσταντάκος, Ι. 2022. «Ἕνας Προσωκρατικὸς Παραμυθᾶς: Ἡρόδοτος, σοφιστικὴ καὶ φιλοσοφικὸ διήγημα», Στο Φ*ιλοσοφία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Έλληνικής Φιλοσοφίας,* τ. 51, ΙΙ, 9-48.

Λυπουρλής, Δ. 2001α. *Ιπποκράτης. Ιατρική θεωρία και πράξη. Ιατρικά θέματα. Μετάφραση,*

εισαγωγή, σχόλια. Έκδοση 2η. Θεσσαλονίκη.

_____ 2001β. *Ιπποκράτης. Ιατρική δεοντολογία. Νοσολογία. Μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια.* Έκδοση 2η. Θεσσαλονίκη.

Lloyd, A. 2007. [ελλ.μτφρ. Κ. Δημοπούλου, εκδ. E J. Bakker, I. J.F. de Jong, H. van Wees, επιμ. Χ. Τσαγγάλης] «Αίγυπτος». Στον Τόμο *Εγχειρίδιο Ηροδότειων σπουδών.* Αθήνα. 385-402.

Μαρωνίτης, Δ.Ν. 1964. *Ηροδότου Ιστορίαι. Κλειώ.* Αθήνα.

Πουρναροπούλος, Κ. Γ. 1967-1971. [μτφρ. Κ. Εμμανουήλ.] «*Ἱπποκράτης. Ἅπαντα τὰ ἔργα: Θεώρησις μεταφράσεως καί προεισαγώμενα εἰς ἕκαστον ἔργον τῆς ιπποκρατείου συλλογῆς»,* Τόμοι Α-ΣΤ. Αθήνα.

Pollak, K. 2005. [ελλ.μτφρ. Α. Μαυρουδής, επιμ. Α. Δεληκάρη] *Η Ιατρική στην αρχαιότητα: Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο, Η ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ*. Αθήνα.

Romm, J. 2004. [ελλ.μτφρ.Π. Πολυκάρπου, επιμ. Α. Μαρκαντωνάτος] *Ηρόδοτος: Ο ιστορικός και το έργο του*. Αθήνα.

Σπυρόπουλος, Η. 1992. *Ηροδότου Ιστορίαι.*. Μελπομένη-Τερψιχόρη. Αθήνα.

_____ 1993. *Ηροδότου Ιστορίαι.*. Ερατώ-Πολύμνια. Αθήνα.

_____ 1995. *Ηροδότου Ιστορίαι.* Ουρανία-Καλλιόπη. Αθήνα.

Ταμιωλάκη, Μ. 2022. «Η ιατρική στην υπηρεσία της ιστορίας; Οι πανδημίες, οι πόλεμοι και η επικαιρότητα του Θουκυδίδη», *Τρίτων*, 4: 10-12.

Χριστοπούλου-Αλετρά, Ε. 2002. *Εισαγωγή στην ιπποκρατική ιατρική: ειδικά θέματα*. Θεσσαλονίκη.

Ξενόγλωσση

Almayor, O. K. 1978a. «Did Herodotus Ever go to the Black sea?», *HSPh* 82: 45-62.

——— 1978b. «Did Herodotus ever go to Egypt?», *JARCE* 15: 59-73.

Baehr, J.C.F. 1824. *Ctesiae Cnidii operum reliquiae*. Φρανκφούρτη.

Ball, V. 1885. «On the Identification of the Animals and Plants of India which Were Known to Early Greek Authors», *The Indian Antiquary* 14: 334-341.

Bazou, A. 2009. «Le sens de la justice (« corps juste » et « médecin juste ») dans la medecine grecque ancienne». Στον τόμο (έκδ. S. Tzitzis, M. Protopapas-Marneli, B. Melkevik) *Mythe et justice dans la pensée grecque*, Λαβάλ, 225-241.

Brown, T. S. 1978. «Suggestions for a vita of Ctesias of Cnidus», *Historia* 27 : 1-19.

1982. «Herodotus 'portrait of Cambyses», *Historia* 31: 387-403.

Davies, M. 2010. «From rags to riches: Democedes of Croton and the credibility of Herodotus», *BICS* 33: 87-96.

Dawson, R.W.- Harvey, D.F. 1986. «Herodotus as a medical writer», *BICS* 53 : 2, 19-44.

Edelstein, L.1987. [αγγ.μτφρ. C.L.Temkin, εκδ.επιμ. O. Temkin, C. L.Temkin] *Ancient medicine: selected papers of Ludwig Edelstein.* Βαλτιμόρη.

Ghalioungui, P. 1983. *The Physicians of Pharaonic Egypt.* Κάιρο.

Griffiths, A. 1987. «Democedes of Croton. A Greek doctor at Darius' court», Στο (εκδ.επιμ. H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt) *Achaemenid History II. The Greek Sources. Proceedings of the Groningen 1984 Achaemenid History Workshop*. Λαίντεν. 37-51.

Hartog, F. 1988. [αγγ.μτφρ. J. Lloyd] *The mirror of Herodotus: the representation of the other in the writing of history.* Λονδίνο.

Hinds, S. 1998. *Allusion as Intertext: Dynamics of Appropriation in Roman Poetry.* Κέιμπριτζ.

Hornblower, S. 1994. *Greek historiography*. Οξφόρδη.

How, W. W. - Wells, J. 1975. *Commentary on Herodotus with introduction and appendixes*. Οξφόρδη.

Joly, R. 1978. «L'école médicale de Cnide et son évolutio», *CA* 47 : 2, 528-537.

Jones, L.L. – James, R. *Ctesias' history of Persia. Tales of the Orient*. Λονδίνο/ Νέα Υόρκη.

Jouanna, J. 2012 [αγγ. μτφρ. N. Allies, επιμ. P. van der Eijk] *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers.* Λαίντεν

Jouanna, J. 2012. «Egyptian medicine and Greek medicine». Στον τόμο (εκδ. J. Jouanna, αγγ. μτφρ. N. Allies, επιμ. P. van der Eijk) *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers*. Λαίντεν.

Lovejoy, J. – Boas, G. 1997. *Primitivism and related ideas in antiquity with supplementary essays by W.F. Albright and P.E. Dumont.* Λονδίνο.

König, F.W. 1972. *Die Persika des Ktesias von Knidus*. Αυστρία.

Konstantakos, I. M. 2016. «Cambyses and the Sacred Bull (Hdt. 3.27–29 and 3.64): History and Legend». Στον τόμο (έκδ. V. Liotsakis S. Farrington,) *The Art of History. Literary Perspectives on Greek and Roman Historiography.* Βερολίνο/ Βοστώνη, 37-72.

——— 2024. «Digressive anecdotes, narrative excursus, and historical thought in Herodotus». Στον τόμο (εκδ. επιμ. V. Liotsakis - M. Baumann,) *Digressions in Classical Historiography.* Βερολίνο/ Βοστώνη, 11-41.

Lattimore, R. 1939. «The Wise Adviser in Herodotus» *CPhil.* 34 : 1, 24-35.

Lenfant, D. 1996. «Ctésias et Hérodote, ou les réécritures de l'histoire dans la Perse achéménide», *REG* 109 : 348-380.

Longrigg, J. 1998. *Greek Medicine. From the Heroic to the Hellenistic Age. A Source Book.* Λονδίνο.

Lonie, I.M. 1978. «Cos versus Cnidus and the Historians: Part 2», *Hist, Sci*. 16 : 77-92.

Manfredini, M.,- Orsi, D.P., - Antelami, V. 1987. *Plutarco. Le vite di Arato e di Artaserse.* Μιλάνο.

Marincola, J. 2010. «The Rhetoric of History: Allusion, Intertextuality, and Exemplarity in Historiographical Speeches». Στον τόμο (εκδ. επιμ. D. Pausch) *Stimmen der Geschichte Funktionen von Reden in der antiken Historiographie.* Βερολίνο/ Νέα Υόρκη, 259-289.

Munson, R.V. 1991. «The madness of Cambyses (Herodotus 3.16-38)» *Arethusa* 24 : 43-65.

Nichols, A. 2008. *The complete Fragments of Ctesias of Cnidus*. Diss. Φλόριντα.

_____ 2011. Ctesias on India and fragments of his minor works. Introduction, Translation and Commentary. Λονδίνο/ Νέα Υόρκη.

Nunn, J. 2002. *Ancient Egyptian Medicine.* Οκλαχόμα.

Nutton, V.2012. [ελλ.μτφρ.επιμ. Α.Δ. Μαυρουδής, Ε.Καπράρα.] *Αρχαία Ιατρική.*Θεσσαλονίκη.

Pelling. C. 2013. «Intertextuality, Plausibility and Interpretation» *Histos* 7 : 1- 20.

Reeves, C.1992. *Egyptian medicine*.Οξφόρδη.

Robert, L. 1980. *A travers l'Asie Mineure : poetes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et geographie*. *BEFAR*, Τόμος 239, Αθήνα.

Samama, É. 2003. *Les médecins dans le monde grec: sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical.* Γενεύη.

Sandison, A.T. 1959. The first recorded case of inflammatory mastitis— Queen Atossa of Persia and the physician Democêdes», *Med. Hist*. 3 : 317-322.

Sarton, G. 1952. *A History of Science: Ancient Science through the Golden Age of Greece.* Κέιμπριτζ.

Sauneron, S. 1952. *Rituel de l'embaumement, pap. Boulaq III, pap. Louvre 5.158.* Κάιρο.

Selden, D.S. 1999. «Cambyses' madness, or the reason of history», *MD* : 42, 33-63.

Skinner, J.E. 2012. *The Invention of Greek Ethnography: From Homer to Herodotus. Greeks overseas*. Οξφόρδη.

Smith, W.D. «Galen on Coans versus Cnidians» *Bull. Hist. Med*. 47 : 6, 569-585.

Stronk, I.P.2010. *Ctesias' Persian History. Part 1: Introduction, Text, and Translation.* Ντίσελντορφ.

Tamiolaki, M. 2013. «L'historien comme figure du savoir et son dialogue avec le public. Formes et transformations d'une interaction dynamique chez Hérodote, Thucydide et Xénophon». Στον τόμο (έκδ. A. Macé) *Le savoir public. La vocation politique du savoir en Grèce ancienne*, Μπεζανσόν, 241-269.

Taylor, J.H. 2010. *Egyptian mummies.* Λονδίνο.

Thomas, R. 2000. *Herodotus in context: ethnography, science, and the art of persuasion*. Κέιμπριτζ.

Tsiampokalos, T. 2023. «Going out the Door: Continuities and Discontinuities in the Tradition of Democedes of Croton from Herodotus down to Hermann Diels», *AKAN* : 33, 81-119.

Tuplin, C. J. 2004. «Doctoring the Persians: Ctesias of Cnidus physician and historian», *Klio :* 86, 2, 305-347.

Van Paassen, C. 1957. *The Classical Tradition of Geography*. Γκρόνινγκεν.

INDEX LOCORUM

Γαληνός

Περὶ μελαίνης χολῆς

5:63

Διόδωρος Σικελιώτης

Ἱστορική Βιβλιοθήκη

1.91.: 12 σημ.30

Διοσκουρίδης Πεδάνιος

Περὶ ὕλης ἰατρικῆς

4.162.:63

Ευριπίδης

Ἡρακλῆς

830-841: 57 σημ. 121

Ηρόδοτος

Ἱστορίαι

1.75.3-6.: 41 σημ. 92

1.109.2.: 61 σημ. 124

1.138.1-2.: 38

1.174.3-4.:41

1.174.5-6.: 41 σημ. 91

1.197.1: 36

1.216.2-3.:39

2.22.2-4.: 53

2.77.2-3: 49

2.84.: 10, 36 σημ.85

2.111.1-2.: 41, 45 σημ. 104

2.111.4.: 42 σημ. 95

2.142.4.: 50

3.1.1.:11 σημ. 24

3.1.1-2.: 19

3.12.1-4.:51

3.17.: 55 σημ.118

3.21.3.:55 σημ. 118

3.23.3.: 55-56

3.24.1-4.: 13-14

3.30.1.: 67 σημ. 137

3.30.2-3.32.4: 67 σημ. 138

3.33.1.: 68

3.97.2: 55 σημ. 118

3.99.1-2.: 11, 39 σημ. 89

3.100.:39

3.101.: 53 σημ.113

3.114.: 55 σημ. 117

3.125.1.: 21

3.129.1-2.: 18, 22 σημ. 51

3.130.1.: 22 σημ.52, 23 σημ.54

3.130.3.: 22

3.131.1.: 21 σημ. 50, 30 σημ. 72

3.132.2.: 30, 31 σημ.74

3.133.1.: 22 σημ.53, 31 σημ.77

3.133.1-2.: 31

3.134.1-4.: 22

3.134-138.: 23 σημ. 55

3.138.4.: 23 σημ. 57

4.68.1-2.: 57

4.90.1.: 54

4.187.2-3.: 44

5.85.1-2.: 59

6.50.: 27 σημ. 65

6.73.: 27 σημ. 65

6.75.1-3.: 60

6.84.1-3.: 61

7.22-24.: 41 σημ. 92

7.88.1.: 17
8.92.: 27 σημ. 65
8.93.: 27 σημ. 65
8.117.2.: 54 σημ. 116
8.137.4.: 61 σημ. 124
9.25.2.: 54 σημ. 116
9.34.1-2.: 62
9.83.1-2.: 18

Θουκυδίδης

Ἱστορίαι

2.48.1-3.: 37, 50 σημ. 108

Ιπποκράτης

Ἀφορισμοί

3.1.: 49
4.13-14.: 46

Ἐπιδημιῶν

6.5.: 46

Ἐπιστολαί

16.50.: 63

Παραγγελίαι

8.: 30

Νόμος

1.: 31 σημ. 76

Προγνωστικόν

1.: 43
2.: 43 σημ. 97
5.: 43 σημ. 98

Περί Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων

3.: 45
4.: 8 σημ. 14
5.: 52
7.: 54 σημ. 116, 56, 57 σημ.120
13.: 52
10.: 49
16.: 49, 52
20.: 45 σημ.102
22.: 48 σημ.106

Περί Ἀρχαίης Ἰητρικής

2.: 37, 46
5.: 12 σημ. 29
12.: 47
14.: 50

Περὶ Ἰητροῦ

1.: 32
14.: 14 σημ. 36

Περὶ Νούσων

1.3.: 11 σημ. 27
2.61.: 11 σημ. 28

Περὶ Παθῶν

35.: 55 σημ.117

Περὶ Τέχνης

8.: 44 σημ. 99

Περὶ τῆς Ἱερῆς Νούσου

1.: 42, 66 σημ. 131
1.3.: 11 σημ. 27
13.: 66

14.: 67
15.: 67
18.: 66
21.: 43

Ὅρκος
1.: 33

<u>Κτησίας</u>
Περσικά
F1b (6,10). Διόδωρος, II, 1, 4-28: 62
F1b (14,4). Διόδωρος, II, 1, 4-28: 59
F1b (15,1-4). Διόδωρος, II, 1, 4-28: 13
F1lα. Αντίγονος Καρύστιος, *Ἱστοριῶν παραδόξων συναγωγή*, 145: 60
F1lβ. Παραδοξογράφος, Φλορεντ.(Ps. Sotion),17 :60
F1lγ. Πλίνιος, *Φυσική Ἱστορία*, XXXI,9 :60
F8d*. (37). Νικόλαος Δαμασκηνός (*Exc. de Insidiis* p.23,23 de Boor= *FGrH* 90 F66): 62
F13a. Αθήναιος, XIII, 10 p. 560de : 20 σημ. 47
F14 (34). Φώτιος, p. 40a5-41b37 (§34-46) : 32
F14 (40). Φώτιος, p. 40a5-41b37 (§34-46) : 16 σημ. 41
F14 (44). Φώτιος, p. 40a5-41b37 (§34-46) : 33
F14 (43). Φώτιος, p. 40a5-41b37 (§34-46) : 39
F14c*. Ησύχιος, *Λεξικόν :* 39 σημ. 88
F19 (9,3). Πλούταρχος, *Ἀρτοξέρξης*, 9 : 15 σημ. 40
F20 (11,2-11). Πλούταρχος, *Ἀρτοξέρξης*, 11-13,3 : 15
F21. Ξενοφών, *Ἀνάβασις,* I,8,26-27 : 15 σημ. 39
F22. Πλούταρχος, *Ἀρτοξέρξης*, 13, 3-4 : 19 σημ. 46
F23. Πλούταρχος, *Ἀρτοξέρξης,* 13, 4-7 : 24
F26 (14). Πλούταρχος, *Ἀρτοξέρξης,* 14-17 : 16 σημ.42
F28. Πλούταρχος, *Ἀρτοξέρξης*, 18 : 25, 29
F30. Φώτιος, p. 44b20-42 (§72-75) : 28
F32. Πλούταρχος, *Ἀρτοξέρξης*, 21, 1-4 : 26-29

Ἰνδικά

F45 (19). Φώτιος, 72 p. 45a21-50a4 (§1-51) : 53 σημ. 112

F45 (31). Φώτιος, 72 p. 45a21-50a4 (§1-51) : 58, 59 σημ. 123

F45 (32). Φώτιος, 72 p. 45a21-50a4 (§1-51) : 40

F45 (45). Φώτιος, 72 p. 45a21-50a4 (§1-51) : 64 σημ. 128, 65

F45 (49). Φώτιος, 72 p. 45a21-50a4 (§1-51) : 55

F45q. Αιλιανός, *Περὶ ζῴων ἰδιότητος*, IV, 52 : 64 σημ. 129, 65

F45sα. Αντίγονος Καρύστιος, *Ἱστοριῶν παραδόξων συναγωγή.* 150 (165) : 54, 65 σημ. 130

F67. Γαληνός, Ἱ*ππoκράτους τὸ περὶ ἄρθρων βιβλίον καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό ὑπομνήματα τέσσαρα.,* IV, 40 : 17 σημ. 44, 32 σημ. 80, 45, 63 σημ. 125

F68. Ορειβάσιος, *Ἰατρικαί συναγωγαί.* 8, 8. : 45-46, 63 σημ. 125

F73. Ψευδοπλούταρχος, *Περὶ ποταμῶν καὶ ὄρων ἐπωνυμίας*, 21 : 55 σημ. 117

F74. Ψευδοπλούταρχος. *Περὶ ποταμῶν καὶ ὄρων ἐπωνυμίας.* 19.2 : 64

T1b. Τζέτζης, *Χιλιάδες*, I, 85-89 : 34 σημ. 84

T3. Διόδωρος, *Ἱστορική Βιβλιοθήκη*, II, 32, 4 : 34 σημ. 84

<u>Όμηρος</u>

Ἰλιάς

9.514.: 8 σημ. 15

<u>Ορειβάσιος</u>

Ἰατρικαί συναγωγαί

7.26.41-43.: 64

<u>Παυσανίας</u>

Ἑλλάδος Περιήγησις

3.18.2.: 42 σημ. 94